

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

INDUSTRIENS HISTORIE I DANMARK

UDGIVET AF

AXEL NIELSEN

II

J. O. BRO JØRGENSEN

TIDEN 1730—1820

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD'S FORLAG

1943

REPROGRAFISK GENUDGIVET OG FORLAGT AF
SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE
KØBENHAVN

1979

GENUDGIVET MED STØTTE AF
STATENS HUMANISTISKE FORSKNINGSRÅD

ISBN 87 7500 848 3 (vol II)

AFFOTOGRAFERET EFTER ORIGINALUDGAVEN OG GENOPTRYKT
I OFFSET HOS SPECIAL-TRYKKERIEET VIBORG A-S

1979

J. O. BRO JØRGENSEN

INDUSTRIENS HISTORIE
I DANMARK

1730–1820

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD'S FORLAG

1943

Indhold

	Side
Husflid og haandværk i industrialiseringens tegn	
I. Husfliden og markedet for industrivarer	11
Husflidsproduktionens omfang og betydning 11. — Forholdene i landets forskellige egne 13. — Kniplingsindustrien i Sønderjylland 20. — Forskellige landlege binæringer: Træskomageri 21, pottemageri 21, salt-, kalk- og teglstensbrænderi 22.	
II. Industrielle udviklingslinier indenfor husfliden	24
Uldproduktionens og uldberedningens irrationalitet 24. — Uldens spinning og vævning; den ufuldkomne færdigberedning 26. — Lærredstilvirkningen 27. — Arbejdskraften og rentabiliteten 28. — Husflid i forstørret maalestok: bl. a. Karen Adeler paa Hindsgavl 29, A. G. Moltkes „landfabrik“ efter engelsk forbillede 30, Trauendorff paa Taasinge 31, Lehns manufakturer i Pasop 31, Niels Rybergs fabrik i Køng 33. — Appretering og farvning som udgangspunkt for industriel organisation 34.	
III. Lærredshandlers og hosekræmmeres forlagsvirksomhed	38
Randers- og Aalborgkøbmændenes betydning for den husflidsmæssige lærredstilvirkning 39. — Lærredshandlerne i Ribe som forlæggere 40. — Hosekræmmerne og den jyske uldvareproduktion 41. — Hosekræmmerne som forlæggere for københavnske strømpevævere m. m. 44, som fabriksentreprenører 45.	
IV. Kniplingshandelen og kniplingsindustrien	46
Kniplingshandleren som forlægger 46. — Udbytningen af arbejderne 47. — Børnearbejdet 48. — Kniplingshandlerne som fabriksentreprenører: købmand Asmussen i Tønder (mekaniske fremskridt) 48, Boye Thamsen i Møgeltønder 49.	
V. Forlagt haandværk. — Hatte- og hanskeindustrien	51
Haandværket i almindelighed upaavirket af den industrielle udvikling 51. — Det jyske hattenagerhaandværk 52. — Hanskeindustrien 53. — Striden om „udensyerne“ i Odense (Joh. Matth. Lahn) 55. — Hanskefabrikanter (Kellermann og Galster) 59.	

Manufakturer og fabriker under statens protektion

- VI. Kommercekollegiets oprettelse 63
 Baggrunden for den nyindledede økonomiske politik 63. — Kommercekollegiets oprettelse, organisation og forretningsomraade 64. — Ledende mænd: Fr. Danneskiold-Samsøe 65, Cai Fr. Schnell 67, Fr. Holmsted 67, Otto Thott og hans syn paa Danmarks industrielle muligheder 68.
- VII. De indkaldte fabriksfolk. — Hallen. — Fabrikslavene 72
 Hvervningen af fremmede fabrikanter og arbejdere 72. — Vilkaarene for deres antagelse 74. — De sachsiske dug- og tøjmagere 77. — Privilegerede og uprivilegerede fabrikanter; krav om regulering af disse sidstes forhold 79. — Klædehallen 79. — G. W. Daemens kritik af smaa-fabrikanterne 80. — Tøjmagernes udkast til lavsartikler 81. — Charles Maillots forslag til statuter for silkemanufakturterne 82. — Fabrikslavene 1741 83.
- VIII. Tekniske og økonomiske vanskeligheder 86
 Den dyre husleje 86. — Anskaffelsen af redskaber og apparater 87. — Problemer m. h. t. spinnerne 87. — Silkemanufakturernes særlige vanskeligheder 89. — Problemer m. h. t. kapitalens tilvejebringelse 90. — Kurantbankens oprettelse 91. — Rentepolitik og fallitlovgivning 92.
- IX. Generalmagasinet. — Forholdet til de handlende 93
 Generalmagasinets oprettelse 93. — Dets funktioner: som indkøbscentral for raavarer 93, som salgskontor for manufakturterne 94 og som kreditanstalt for kræmmerne 97. — Manufakturernes ret til detailhandel 97. — Handlende som industriforlæggere: Tekstilindustrien (bl. a. Fr. Holmsted, Ludv. Wittrog, Joh. W. Engelbrecht, Joh. Henr. Wasserfall og P. van Hurck) 98, metalindustrien (E. Hartkopfs og Johs. Biertz's le- og skæreknivfabrik paa Ørholm) 102.
- X. Toldpolitikken i industriens tjeneste 104
 Toldloven 1732 104. — Protektionismens opbygning 105. — Monopoler 107. — Toldloven 1762 109. — Beskyttelsespolitikens praksis 110.
- XI. J. H. E. Bernstorffs industripolitik og reaktionen derimod 111
 Situationen i 1740erne, overproduktion og tilbageholdende understøttelsespolitik 111. — J. H. E. Bernstorff som leder af industripolitikken 1753—67 112. — Frontin og Hübner 113, Fr. Hoffmann og Rahn 114. — Understøttelsespolitikken (omfang og fordeling, planløsheden) 115. — Den økonomiske literatur: Erik Pontoppidan 116, Fr. Lütken 117, O. D. Lütken 118. — Smugleri med karakter af dumping 119. — Oppositionen kommer til orde i statsraadet (Danneskiold-Samsøe, D. Reventlow) 120. — Generalmagasinkontoret 121.
- XII. Struenseeperiodens industripolitik 124
 Skærpet kritisk indstilling i litteraturen: G. Chr. Oeder 124, Chr. Martfelt 125. — Omorganisation af styrelsesforholdene 126. — Brødrene

Struensees syn paa industrien 126. — Skridt til afvikling af understøttelses- og beskyttelsessystemet 127. — Virkninger 127. — Linnedspinderiets udvikling som socialpolitisk foranstaltning 128.

- XIII. Perioden 1772—1797. — Generalmagasinet og manufakturhandelen 130
 Toldpolitikken 130. — Monopoler og eksklusive privilegier 131. — Kræmmerne paa linie med fabrikanterne m. h. t. industripolitikken 132. — Generalmagasinkontorets genoplivelse 1774 134. — Oprettelsen af en generalmagasindirektion 1777 136. — Forslag vedr. dennes virksomhed 136. — Instruksen af ^{31/12} 1777 138. — Generalmagasinet afløses af fabriksdirektionen og handels- og kanalkompagniet 141. — Den kgl. danske manufakturhandel 141. — De danske fabrikanter og konkurrencen udefra 143.
- XIV. Protektionismens afvikling 146
 Finanskommissionen af 1787 og revisionen af handels- og toldlovgivningen 146. — Kommercekollegiets betænkning 1794 147. — Finanskommissionens forestilling 1796 149. — Toldloven af 1797 150. — Foranstaltninger til beskyttelse af industrien 151. — Industripolitikken 1797—1806 152. — Krigsaarene 1807—14 154. — Situationen efter krigen. Toldloven 1814 155. — Kommissionen af 1816; Jonas Collin 157. — Afviklingen 1817 160.
- XV. Bedriftsmæssig og økonomisk organisation. — Teknisk udvikling. . 161
 Bedriftsmæssig udvikling, især i klædeindustrien 161. — Sammensatte foretagender 162. — Stordrift contra smaa bedrifter 162. — Decentraliseret og centraliseret stordrift 163. — Officiel standpunkttagen for stordrift efter 1770 165. — Dugmanufakturet paa Blaagaard 167. — Flytning af anlæggene til provinsen 168. — J. M. Ljungbergs iagttagelser i Aachen 169. — Teknisk udvikling indenfor tekstilindustrien: Henr. Nehrmanns spindemetode 171, flyveskyttevæven 171, baandmøllen 172, karte- og spindemaskinerne 173. — Bomuldsindustrien og maskindriften (det kgl. privil. bomuldsmanufaktur, Ch. Axel Nordbergs maskiner) 173. — Maskindriften i klædeindustrien og dennes udvikling efter aarhundredskiftet 177. — Udviklingen i en række andre industrier: Tøjmanufakturerne (tøjmagerne) 182, trikotageindustrien (strømpeværerne) 184, silkeindustrien 185, baand- og florvæverierne 186, kattuntrykkerierne 186, sukkerraffinaderierne 188, tobaksfabrikationen 190 og garverierne 193. — Metalindustrien: Kronborg geværfabrik 195, Frederiksværk kanonstøberi og krudtværk 195, Brede kobber- og messingværk 197, Raavad 197, le- og skæreknivfabrikationen 197, maskinfabrikationen 198 og jernstøberierne 199.
- XVI. Problemer vedrørende arbejdskraften 200
 Den kvalificerede arbejdskraft: indforskrivning udefra 200, det kvindelige element 201, oplæring af indfødte 202. — Arbejdslønnen 204. — N. L. Reiersen og lønreduktionerne 207. — Silkeindustriens arbejderløninger 1774 208. — Stavnsbaand for fabriksarbejdere 209. — Arbejdslønnen i baandfabrikerne 1775 211. — Lønregulativ for dugmagernes

skrublere 1776 211. — Reglement for overskærerlønningen 1786 212. — Ønske om en særlig løntakst for arbejde ved flyveskuttevæven 212. — Lønudviklingen omkr. og efter aarhundredskiftet; inflationen under krigen 214. — Forskellige forsøg paa at regulere lønningerne 1811—13 215. — Den ukvalificerede arbejdskraft: Spindernes lønforhold 220; deres rekruttering 221; samarbejde med fattigvæsenet 222; spindeskolerne 223; børnearbejdet 225. — Arbejdernes retslige stilling 229. — Bestræbelser for at holde dem fast (forskudspolitikken) 230. — Opsigelsesretten 232. — Organisationsretten 233. — Regler for forholdet under arbejdet (arbejdstiden m. m.) 234. — Organiseret hjælp ved sygdom, alderdom og død 235.

Vigtigste forkortelser

H. T.	= Historisk Tidsskrift. Udg. af den danske historiske Forening.		
Rawert (1850)	= O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848 (Kbh. 1850).		
da.	= danske.	komm.	= kommission.
dept.	= departement.	prot.	= protokol.
forest.	= forestilling.	reg.	= registre, registrant.
journal.	= journal.	resol.	= resolution.
kanc.	= kancelli.	rtk.	= rentekammeret.
kkkl.	= kommercekollegiet.	ty.	= tyske.

HUSFLID OG HAANDVÆRK
I INDUSTRIALISERINGENS TEGN

KAPITEL I

Husfliden og markedet for industrivarer.

For at forstaa forløbet af den industrielle udvikling i det 18. aarhundredes Danmark og for at kunne bedømme den da fulgte industripolitik, maa man nødvendigvis klargøre sig den rolle, husfliden — og med den haandværket og forskellige landlige binæringer — spillede for dækningen af befolkningens behov. Et forsøg paa at bestemme *husflidsproduktionens omfang og betydning* i datiden møder imidlertid visse vanskeligheder. Samtidens nationaløkonomiske drøftelser tog som regel denne produktion for en given faktor og fæstnede sig almindeligvis ikke stærkt ved den, ja, oversaa den ofte rent ud, naar det gjaldt behandlingen af industriens problemer. Men heraf kan en senere tids forskning naturligvis ikke lade sig forlede til en undervurdering af dens indflydelse, saa lidt som man af den altbeherskende plads, der i administrationens aktsamlinger og den økonomiske literatur er givet manufaktur- og fabriksindustrien, maa ledes til slutninger, der overdriver dennes betydning.

Beskedent bortgemt i en fodnote i sit 1759 udgivne værk *Økonomisk Balance*¹⁾ gør Erik Pontoppidan opmærksom paa, at bondestanden i Danmark — dengang henved 80 % af landets befolkning — saa godt som helt og i højere grad, end tilfældet var i Tyskland, selv forsynede sig med uldne og linnede varer. „Hver landsby“, skriver han, „har sine manufakturer, skønt de ikke anses derfor. I mange, ja, vel i de allerfleste, særdeles jyske og fynske bønderhuse væves enten uldent eller linnet. Følgelig kan vore købstadsfabriker ikke have nogen synderlig debit eller afsætning paa sine varer udenfor stæderne, med mindre det er ting, som føres ud af landet, saasom grove ulden- og linnedvarer til Norge, item hatte, handsker, kniplinger etc. til adskillige lande.“

Pontoppidan har her peget paa den vigtige kendsgerning, at husfliden i ganske overordentlig grad indsnævrede markedet for den af regeringen fremelskede manufaktur- og fabriksindustri. Ikke blot derved, at udøverne dæk-

¹⁾ Eutropii Philadelphi oeconomiske Balance (Kbh. 1759), s. 257.

kede deres eget forbrug, men ogsaa gennem afsætningen af overskudet i egne eller til befolkningsdele, hvis egenproduktion var mindre udviklet.

Endnu 1819 kunde nationaløkonomen Christian Olufsen i „Bidrag til en Oversigt af Nationalindustrien i Danmark“ fastslaa, at hovedmassen af landets forbrug af forarbejdede varer stadig tilvejebragtes ved husfliden og den simple haandværksproduktion. Det gjaldt saaledes næsten helt almuens forsyning med beklædningsvarer af vadmel, hvergarn, hør- og blaarlærred samt trikotage. Ja, endog mange mere velstillede hjem i by og paa land var i udstrakt grad selvforsynende paa dette omraade. Men ogsaa den jævne befolknings forbrug af landbrugsredskaber, som plove, vogne, spader, leer etc., af hesteko, knive, økser, save, lervarer, trævarer o. m. a. fremstillede hyppigst af brugerne selv eller af lokale haandværkere²⁾.

Tilstanden ved periodens begyndelse belyses ogsaa ad anden vej. I de beretninger om landets økonomiske forhold, som i aarene 1735—36 paa foranledning af rentekammeret indhentedes til brug for det nyoprettede kommercekollegium³⁾, vil man forgæves, hvor talen er om købstædernes handel med bønderne, søge afsætningen af beklædningsstoffer nævnt. Overalt er købstadboernes afsætning til bønderne begrænset til „den sædvanlige bondehandel“: brædder, lidt fyrretømmer, jern, salt, humle, tjære, hør, hamp og maaske endnu et par grovvarer. Kun én og anden større by, som f. eks. Viborg, kunde paaregne et salg af „kramvarer“, d. v. s. klæde, silketøjer o. l., til omegnens godsejere og embedsmænd, ud over hvad dens egne matadorer aftog.

Paa grundlag af toldintraderne for indført klæde og andre udenlandske stoffer igennem tiaaret 1727—36 beregnede kommercekollegiet værdien af den aarlige indførsel af saadanne kramvarer til Danmark og Norge til 224 183 rdl.⁴⁾ Fører man denne beregning videre, fordeler beløbet sig med 177 750 rdl. til hovedstaden, 33 500 til Norge og 12 933 til de danske provinser. Selv om man nu, som kollegiet synes tilbøjelig til, maa fordoble det ovennævnte beløb som en skyldig tribut til det stærkt blomstrende smugleri, forudsætter disse tal dog en meget betydelig tilvirkning af tekstilstoffer i landet.

Undersøgelser, der for nylig er foretaget i bevarede toldregnskaber for 1731⁵⁾ bestyrker rigtigheden af det anførte. København var næsten uden betydning som leverandør af tekstilstoffer til provinsen. Fra udlandet, det vil her sige Lübeck og hertugdømmerne, modtog enkelte købstæder i Jylland og Sjælland mindre kvanta; men de fleste byer indførte lidet eller intet. Hvad

²⁾ Olufsen anf. st., s. 235 ff. og 254 ff.

³⁾ Kommercekoll. Relationer om stifternes tilstand 1735, I—III (3 pkr.).

⁴⁾ Kommkoll. da. forestill. 4/7 1737 nr. 65.

⁵⁾ Albert Olsen i Dänische Wirtschaftsgeschichte, udg. af Axel Nielsen, Jena 1933, s. 241.

der indførtes fra udlandet af tekstilvarer var i hovedsagen silkestoffer og finere sorter klæde og lærred, altsaa luksusvarer til overklassens forbrug. Dækningen af de brede befolkningslags behov, som den moderne storindustri gennem massetilvirkningen særlig tager sigte paa, besørgetes i datiden af husflidsproduktionen med bistand fra haandværket. Husfliden var, som det er sagt⁶⁾, i virkeligheden den fremspirende tekstilindustriis værste konkurrent.

Som antydet af Pontoppidan i det ovenfor meddelte citat gjorde der sig en forskel gældende med hensyn til husflidens omfang i landets forskellige egne. Det er sikkert rigtigt, at det fortrinsvis var i jyske og fynske bønderhuse, man fandt vævene. I landets østlige del — bortset fra Bornholm, hvorom nedenfor — lagde landbrugsarbejdet i større udstrækning beslag paa bondens arbejdskraft⁷⁾. Dette indebærer dog ikke, at landbefolkningen her ikke selv tilvirkede en væsentlig del af sit forbrug af beklædningsvarer, men kun at der ikke i samme Grad som i Jylland og Fyn blev tale om et overskud, der kunde blive genstand for salg.

Naar *Lolland-Falster* i 1731 foruden sin egen avl af hør forbrugte 22 188 pund hør, 10 808 pund hamp og 6 272 pund blaar, importeret fra Østersølandene⁸⁾ — paa et tidspunkt, hvor der ingen manufakturer fandtes paa øerne — maa man naturligt søge forklaringen i den som husflid drevne tilvirkning af lærred, foruden at hampen ogsaa brugtes til fremstilling af reb og sejldug.

Om tilvirkningen af uldne varer paa de nævnte øer taler et par til kommercekollegiet indkomne skrivelser i anledning af en 1776 foretagen undersøgelse af muligheden for levering af dansk vadmel til slaverne paa de vestindiske øer. Grev Knuth til Frederiksdal anførte hertil, at folk paa Lolland ikke i større omfang havde lagt sig efter at gøre vadmel, „næppe det, de selv behøver“. Saavel han som lensgreve Chr. D. Reventlow til Christianssæde mente sig dog i stand til med tiden at kunne levere et ret betydeligt kvantum⁹⁾. Fra Henrik Ulsøes rejsejournal 1779 véd vi, at Hulemose stampemølle syd for Vordingborg i 1776 behandlede 1 689 og 1777 1 050 alen falstersk vadmel¹⁰⁾. I det store og hele kan man vist regne med, at landbefolkningen paa de to øer var selvforsynende med hensyn til tekstilvarer, saaledes som det 1801 finder udtryk i en udtalelse af byfoged Canaris i Stubbekøbing til den danske manufakturhandel: „Manufakturvarer og alenkram har ikke heller

⁶⁾ Albert Olsen, *anf. st.*, s. 244.

⁷⁾ Se saaledes for *Lolland-Falsters* vedkommende stiftamtmand Neves relation ^{4/10} 1735.

⁸⁾ Paa grundlag af prof. Alb. Olsens excerpter af toldregnskaberne 1731.

⁹⁾ Bilag til *kkl. da. journ. F* (1776) nr. 591 og 592.

¹⁰⁾ Henrik Ulsøes rejsejournal (*Ny kgl. saml. fol. 455, kgl. bibl.*), s. 14.

hidtil været synderlig handlet med af købmændene her. Af sligt holder de kun nogle faa artikler for bonden, som her er overmaade tarvelig⁽¹¹⁾).

Paa *Bornholm* var der ifølge relationerne 1735 kun faa huse, hvor der ikke fandtes en væv. Saavel i købstæderne som paa landet vævedes baade uldne og linnede stoffer, og det — efter amtmandens udsagn — af langt bedre kvalitet end de *Danziger*stoffer, der indførtes. Dog var der kun tale om tilvirkning til eget forbrug. Senere, i 1774, siges det, at der paa *Bornholm* er saa mange væve, at øen „udgør en hel fabrik, som bestaaer vel tildels i lærreder og uldent og linned hjemmegjort tøj at væve; men man lægger sig ogsaa mer og mer efter at væve vadmeler at lade stampe til klæde, filt, multum og frakketøjer⁽¹²⁾).

Indberetningerne fra *Sjællands stiftamt* 1735 indeholder ingen direkte oplysninger om husfliden. Men gennem en række med indberetningerne fulgte klager over væverne paa landet, skimter man omfanget af dens betydning for markedet. Fra *Roskilde*, *Køge*, *Næstved* og *Stege* jamres der over, at væverne paa landet stik imod danske lovs paabud om, at de kun maatte væve vadmøl samt blaar- og hampelærred⁽¹³⁾, forfærdigede hørlærred, dynevaar, drejel, ulmerdug og endnu flere stoffer. *Roskilde* væverlav oplyste, at der i 27 anførte landsbyer i byens distrikt — indenfor en afstand af 15 km — fandtes mindst 64 vævere. I egnen omkring *Næstved* var der landsbyer, hvor der fandtes fra 4 til 6 vævere. Fra *Køge* udtaltes, at der fandtes landsbyer i omegnen med baade 3, 4 og 5 vævere, og at flertallet af disse holdt folk paa professionen, ja, at der endog var tale om værksteder med 4 væve, samt at flere af landsbyvæverne modtog bestillinger fra byerne.

I en betragtning over bynæringernes tilbagegang, anstillet 1735 af bogtrykkeren *Hans Philip Bockenoffer* og byggende især paa kendskabet til forholdene i det vestlige og nordvestlige *Sjælland*⁽¹⁴⁾, fremhævedes som en af aarsagerne den omstændighed, at „landmanden og de ringe folk i købstæderne befitter sig mere og mere paa hjemmegjort til klæderne“. Og det udtaltes, at landboerne kunde faa ligesaa godt arbejde hos sig selv som i købstæderne.

Det forhold, at vævningen paa landet i *Sjælland* i stort omfang udskilte sig fra husfliden, hænger sammen med, at landbrugsarbejdet, og ikke mindst hovtjenesten, stillede store krav til landbefolkningens arbejdskraft. Tilbage blev spindeprocessen, der stadig vedblev at være et husflidsarbejde, som

¹¹⁾ Indk. breve t. manufakturhandelens ekstraktprotokol 7, nr. 266.

¹²⁾ Bilag t. kkl. da. journ. D (1774) nr. 32.

¹³⁾ Chr. V.s danske lov 3 — 13 — 23.

¹⁴⁾ Bilag t. kkl. da. journ. A (1736—40) nr. 12.

sysselsatte kvinderne i ledige stunder. Otto Thott regner 1735¹⁵⁾ med, at en væver kunde beskæftige 5 à 6 spindere, hvilket er noget lavt sammenlignet med forholdet i England og Tyskland, hvor der før spindemaskinernes fremkomst regnedes med fra 5 til 10 spindere pr. væv¹⁶⁾. Det er derfor indlysende, at de forannævnte tal paa vævere forudsætter eksistensen af et meget betydeligt antal spindere, naar disse, som tilfældet oftest var paa landet, kun var lejlighedsarbejdere, der drev spinderiet som bibeskæftigelse.

Iøvrigt var der paa Sjælland ogsaa egne, hvor bønderkonerne stadig flittigt brugte væven. Det gjaldt saaledes krongodset i Ods herred, der kun i ringe grad besværedes med hoveri. Derfor mente man da ogsaa herfra at kunne skaffe „en anselig del“ klæde til den omtalte vestindiske leverance 1776¹⁷⁾. Ved samme lejlighed tilbød en københavnsk hosekræmmer at tilvejebringe 1 500—2 000 alen sjællandsk vadmél, medens baron Knuth til Conradsborg i Sorø amt og landsdommer Brabrand til Sonnerupgaard i Københavns amt stillede i udsigt, at deres bønder senere vilde være i stand til at levere vadmél tjenligt til „negerklæde“. I denne forbindelse henviste Brabrand til, at han for 36—38 aar siden havde været med til at sende „nogle tusinde alen hør- og blaarlærred“ til Vestindien fra overkammerherre C. A. von Plessens godser, formodentlig Saltø-Harrested godser i Østerflakkebjerg herred¹⁸⁾.

Den omstændighed, at det sjællandske vadmél dels paa grund af uldens naturlige beskaffenhed, dels som en følge af, at valkningen i Sjælland var mere almindeligt udbredt, stod betydeligt over det jyske i kvalitet¹⁹⁾, havde til følge, at de københavnske hosekræmmere, der oprindeligt havde slaaet sig op paa den jyske trikotageindustri, efterhaanden blev interesserede i at opmuntre den sjællandske almues tilvirkning af vadmél og multum — et slags tykt laadent og samtidig blødt uldtøj. Efter deres egen fremstilling i en ansøgning til kongen 1786²⁰⁾ forfærdigedes der, da de begyndte denne handel, saa lidt af disse varer, „at den del, bonden deraf kunde sælge, beløb sig kun til nogle faa hundred alen; men det er nu bragt saa vidt, at vi foruden at kunne forsyne Københavns fattige almue dermed til klæder, endog har kunnet forsende mange tusinde alen deraf til fremmede steder“.

Lad nu dette indeholde nogen overdrivelse med det formaal at fremhæve hosekræmmernes fortjenester! Tilbage bliver dog den kendsgerning, at husflidsproduktionen i hvert fald i visse egne af Sjælland tenderede mod en

¹⁵⁾ Allerunderdanigste uforgribelige tanker om commerciens tilstand og opkomst ^{31/12} 1735 af Otto Thott, kopi i kommercekollegiet.

¹⁶⁾ Se saaledes Louis W. Moffit: England on the eve of industrial revolution (London 1925) s. 185 og C. Hinrichs: Die Wollindustrie in Preussen u. Fr. Wilh. I (Berlin 1933) s. 304. Jvfr. ogsaa nærværende værks I. bind, s. 220, note 30.

¹⁷⁾ Bilag t. kkl. da. journ. G (1776) nr. 767.

¹⁸⁾ Bilag t. kkl. da. journ. D (1775) nr. 513 og F (1776) nr. 589—90.

¹⁹⁾ Bilag t. kkl. da. journ. D (1775) nr. 513.

²⁰⁾ Indlæg til kancelliets brevbog ^{30/8} 1787 nr. 1327.

produktion ikke blot til dækning af udøvernes eller en lokal kundekreds' behov, men ogsaa for et videre, mere ubestemt marked. At den med andre ord fra sin oprindelige karakter af egenproduktion var paa vej til at udvikle sig til en hjemmeindustri.

Ligesom for Sjællands vedkommende tier ogsaa for *Fyn* relationerne af 1735 næsten fuldstændig om husfliden. Nu var det ganske vist forekomsten af „fabriker eller manufakturer“, rentekammeret havde forlangt oplysninger om i sit rundspørge af 25. juni 1735. Det maatte altsaa forekomme de adspurgte tvivlsomt, hvorvidt husfliden kunde komme i betragtning. Denne tvivl træder tydeligt frem i det eneste fynske svar, som berører husfliden. Fra Lunde og Skam herreder i Odense amt hedder det: „Fabriker og manufakturer er her ingensteds, uden hvad menige mand til legemets skjul af lærred, vadmél og hvergarn selv lader spinde og ved én og anden vævemester, som her omkring paa landet bor, lader forarbejde“²¹⁾. Dette udsagn giver imidlertid et for beskedent indtryk af husflidsproduktionen paa Fyn. Af nogle til kommercekollegiet indsendte ekstrakter af toldregnskaber for 1745 — desværre en ufuldstændig samling — ses, at der det paagældende aar fra Middelfart til det øvrige Danmark og til Norge udførtes over 14 000 alen hør- og blaarlærred foruden henved 1 000 alen dynevaar, hvortil kom, at mindre partier lærred og dynevaar eksporteredes fra Odense, Nyborg og Svendborg²²⁾. Da militæretaten i sommeren 1774 gennem kommercekollegiet lod opkøbe lærred paa Fyn og i Jylland, indkom der indtil paasken 1775 10 362 alen fra Fyn, hvorved maa erindres, dels at det drejede sig om visse særlige sorter, dels at den tilbudte pris laa ret lavt, og endelig at licitationen skete i juli maaned, da, som kammerherre Adeler paa Hindsgavl meddelte, det „meste produkt allerede er solgt“²³⁾.

Kommerceassessor Matthias Lunding, som i 1787 paa en studierejse rundt i landet ogsaa besøgte Odense, modtog her et levende indtryk af den fynske lærredsindustri trivsel. „Byen vrimlede idag“, skriver han den 11. juni 1787, „med bønder og koner fra Sletten, der bragte til markedet, der skal holdes imorgen, en utrolig mængde dynevaar, lærreder og forklædetøjer; de skal være overmaade flittige der, og i hvert hus og gaard findes væve. Kellinghusen²⁴⁾ mente, at de forarbejdede og solgte over 100 000 alen. Disse bønder saa raske og muntre ud, godt klædte og træskoede“²⁵⁾.

²¹⁾ Relationer om stifternes tilstand 1735, I.

²²⁾ Bilag t. kkl. da. Journ. C nr. 807 og 846.

²³⁾ Bilag t. kkl. da. Journ. E (1775) nr. 638, 1.

²⁴⁾ Farver i Odense.

²⁵⁾ Kommerceassessor Matthias Lundings rejsedagbog 1787 (I) ¹¹/₇. Denne og en fortsættelse — 1787 (II) og 1790 — er ved dr. phil. H. H. Fussings elskværdige mellemkomst velvilligst stillet til raadighed af ejeren, lektor N. C. Lunding.

Mere end noget andet sted blomstrede i *Jylland* husflidsindustri og industrielle binæringer. I det store og hele har, som indberetningerne 1735—36 og senere vidnesbyrd viser, almuen i landsdelens forskellige egne selv fremstillet sit forbrug af uldne varer og lærredsstoffer. Vel var der egne, som det i saa henseende kunde knibe for. Saaledes Øland birk i Vendsyssel, hvor man nok vævede vadmél, hjemmegjort tøj, bolster og lærred, samt strikkede strømper „til egen brug og ej videre“, men hvor dog de fleste, som det hedder, maa købe „baade til klæde og tæring“. Eller Gaardbo birk paa samme kant, hvor der kun forfærdigedes vadmél og groft klæde, „som fiskerne og deres børn bruger til klæder“. Men disse egne kunde skaffe sig det manglende fra omliggende distrikter. Fremdeles var der omraader, som normalt producerede, hvad de behøvede og ikke mere. Det synes bl. a. at have været tilfældet i Skanderborg og Aakær amter og paa Mors. Om sidstnævnte sted siges det 1735: „Kan beboerne selv tilvejebringe saa meget vadmél og lærred, som de kan slide, er det godt; til at sælge har de lidet eller intet“²⁶).

Da kommercekollegiet 1788 indhentede erklæringer fra de jyske stiftamt-mænd om betimeligheden af at forny forpligtelsen for de jyske købstæders handlende til at aftage en vis mængde varer fra de indenlandske fabriker, fremhævedes som en hovedvanskelighed den udbredte brug af hjemmegjorte varer²⁷). Saaledes udtalte stiftamtmand Levetzau i Aalborg, at der blandt stiftets købstæder, Aalborg undtaget, ikke var nogen, hvor „alenhandel drives af nogen synderlig betydighed. Hjemmegjorte tøjler begynder her i landet jo mere og mere at blive i brug, saa at baade proprietærer, præster og andre lade samme forarbejde og klæde sig samt deres underhavende deri, hvilket ikke lidet hindrer afsætningen af indenlandske saavel klæde- som andre alenvarer og fornemmelig foraarsager, at afsætningen i de mindre købstæder er saa ringe, at der næppe skal findes samme steder nogen handlende, som aarlig af deslige varer kan debitere for 200 à 300 rdl.“. Ganske overensstemmende melder Ove Høegh Guldberg fra Aarhus stiftamt, „at her i *Jylland* gøres og bruges overmaade meget hjemmegjort tøj af alle sorter, og deriblandt en del saa god, at endog fornemme folk af begge køn i ret mange huse bærer intet uden dette til daglig brug, hvilken bemærkning, ligesom den ikke vil være det kongelige kollegium ubehagelig, saa forklarer den og, at afsætningen af disse fabricata har faaet en snævrere grænse, end man skulde tro“²⁸). En ikke uinteressant betragtning af en mand, der faa aar tidligere som regeringschef med stor iver havde søgt at befordre de statsunderstøttede manufakturer.

Et talmæssigt udtryk for egenproduktionens omfang for et enkelt sogns

²⁶) Relationer om stifternes tilstand 1735—36 II.

²⁷) Bilag t. kkl. da. journ. EE (1788) nr. 300.

²⁸) Udtalelser fra Kolding, Ringkøbing og Lemvig, indsendte fra Ribe stiftamt (smstds.) paapeger det samme forhold.

vedkommende giver en indberetning for aarene 1808—09 fra amtmand Ste-mann i Aabenraa. Efter denne skulde i Øster-Løgum sogn med sine 60 familier ca. 90 kvinder i omtrent 20 uger, nemlig i vintermaanederne, have tilvirket 1 800 alen uldent tøj, 300 par strømper, 200 par vanter, samt 20—2400 alen hørlærred og 16—2000 alen blaarlærred. Alt dette forbrugtes i kommunen med undtagelse af en mindre kvantitet lærred, der afsattes til omliggende sogne. Af de anvendte materialer var al ulden indenlandsk, medens 80 % af hørren og blaaren kom fra udlandet. Nabosognet Løjt, hvor der avledes mere hør, kunde sælge en større kvantitet lærred, men maatte til gengæld skaffe sig uldent tøj andensteds fra²⁹⁾.

Taget som helhed frembragte den jyske landsdel et betydeligt overskud af husflidsprodukter, som udførtes til andre landsdele, især København, for hvis „gemene almue og søfarende folk disse varer ere saa godt som umiste-lige“³⁰⁾, til Norge og til udlandet. Nogen samlet opgørelse tillader de be-varede toldregnskabers mangelfulde tilstand næppe; men det er dog muligt gennem deres oplysninger og efterretninger andensteds fra at antyde om-fanget for en række af de vigtigste eksporthavnens vedkommende. Dog maa det herved erindres, for saa vidt der er tale om værdiangivelser, at priserne paa hjemlige husflidsvarer laa overordentligt lavt, samt at der for told-regnskabernes vedkommende efter al sandsynlighed er tale om minimums-angivelser, idet der ikke svaredes udgaaende told af saadanne varer, og told-betjentene derfor næppe har lagt vægt paa at faa alt med, ligesom ansæt-telserne rimeligvis skete paa grundlag af faste priser. Endelig, at de forskel-lige uldne og linnede produkter som regel sammenfattes under den fælles betegnelse: „hjemmegjorte varer“.

1745 udgjorde værdien af uldne og linnede varer udført over Aarhus ialt 7 050 rdl., hvoraf 4 096 rdl. til Danmark, 2 794 rdl. til Norge og 160 rdl. til udlandet. Blandt udførselshavnene skal ogsaa nævnes *Hadsund*, hvor ekspor-ten af hjemmegjort tøj androg 1 126 rdl. — deraf for 482 rdl. til Norge — og *Tisted*, hvorfra der 1745 gik for 1 049 rdl. til Norge.

Hovedudførselshavnene var dog Ribe, Randers og Aalborg. Over Ribe ud-førtes 1745 til det øvrige Danmark ialt 59 523 alen hjemmegjort lærred, for-uden adskillige smaapartier af andre husflidsvarer. 1761 beløb byens sam-lede udførsel af lærred sig til 68 957 alen, hvoraf 66 305 alen til Danmark og resten til Norge.

Værdien af de fra *Randers* eksporterede hjemmegjorte varer udgjorde

Aar	til Danmark	til Norge	ialt
1745	1 046 rdl.	4 032 rdl.	5 078 rdl.
1769	100 „	12 960 „	13 060 „

²⁹⁾ Kkl. Tabellariske indberetn. om fabrikernes tilstand for 1809 (O nr. 1123).

³⁰⁾ Kkl. da. forestill. 14/1 1741 nr. 280.

og fra Aalborg

Aar	til Danmark	til Norge	ialt
1706	3 459 rdl.	3 336 rdl.	6 795 rdl.
1734			c. 12 000 „
1754	14 901 „	20 022 „	34 923 „
1769	16 587 „	20 696 „	37 283 „
1796			c. 50 000 „ ³¹⁾

Naar oldermanden for Aalborg købmandslav Niels Thygesen i en skrivelse til kommercekollegiet ^{27/2} 1772³²⁾ efter Aalborg toldkammers udskibningsliste opgiver byens udførsel af lærreder alene til 88 326 rdl. i 1761 og for de følgende aar anslaar den til 30, 40 til 50 000 rdl. og derover, er det sikkert for saa vidt en tilsnigelse, som toldangivelserne i almindelighed ikke skelner mellem lærred og andre hjemmegjorte varer. Det maa derfor formodes, at tallene gælder den samlede udførsel af alle slags hjemmegjorte varer, hvorved lærred dog spillede hovedrollen. Formodentlig gælder det samme Aug. Hennings opgivelse fra 1779 om, at værdien af det fra Aalborg udførte lærred efter toldlisten androg 50 000 rdl., saaledes at „lærred“ ogsaa her staar for „hjemmegjorte varer“. Hennings gør iøvrigt den interessante tilføjelse, at udførselens sande værdi i virkeligheden regnes til 85 000 rdl.³³⁾

Som helhed gælder det, at fremstillingen af lærred overvejede produktionen af uldent gods i Jyllands østlige egne — omkring Aalborg, Randers, Aarhus, Horsens og i Aabenraa amt — samt mod vest i egnen om Ribe. Det var først og fremmest den lette adgang til import af hør og hamp fra Østersøegnene og sydfra, der betingede dette forhold. Men medvirkende var dog ogsaa den større udbredelse af hør- og hampeavl i Østjylland. For importen af hør og hamp kom navnlig Aalborg i betragtning. Ifølge toldregnskaberne udgjorde denne bys indførsel med fradrag af reeksporten (især til Norge)

1731	459 450 pund hør,	156 012 pund hamp og	12 052 pund blaar
1769	669 056 „ „	159 296 „ „	158 498 „ „ ³⁴⁾

³¹⁾ De anførte tal er hentede fra toldekstrakter i bilag til kkl. da. journ. C (1744—46) nr. 807, 817, 846 og 857, Ribe toldregnskab 1761, Randers do. 1769 og for Aalborgs vedkommende fra relationerne om stifternes tilstand 1735, Chr. Magnus Olrik: Afhandling om Aalborgs Handel (Kbh. 1773) s. 199, der bygger paa en gennemgang af toldregnskaberne, samt fra C. Klitgaard: Aalborg Handelsstands Historie (Aalborg 1913) s. 107.

³²⁾ Bilag t. kkl. da. journ. 1772 nr. 562.

³³⁾ Aug. Hennings' ökonomische Beobachtungen einer im Jahre 1779 auf Befehl unternommenen Reise durch Jütland (Kbh. og Leipz. 1786) s. 61.

³⁴⁾ Iflg. Albert Olsens ekscerpter af toldregnskaberne 1731 og Chr. Magn. Olrik anf. st. s. 168 f., 194 f. og 200 f.

Uldvareproduktionen, der arbejdede med indenlandsk, fortrinsvis jysk uld, havde sit tyngdepunkt i hedeegnene, hvor faareavlen spillede en stor rolle. Ganske særlig kommer Hammerum, Bølling, Ulborg samt Lysgaard og Middelsom herreder med deres tilvirkning af strømper, huer, vanter og undertøj i betragtning. Men ogsaa i Vesthimmerland og andre midtjyske egne blomstrede uldvarefremstillingen som hjemmefid. Forøvrigt var det ikke blot uldne, men i Lysgaard og Middelsom herreder ogsaa i stor udstrækning linnede strømper o. a. varer, der tilvirkedes³⁵⁾.

Paalidelige statistiske efterretninger om uldvareproduktionens omfang og mængden af udførte varer for det her omhandlede tidsafsnit foreligger ikke. I en ansøgning fra 31 københavnske hosekræmmere 1786³⁶⁾ hævder de, at produktionen og udførselen af jyske strømper ved aarhundredets begyndelse var „hel ubetydelig og strækkede sig næppe højere end til nogle faa tusinde rigsdaler“, men at de ved at skaffe varerne afsætning havde bragt det saa vidt, „at der aarlig udføres af Jylland for 100 à 150 000 rdl. hjemmegjorte strømper, dels her til København, dels til Norge og dels endelig til Hamburg“.

En ganske særlig blomstring havde den husflidsmæssige *kniplingstilvirkning* i den nordlige del af Sønderjylland, specielt i Løgumkloster amt, paa Trøjborg og Schackenborg godser, samt i den vestlige del af Tønder, Aabenraa og Haderslev amter. Stærkere og stærkere tog den i løbet af det 18. aarh. karakteren af en husindustri, ja, endog manufakturer og fabriker anlagdes. I modsætning til den omtalte tilvirkning af lærred og uldne varer, var dette en luksusindustri, fortrinsvis baseret paa afsætning til fjernere liggende markeder. Oprindelig forskreves traaden fra udlandet, især fra Nederlandene, hvor kniplingsindustrien i Brabant havde naaet en høj udvikling. Tønderkniplingerne formaaede dog i Tyskland længe at holde sig ved siden af de brabantiske og sachsiske kniplinger. Først omkring aarhundredskiftet tog de sidste luven fra dem i konkurrencen, ingenlunde dog fordi deres kvalitet var bedre, men tværtimod fordi de som en følge af deres ringere bonitet kunde sælges billigere. Sikre efterretninger om udførselen af kniplinger haves først fra 1772, da der ifølge toldregnskaberne udførtes for ialt 58 346 rdl., hvoraf for 25 278 rdl. — mest grovere — til Danmark og Norge og for 33 068 rdl. — hovedsageligt fine — til udlandet. De følgende aar steg eksporten konstant, saaledes at totalværdien 1781 androg 136 035 rdl., nemlig for 72 845 rdl. til Danmark-Norge og for 63 190 rdl. til udlandet. Og 1805 udgjorde værdien af udførte kniplinger til udlandet 261 190 rdl. slesvig-holstensk kurant. An-

³⁵⁾ Se bl. a. kilder især stiftsrelationerne 1735, bilag t. kkl. da. journ. B (1741—43) nr. 21, Danmark-Norges økon. Magazin III, s. 339 ff. samt Lundings rejsedagbog 1787.

³⁶⁾ Indlæg t. kanc. brevbog 1787 nr. 1327.

tallet af personer beskæftigede ved kniplingsindustrien ansloges 1780 til omkr. 12 000³⁷⁾.

Husflidsproduktionen begrænsedes ikke til fremstillingen af beklædningsgenstande. Om fiskerbefolkningen paa Agersø og Omø i Storebælt fortæller Ulsøe i sin rejsedagbog 1779³⁸⁾, at den selv tilvirkede sejldug, tovværk, sildegarn, aaleruser og andet fiskeredskab. Og forholdet har vel været et lignende hos fiskerne i andre egne af landet. Vidt udbredt, navnlig i landets skovegne, var den husflidsmæssige forarbejdning af alle slags trævarer til brug i husholdning og bedrift. Flere steder, især i Jylland og fortrinsvis i Skanderborgegnen, dreves trævarefremstillingen, i første række *træskomageriet*, som en binæring ved siden af landbrugsarbejdet i en saadan udstrækning, at man herfra kunde forsyne befolkningen i mere skovfattede egne. 1745 udførtes fra Aarhus for 4 550 rdl. træsko til andre danske provinser³⁹⁾.

Ogsaa *pottemageriet* var en meget udbredt binæring for landbefolkningen i visse egne, hvor tilstedeværelsen af egnet ler og rigeligt brændsel muliggjorde denne produktion. Flere steder i Jylland, men især dog i Øster-Horne herred, dreves fremstillingen af sorte potter, de saakaldte jydepotter, med stor kraft. I sognene Torstrup, Tistrup og Horne i nævnte herred var der 1787 næppe én familie, som ikke deltog i denne syssel, og det med en saadan iver, at det ofte gik ud over landbrugsarbejdet. Tekniken var yderst primitiv, pottemagerhjul anvendtes ikke, og arbejdet udførtes af kvinderne. Prisen paa lerkarrene, der solgtes snese- eller læssevis, var lav, og varerne fandt derfor let afsætning, ikke blot rundt i de danske provinser, men ogsaa til Altona, Hamburg og Holland, hvorhen de førtes over Hjerting. Præsten Laurids Smith, der 1787 besøgte egnen, anslog da produktionen i de nævnte 3 sogne til 2 100 læs aarlig og beregnede værdien paa fremstillingsstedet til 10 500 rdl.⁴⁰⁾. Ogsaa i Hellum og Hindsted herreder i Aalborg amt forarbejdedes jydepotter med salg for øje. Og i Hvorup sogn i Kjær herred brændtes røde glacerede lerkar, som solgtes i Aalborg og ved markederne i omegnen. Fra Kolding udførtes baade røde potter og jydepotter til Slesvig, Lybæk, ja, endog til Riga⁴¹⁾. 1775 fandtes der i Dallerup sogn under Skanderborg flere husmænd og gaardmænd, som „fabrikerede røde brændte lerkar, saasom potter, fade, pander og tallerkener, som bønder paa landet og andre bruger og behøver, saa godt som nogen købstadpottemager, hvilke kar de med god for-

³⁷⁾ Sønderjyske Aarbøger 1901 s. 104 ff. og 1909 s. 206 ff., Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Beg. af 1848 (Kbh. 1850) s. 619, samt assessor Lehmanns beretn. ^{25/0} 1807 (bilag t. industri- og fabrikkafgets journ. L nr. 1005).

³⁸⁾ Henrik Ulsøes rejsejournal 1779, s. 50 f.

³⁹⁾ Bilag t. kkl. da. journ. C nr. 807.

⁴⁰⁾ L. Smith til Joh. Bülow, Sorø Akademi 80 (I) E. 29 β.

⁴¹⁾ Relationerne om stifternes tilstand 1735—36.

del som et næringsmiddel har saavel til markeder som paa landet omrejst med for at afsætte som landets produkter⁴²⁾.

Af en særlig karakter var de flere steder som binæring drevne *salt-, kalk- og teglstensbrænderier*, der i endnu højere grad end de foran omtalte produktioner var betingede af særlige jordbunds- og naturforhold. I Als sogn ved Mariagerfjord brændte bønderne omkr. 1735 salt af den ilanddrevne tang. Saltet bagtes i forme og saltbrænderne rejste derefter omkring og solgte det. Lignende saltsyderier fandtes ogsaa i Børglum og Jerslev herreder i Vendsyssel⁴³⁾, medens beboerne paa Læsø udvandt salt af havvandet i saakaldte saltkister⁴⁴⁾. Kalkstensbrud og kalkstensbrænderier fandtes rundt om i landet og dreves flere steder erhvervsmæssigt. Saaledes ved Fakse, hvor de omkringboende brød kalkstenen, som førtes til København og til udlandet, i Ove sogn, Hindsted herred, hvor beboerne udhuggede kalken i bakkerne, brændte den og solgte produktet i de omkringliggende købstæder og landdistrikter. I Daugbjerg og Mønsted, Fjends herred, dreves kalkbrænderiet i fællesskab af bønderne, som herved forbedrede deres fattige udkomme⁴⁵⁾. En ikke ringe rolle spillede kalkbrændingen af muslingskaller i flere sogne ved vestkysten i Ribe amt, hvor ikke saa faa mennesker fandt sysselsættelse ved skallernes opgravning og indsamling⁴⁶⁾.

Teglværker til brænding af mur- og tagsten fandtes spredt over hele landet, undertiden som i Ribe og Ringkøbing amter drevet af bønderne, men hyppigst knyttet til et eller andet gods og indrettet med dettes forsyning for øje, hvorfor driften ofte indstilledes. Særlig mange teglværker fandtes i Ribe, Ringkøbing, Tisted og Aabenraa amter, samt i Nordsjællands østlige egne, hvor produktionen skete med salg for øje⁴⁷⁾.

Tilstedeværelsen af disse nævnte husflidsformer og landlige binæringer er som sagt et vigtigt moment ved betragtningen af den industrielle udvikling i landet. Derved, at de for en dels vedkommende var i stand til at dække de brede befolkningslags behov, begrænsede de i høj grad afsætningsmulighederne for den egentlige industris produkter. Dette forklarer, at det almindelige varemagasinet ved sin handel fortrinsvis tog sigte paa embedsstandens og bourgeoisiets øvre lag, og at de nyindrettede manufakturer, for saa vidt de gav sig af med fremstilling af grovere varer, maatte søge disse afsat i kolonierne eller til hæren og flaadene. Det bidrager ogsaa til forstaaelsen af, at man allerede i 1740erne kunde tale om en overproduktion, der bragte baade

⁴²⁾ Amtmand Woydas erkl. 17/6 1775 (Bilag t. kkl. da. journ. E nr. 638, 26).

⁴³⁾ Relationerne om stifternes tilstand 1735—36 II.

⁴⁴⁾ Bilag t. industri- og fabrikkafgets journ. Y (1819) nr. 535.

⁴⁵⁾ Relationerne 1735—36 I og II.

⁴⁶⁾ Tabellariske indberetn. om fabrikernes tilstand 1809 og 1819.

⁴⁷⁾ Tabell. indberetn. om fabrikernes tilstand 1809 og 1819.

fabrikanter og handlende til fortvivelse over deres uafsættelige lagre. Det var et overordentligt snævert marked, der aarhundredet igennem stod til manufaktur- og fabriksindustriens raadighed.

Kun hvor ny behov som det stærkt øgede forbrug af sukker og tobak eller den mod aarhundredets slutning opkommende forkærlighed for lette — og samtidig billige — stoffer gjorde sig gældende, skabtes der muligheder for den masseproduktion, som er en væsentlig betingelse for sukkerraffinaderiernes, tobaksspinderiernes, kattuntrykkeriernes og bomuldsfabrikernes større succes.

Men interessen for husflidsproduktionen som en faktor af betydning for den industrielle udvikling begrænses ikke til denne negative side. Den ekspansive tendens, der ytrer sig i visse husflidsformers udvikling til „eksportindustrier“ af utvivlsom betydning for samfundets økonomi, er i ikke ringe udstrækning et resultat af udenforstaaende handels- og kapitalinteressers indgriben.

KAPITEL II

Industrielle udviklingslinier indenfor husfliden.

I sin simpleste form samles husflidsproduktionens forskellige økonomiske funktioner hos familiens overhoved, som fremskaffer raaemnerne, enten ved avl eller indkøb, raader over den yderst beskedne faste og flydende kapital i form af lokale, materiel og arbejdsmateriale og afhænder det færdige produkt, for saavidt dette ikke forbruges i husholdningen. Bonden dyrker selv sin hør og holder faar, der giver ham ulden, eller han indkøber smaa-partier af disse varer. Ved sin husstands hjælp besørger han dem henholdsvis heglet eller kartet, spundet og vævet, maaske ogsaa farvet, hvorefter han bringer den del, som kan undværes, til købmanden eller markedet til videre forhandling.

Arbejdet udføres som lejlighedsarbejde i den tid, hovedbeskæftigelsen, landbrugsarbejdet, levner, ved hænder, som savner en mere speciel træning. Teknikken er den simplest mulige, arbejdsredskaberne tarvelige og det færdige produkt som en følge heraf ofte baade kvantitativt og kvalitativt ringe, i bedste fald højst uensartet.

En væsentlig ulempe ved den som husflid drevne fremstilling af uldne varer, specielt klædevarer, bundede i *uldproduktionens og uldbehandlingens irrationalitet*. Faarene var almindeligvis smaa, og deres uldmængde ringe. Otto Thott¹⁾ fremholdt 1735 stærkt ønskeligheden af faareracens forbedring ved gode vædre; men noget virkningsfuldt i denne henseende udrettedes næppe før omkr. aarhundredskiftet. Naar Thott tillige ansaa det danske klima for ugunstigt for faareavl og gav det skylden for de sygdomme, der saa ofte raserede besætningerne, maa det dog fremhæves, at daarlig røgt, hyppigt indtrædende foderknaphed og mangelen af faarestier gjorde sit til at undergrave faarenes modstandskraft²⁾. Iøvrigt fandt Thott den danske uld meget grov og bedre egnet til vadmel, grove strømper og hatte end til fine stoffer og klæde. Aarsagen hertil mente han at finde i klimaets karakter og

¹⁾ Otto Thott anf. st.

²⁾ Bilag t. kkl. da. journ. F (1776) nr. 591 og G (1776) nr. 670.

græsningens beskaffenhed. Nu var ulden imidlertid ikke ens i alle egne af landet. Det er utvivlsomt især den jyske uld, Thott har i tankerne. Med sin stærkt krusede karakter og sin udprægede tilbøjelighed til at filte under valknigen, blev den en efterhaanden overordentlig stærkt efterspurgt vare til hattefabrikationen. Den er grundlaget for den relativt stærke blomstring af det jyske hatte-magerhaandværk i aarhundredets første del. Men den nævnte egenskab gjorde den jyske uld mindre anvendelig til fremstilling af klæde, da den krøb for meget ind under valknigen. Klædet blev ujævnt og kom for meget til at ligne hattefilt. En undtagelse dannede dog den vend-sysselske uld, som var mere langhaaret og mindre kruset, hvorfor der her kunde fremstilles godt groft klæde og uldent tøj. Ogsaa den sjællandske og lollandske uld lod sig med held anvende til grove klædesorter, fordi den taalte valknigen. En særlig fin kvalitet var den glatte, langhaarede eiderstedske uld, som blev hovedbestanddelen i de københavnske tøjmageres varer, og som ivrigt søgtes fra udlandet. Anvendt alene egnede denne sort sig imidlertid ikke til fremstilling af klæde, fordi den ikke fildede. Derimod viste forsøg, gjort af klædefabrikant Joh. Georg Branner, at den blandet i lige forhold med jysk uld kunde give godt klæde. Det samme var tilfældet, hvis god jysk uld i forholdet 1:2 blandedes med polsk og mecklenburgsk uld. Ogsaa forsøg af en indkaldt hollandsk uldbereder Jan Brower viste, at den indenlandske uld med en fornuftig sortering meget vel var anvendelig til grove klædesorter³⁾.

Uldbehandlingen lod meget tilbage at ønske. Faarevask var — i hvert fald i visse egne — et næsten ukendt begreb udenfor herregaardene, hvorfor navnlig foraarsulden eller lodden, som den kaldtes, var fyldt med urenheder, ikke mindst fordi man ikke brugte strøelse. Om nogen sortering af ulden var der saa langt fra tale, at man tværtimod blandede den mindre gode uld, lodden og bugtoen, med den mere anvendelige efteraarsuld ud fra principet, at den gode vare sælger den daarlige. Derfor kunde den samme strømpe eller det samme stykke tøj indeholde baade groft og fint spind, hvad der betød en fordyrelse af den grove og en forringelse af den fine vare.

Uldberedningen indskrænkede sig til kartning. Denne udførtes i haanden mellem to karter og havde til formaal at filtrere fibrene sammen. Kartterne var

³⁾ Gode oplysninger om de forskellige uldsorters kvalitet og anvendelse saavel som om uldbehandlingen gives i skrivelser fra fabrikskommissær Reiersen til kommercekoll. ¹³/₂, ¹⁵/₆ og ²⁶/₆ 1775 (bilag t. kkl. da. journ. E nr. 638. 2, hvori ogsaa Fr. de Conincks skr. af ¹⁰/₁ 1775), i Aug. Hennings' ökonomische Beobachtungen, s. 25 ff. og i skrivelse fra amtmand Buchwald, Randers ¹⁰/₆ 1776 (bilag t. kkl. da. journ. F nr. 588 — jvfr. D nr. 513, G nr. 670 og kkl. da. forest. ²²/₁₁ 1779 nr. 103), i en betænkn. af købmand Joh. Heinr. Wiehe ¹⁹/₄ 1786 (Bülows manuskriptsaml. i Sorø 75. F 4.) samt i Henr. Ulsøes rejsejournal 1779 (Ny kgl. saml. fol. 455, kgl. bibl.). Se iøvrigt ogsaa Niels Blicher: Topographie over Vium Præstekald, efter originaludgaven 1795, udg. af Søren Vasegaard (Kbh. 1924) s. 115 f.

som regel daarlige og ofte stærkt slidte. Kæmningsprocessen, der tilsigtede en strækning af fibrene, saa de lagdes parallelt med hverandre og kunde spindes til en jævn haard traad, kamgarnet, kendtes ikke blandt almuen og forudsatte ogsaa en speciel teknik, der kun fandtes hos manufakturernes faguddannede arbejderstabe. Det var med beklagelse, at Hennings 1779 konstaterede dette faktum for Hammerum herreds uldindustris vedkommende, fordi anvendelsen af kæmmet garn vilde have givet en finere strikning⁴⁾.

Ved *spindingen* anvendtes smaa spinderokke. Ulden fik ved dem en for stærk snoning til, at den kunde udvalkes behørigt, og dette bevirkede, at klædet ikke kunde blive fint, blødt og uldrigt nok. Forsøg i aarhundredets senere del paa at faa bønderne til at tage den større skotrok i anvendelse havde kun ringe fremgang, maaske fordi disse redskaber optog for stor plads i bøndernes smaa rum, og nok ogsaa paa grund af en vis fordom mod dem, fordi de først havde fundet anvendelse i straffeanstalterne, de saakaldte „spindehuse“. Spinderokkene, der hyppigt var forfærdigede af fuskere, og som, naar de gik i stykker, modtog en højst nødtørfertig reparation, var i reglen daarlige, hvilket i forbindelse med spindernes ulige færdighed bevirkede et højst uensartet spind, der maatte have uheldige følger for det færdige produkt.

Den samme uensartethed prægede *vævningen*. Saavel uldens forskelligeartede beskaffenhed, som vævenes ofte mangelfulde stand og de vævendes forskellige duelighed gjorde sig stærkt gældende. Mere end til 5 kvarters bredde rakte de almindelige væves kapacitet ikke. Følgelig blev der for lidt at løbe paa til valkningen, som, naar talen var om jysk vadmel, kunde medføre en indkrympning paa 3½ tomme. Stykkernes længde bestemtes som regel af den mængde uld, „enhver af sin egen liden hjord kan indsamle — —, og det er ikke sjældent, at en fattig husmand kun har et stykke vadmel af 7, 9 à 12 alens længde at sælge, og en velhavende gaardmand kun 20 à 30 alen at byde fal, da den sidste betaler sine folk en del af deres løn i dette hans arbejde“⁵⁾.

Den største mangel ved de af bondebefolkningen fremstillede uldne stoffer hidrørte dog fra *den ufuldkomne færdigberedning*. Netop ved disse kartede og mere løst spundne tøjler var en god valkning eller stampning en yderst vigtig forudsætning for et godt og smukt enderesultat. Ved valkningen skulde klædet arbejdes sammen til en tæt maatte af fibre, samtidig med at behandlingen med valkejord skulde fjerne fedtstoffer og urenheder. Valkningen besørgegedes almindeligvis paa særlige valke- eller stampemøller, men kunde dog ogsaa foregaa paa almindelige kornmøller. Rent undtagelsesvis udførtes den paa Hjerringegnen af bønderne selv ved gnidning af klædet med hænderne mod et riflet brædt⁶⁾. Paa valkningen skulde følge en strækning af klædet,

⁴⁾ Hennings anf. st. s. 134 ff.

⁵⁾ N. L. Reiersen til kkl. ²⁹/₅ 1775 (bilag t. kkl. da. journ. D (1775) nr. 513).

⁶⁾ Hennings anf. st. s. 57.

hvorefter det, om et virkeligt godt resultat skulde naaes, maatte farves, overskæres og presses. Men alle disse færdigprocesser, fra valkningen til presningen, skulde helst udføres af fagmænd med en særlig uddannelse, som det i datiden skortede stærkt paa, ikke mindst i provinsen⁷⁾.

Langt fra alle de fremstillede stoffer blev dog sendt til valkning. At dømme efter foreliggende oplysninger var valkemøllernes virksomhed i reglen ikke synderligt omfattende. Blandt de betydeligere kan nævnes Hulemose mølle i Sydsjælland, hvor der 1777 stamperes 6 300 alen vadmél foruden 1 847 stkr. skind⁸⁾, og fra et senere tidspunkt Ydby valkemølle i Tisted amt med ca. 3 000 alen vadmél aarlig, Vestervig i samme amt med 4 000 alen, en mølle i Aabenraa sogn 4—5 000 alen og én ved Christiansdal i Gram herred endog 72 000 alen⁹⁾, vist i det væsentlige husflidsprodukter fra omkringliggende egne.

Meget uldent tøj anvendtes ufarvet af bønderne, andet farvedes hjemme; men en del bragtes dog til købstædernes eller visse steder paa landet bosatte farvere, som tit ogsaa besørgede overskæringen og presningen. Henrik Ulsø noterer i sin dagbog fra 1779 en ret betydelig tilbagegang i visse farveres virksomhed. Saaledes oplyses om farver Rose i Køge, at han tidligere havde haft 40 000 alen tøj aarlig at farve, medens han nu kun havde 20 000 alen. For farver Smith i Næstved var forholdet et lignende. Som aarsag til denne tilbagegang angaves, at bønderne for at spare farverlønnen, nu brugte mere hvidt vadmél end forhen. Farver Stolpe i Slagelse, der aarlig behandlede 14—16 000 alen vadmél, klagede iøvrigt over, at bøndernes vadmél ofte stamperes saa tæt, at den vanskeligt kunde tage mod farven¹⁰⁾. En følge af den manglende faarevask var, at ulden ofte var saa fedtet, at den efter farvningen klæbede ved fingrene. Ikke sjældent synes det dog at have været farvernes kvalifikationer, det var galt fat med. Eksempelvis klagede 1742 nogle klædefabrikører i Aalborg over, at byens farvere ikke turde indlade sig paa at farve blaat, grønt, ægte karmoisin eller ponceau, med mindre fabrikørerne selv vilde tage risikoen for et daarligt udfald¹¹⁾. Fremdeles klagedes der over, at farven paa de hjemmegjorte tøjjer ikke var saa holdbar som ønskeligt¹²⁾.

Ganske tilsvarende mangler hæftede ved den som hjemmeflid drevne tilvirkning af *lærred*. I altfor høj grad savnede man kendskab til hørrens rette behandling, dens rødning, tørring og skætning. Fremfor alt var dog heglingen det ømme punkt. De anvendte heglere var ligesom karterne af daarlig

⁷⁾ Se saaledes om stampningen bilag t. kkl. da. journ. B (1741—43) nr. 952 (i nr. 1017).

⁸⁾ Ulsø anf. st. s. 14.

⁹⁾ Kkl. tabell. indberetn. om fabrikernes tilstand 1808—09 og 1819.

¹⁰⁾ Ulsø anf. st. s. 8, 20 og 29.

¹¹⁾ Kkl. da. supplikprot. B nr. 287. Om lignende forhold i København se bilag t. ty. journ. (1744) nr. 4182.

¹²⁾ Bilag t. kkl. da. journ. A (1736—40) nr. 12.

kvalitet, ofte rustne og med knækkede tænder, og samtidig var kendskabet til deres rette anvendelse ringe. Følgen af disse mangler var et stort spild. Af et lispund — d. e. 16 pund — hør udvandt bønderne ofte kun 4—6 pund rent spindehør, hvor en fabriksmæssig behandling gav 11 pund pr. lispund¹³). Ved spindingen kneb det med at faa garnet tilstrækkeligt fint, medens det ved vævningen især skortede paa ensartethed i henseende til stykkernes længde og bredde, samt paa mønsterets finhed. Hvad imidlertid styrken angik, synes de hjemmegjorte lærreder at have været bedre end de udenlandske¹⁴). Derimod var det slet bevendt med blegningen, og allerede Otto Thott havde 1735 fremholdt nødvendigheden af at indforskrive blegere fra Haarlem i Holland, hvor blegekunsten stod højest.

Noget problem med hensyn til *arbejdskraften* forelaa næppe for husflidsproduktionens vedkommende. Arbejdet udførtes som allerede nævnt af husstandens medlemmer i den tid, der blev tilovers fra landbrugsarbejdet. „Bondekonen, som selv har avlet sin hør, selv spundet den og vævet lærredet eller og ved sine tjenestefolk ladet alt dette gøre uden at give rede penge derfor, behøver ikke at anslaa arbejdslønnen i penge for at balancere udgift mod indtægt“. Det var nok for hende, at hun fik rede penge ind. Lærred af samme bonitet som det, en bondekone kunde se sig nødsaget til at sælge for 6—8 skill. alen, kunde af en fabrik ikke sælges for mindre end 10—12 skill. alen¹⁵). I dette forhold ligger forklaringen paa, at manufakturernes kunde klare sig i konkurrencen.

Hvor materialerne maatte indkøbes, som det i vid udstrækning var tilfældet med lærredsindustrien, og som det ogsaa efterhaanden blev det for uld-vareproduktionens vedkommende i visse jyske egne, maatte spørgsmaalet om *rentabiliteten* dog rejse sig, og bevægelserne i indkøbsprisen øve indflydelse paa varernes priser eller paa produktionens omfang. Aalborgkøbmændene, som forhandlede en meget betydelig del af de jyske hjemme-forarbejdede lærreder, klagede 1771—72 vedholdende over svindende afsætningsmuligheder i København, Norge og kolonierne og fandt aarsagen i, at Jylland ikke kunde holde saa lave priser som de tyske og russiske stæder, der havde hørren henvend 50 % billigere end de danske producenter. Dog fremholdtes det ogsaa, at lærrederne fra disse egne var mindre faste, tyndere, smallere og i det hele af ringere kvalitet end de jyske¹⁶). Faa aar efter klages

¹³) Ulsøe anf. st. s. 62 f. Jvfr. kkl. bemærkn. ved en forehavende mulig forandring i det nuværende fabriksystem i pakken: Miscellanea fabrikkvæsenet i almindelighed og kommercefonden vedk. 1773—94.

¹⁴) Bilag t. kkl. da. journ. 1772 nr. 562.

¹⁵) C. C. Pflueg: Tanker om at indlede og opmuntre til Vindskibelighed (Kbh. 1774) s. 78 f. og Olufsen anf. st. s. 235 f.

¹⁶) Kkl. bilag t. da. journ. 1772 nr. 562, skrivelser fra Aalborg købmændslav 1°/12 1771 og 2⁷/2 1772.

der over tilbagegang i hjemmeforarbejdningen af uldne varer som en følge af de stærkt øgede uldpriser. Efter indlemmelsen 1772 af en del af den polske stat i Preussen, udstraktes det preussiske uldudførselsforbud til det nyvundne omraade. Derved blev der større rift om den danske uld, der i løbet af nogle faa aar steg fra 20—24 mark pr. lispund til 36—40, altsaa henved det dobbelte. Ganske vist steg ogsaa priserne paa færdigvarerne, men dog kun med 30 %, hvorfor mange foretrak at sælge ulden til de udenlandske opkøbere fremfor selv at forarbejde den¹⁷⁾.

Som en art *husflid i forstørret maalestok* maa den paa mange godser drevne fremstilling af uldne og linnede varer betegnes. I betydelig udstrækning synes den oprindelig baseret paa bøndernes gennem hævd fastslaaede forpligtelse til levering af hovspind, indtil denne byrde fjernedes ved Struensees forordning ^{20/2} 1771, hvorefter arbejdet maatte udføres ved hovedgaardens husstand eller ved lejet arbejdskraft. Der er allerede foran givet eksempler paa, hvorledes godser kunde levere ret betydelige varekvantiteter til forhandling. Det er klart, at de herved og i kraft af deres økonomiske styrke bedre kunde udnytte forhaandenværende salgsmuligheder end de smaa bondehusholdninger. Men ogsaa i teknisk henseende stod de i reglen over disse. Det er næppe urigtigt, naar amtmand Fr. Buchwald i Randers stærkt betoner følgerne af den nævnte hoveriforordning for uldbehandlings og spinderiets vedkommende, idet den tidligere tvang havde frembudt muligheder for indførelsen af nye metoder blandt bønderne¹⁸⁾. Paa den anden side maa det dog indrømmes, at netop denne tvang kunde skabe uvilje mod den huslige industri. Fremdeles kunde godserne ved deres fagmæssigt uddannede vævere og deres stampemøller samt i kraft af deres større produktion frembringe en baade bedre og mere ensartet vare end almuehjemmene. Saavel Aug. Hennings som Matthias Lunding paapeger i beretningerne om deres 1779 og 1787 foretagne rejser rundt i landet gentagne gange, hvilke fortrinlige tøjjer, de har set fremstillet i godsejer-, proprietær- og præstehjem. Især fremhæver Lunding kammerherreinde *Karen Adeler*, født Basse Fønss, til *Hindsgavl*, „upaatvivlelig den vindskibeligste dame i Fyn og en meget behagelig og artig dame paa 31 aar“, som havde „gjort en utrolig mængde hjemmegjorte tøjjer“. Ved hjælp af sine piger og andre lod hun aarlig spinde 20—2200 pund hør, hvoraf en fjerdedel var avlet paa godset. Hver af hendes malkepiger maatte spinde 10 pund om aaret. Hvad de spandt derudover, fik de betaling for. Hun havde to væve i bestandig gang. Paa denne maade var hun i stand til ikke blot at dække sit hjemlige forbrug og skaffe sine piger et rigeligt udstyr; men hun havde tillige en anselig mængde lærreder og tøjjer

¹⁷⁾ Fabrikkommissær Reiersen t. kkl. ^{13/2} og ^{26/6} 1775 (bilag t. kkl. da. journ. E nr. 638, 2), jvfr. Matth. Lundings rejsedagbog ^{27/7} 1787.

¹⁸⁾ Bilag t. kkl. da. journ. F (1776) nr. 588.

tilovers til at sælge. 1787, da Lunding besøgte hende, havde hun saaledes solgt 600 alen til Norge og var i stand til at levere mere, blot hun kunde være sikker paa at blive af med det¹⁹⁾).

Ogsaa *grevinde Schaffalitzky de Muckadell* til *Arreskov* m. fl. godser var en „særdeles huslig dame“, som for at skaffe godsets fattige underholdet lod fremstille mange lærreder og iøvrigt forsynede fabrikant Thorning paa Brahetrolleborg med spind. Da Lunding 1787 besøgte hende, var hun inde paa tanken om at lade en væver uddanne i fabriksmæssig vævning, formentlig oprindelsen til det senere paa *Brobygaard* indrettede lærredsmanufaktur. Iøvrigt lod hun ogsaa fremstille vadmel, som appreteret hos farver Kellinghusen i Odense i udseende kunde kappes med københavnsk frakkeklæde til 9 mark alen, endda det kun stod hende i 3 mark 8 skilling alen. 1819 var der her paa *Brobygaard* et væveri, hvis produktion i dette aar androg 4 300 alen tøj til en værdi af c. 6 000 rbd.²⁰⁾

Godssystemet frembød i flere henseender et bekvemt udgangspunkt for en industriel organisation af husfliden. I forstaaelse heraf fattede Frederik V.s mægtige yndling *A. G. Moltke* 1752—53 den plan at indrette en slags „land-fabrik“ efter engelsk forbillede paa sit gods Bregentved. Han satte sig derfor i forbindelse med den indfødte klædefabrikant Johan Dannenberg, der gennem en længere aarrække drev et betydeligt klædemanufaktur paa *Frederiksberg*. Ved starten havde Moltke efter sin egen opgivelse paa sine godser ialt 80 vævere og ligesaa mange væve samt 1 170 uld- og linnedspindere, hvorved dog vel maa tænkes paa lejlighedsarbejdere. Det af disse fremstillede uldne og linnede tøj var blevet forbrugt og afsat paa godset. Dannenberg paatog sig at sørge for en forbedret spinding og indrettede i de følgende aar spinderier eller spindestuer og væverier „paa den engelske bondefod“ rundt om i landsbyerne. En gaard i *Arnøje* indrettedes til „hovedfabrik“, hvor danske — herpaa lægger den tyskfødte greve stærk vægt — drenge skulde oplæres i vævningen, saaledes at de kunde blive svende og mestre. Tryggvælde mølle købtes og indrettedes til stampemølle, overskæreri og farveri. 1756, da værket syntes godt i gang, arbejdede 83 personer ved Tryggvældefabriken²¹⁾. Foretagendets senere skæbne er dog uvis. Højest sandsynligt er det gaaet i stykker som saa mange andre. Men Moltkes tanke om gennem en forbedring af husflidens metoder at skabe en blomstring som den, der kendetegner udviklingen af de landlige industrier i England — et interessant modstykke til *J. H. E. Bernstorffs* forsøg paa at opelske en luksusindustri i smag med den franske — levede videre og har rimeligvis inspireret lignende forsøg fra andre godsejeres side og maaske ogsaa statens senere virksomhed for anlæg af spindestuer og spindeskoler.

¹⁹⁾ Lundings rejsedagbog 1787 (I) 13/7.

²⁰⁾ Lunding anf. st. 20/6 1787 og kkl. tabell. efterretn. om fabrikkerne 1819.

²¹⁾ Se bilag t. kkl. ty. journ. 1756 nr. 1054.

Blandt senere indrettede godsmanufakturere skal nævnes *G. Trauendorffs* privilegerede fabrik paa baroniet *Taasinge*. Oprindelsen var overflytningen 1757 af den uheldige tyske tøjfabrikant Anton Hübner og en del af hans mange udenlandske folk fra Odense, hvor Bernstorff 1756 havde faaet ham etableret, men hvor hans foretagende var faldet ud til en frygtelig fiasko paa grund af hans uduelighed. Paa *Taasinge* formaaede hverken yderligere tilskud fra staten eller baron Carl Juels pekuniære støtte at afvende den endelige undergang. Kun et mindre antal af de oprindelig indkaldte fremmede forblev paa øen som grundstammen i et tøjmanufaktur under fabrikant *Trauendorffs* bestyrelse. 1768 bestod arbejderstaben af 14 vævere, 2 uldkæmmere, 1 tvinder, 1 skrubler, 6 spole- og trækkedrenge, 3 kvindelige spolere og doublerere, 4 kvindelige multumsspindere og 74 andre spindere, hvoraf 9 tyske og resten danske. Senere sank tallet yderligere, saaledes at *Trauendorff* 1774 kun havde 2 væve igang og beskæftigede 20 forskellige arbejdere ved manufakturet foruden den sysselsættelse, øens husmænd og fattige fandt derved. Værdien af den producerede varemængde, der afsattes til København og provinsen, beløb sig nævnte aar til 1 200 rdl.; men mangelen af en valknings- og appreteringsanstalt hindrede manufakturet i at faa den rette fremgang. 1786, da det beskæftigede 38 arbejdere, udgjorde aarsproduktionen 33 stkr. klæde- og frakketøjer samt 19 stkr. multum, hvortil medgik 3 200 pund jysk og fynsk uld²²⁾.

Mere omfattende betydning og længere varighed havde *kammerherre Lehns* tøj- og bomuldsmanufakturere i *Pasop* paa godset Hvidkilde, hvor der fremstilledes varer af bomuld og hør, senere ogsaa af uld. Det drejer sig om *F. A. Sturm & søns* manufaktur, som 1786 havde 10 væve i drift og beskæftigede 209 arbejdere, og *Søren Wests* med 8 væve og 197 arbejdere, hvis samlede produktion nævnte aar beløb sig til 736 stkr. olmerdug, hvortil forbruges ialt 5 882 pund vestindisk bomuld og 4 392 pund indenlandsk linnedgarn. 1787 kom hertil et tredje manufaktur, drevet af den paa godset opfødte *Søren Nielsen*, hvem *Lehn* — karakteristisk nok — havde paalagt at „bruge sit eget haar og bondedragt“. Det var *Lehns* ønske, at anlæggene skulde klare sig selv, hvorfor han modsatte sig, at der ydedes dem kgl. støtte. Det var kun vævningen, der foregik paa manufakturerne. Spindingen, saavel af linned- som bomuldsgarnet, besørgedes i bøndernes huse. 1808—09 anvendtes dog en bomuldsspindemaskine. Arbejderstaben udgjorde da 379 personer, og værdien af forarbejdede stoffer (lærred, olmerdug, drejel, vestetøjer og bomuldsvarer) androg c. 19 470 rdl., hvortil medgik 11 700 pund hør og bomuld samt 720 pund uld til en samlet værdi af 12 911 rdl. Til de øvrige virksomheder sluttede sig nu et strømpemanufaktur med 3 stole, 9 arbejdere og en aars-

²²⁾ Aage Friis: *Bernstorfferne og Danmark II* (1919) s. 259 ff., kkl.'s sager vedk. linnedmanufakturerne m. m. 1735—97, bilag t. kkl. da. Journ. D (1774) nr. 80 samt kkl. ^{832/100}, tabeller over manufakturere, nærmest omfattende Kbh. 1786.

produktion af strømper og anden trikotage for 1 698 rdl., til hvis fremstilling var forbrugt 558 pund uld til en værdi af 608 rdl.²³⁾

Med særlig interesse omfattedes i godsejerkreise bestræbelserne for en forbedring af linnedindustrien. Udgangspunktet for denne udvikling var en halvt socialpolitisk, halvt økonomisk-politisk foranstaltning fra regeringens side, nemlig oprettelsen af *plejeanstalten i København* under Struensees kortvarige styre. Under ledelse af en direktion, i hvilken den foretagsomme storkøbmand *Niels Ryberg* spillede en hovedrolle, søgte man ved hjælp af indkaldte fremmede, især engelske vejledere at skabe grundlaget for en rationel hørberedning og blegning. Irlænderen Howden, der senere blev leder af det howdenske hørsvingeri, Englænderen John Gordon, siden knyttet til linnedmanufaktur paa Gudumlund, Sachseren Voelcker, der blev leder af Rybergs linnedmanufaktur paa Øbjerggaard, og den irske blegemester Moore begyndte deres virksomhed ved dette anlæg. Og som lærling herfra udgik Thorning, der forestod Brahetrolleborg linnedmanufaktur. Anlæggene paa *Gudumlund* og *Brahetrolleborg* var tænkt som uddannelsessteder for heglere og linnedvævere; de modtog betydelige understøttelser fra staten og kan for saavidt ikke betragtes som egentlig private foretagender. Iøvrigt maatte Gordon fjernes fra sin post 1786 paa grund af misbrug af forskellig karakter, medens Thorning flygtede 1792 efter at have bedraget staten for store beløb. Men virksomhederne førtes dog videre nogle aar endnu, paa Brahetrolleborg forøvrigt i forbindelse med et høravlingsinstitut, Lykkenssæde, bestyret af Henning Schroll, som paa Rybergs bekostning havde uddannet sig paa rejser i Tyskland, Holland, Flandern og Skotland, og som nu oplærte unge mennesker i hør dyrkning. Manufaktur paa Brahetrolleborg gav sig kun af med hegling og vævning. Garnet spandtes paa spindeskoler i omegnen, hvor om sommeren nogle faa børn, men om vinteren ret betydelige antal gamle og unge fandt sysselsættelse. Saaledes opgiver Lunding 1787, at der under Thornings manufaktur hørte 11 spindeskoler, der om vinteren hver beskæftigede 60—70 spindere i forskellig alder. Paa selve manufaktur fandtes da 9 væve, hvoraf 1 drejelsvæv; 4 andre væve brugtes i omegnens landsbyer²⁴⁾.

Manufaktur paa Gudumlund sysselsatte 1785 426 arbejdere, nemlig: 400 spindere, 1 vævemester med 12 læredrenge, 1 hegler med 1 lærling og 1 spoler. Der var heglet 3 028 pund hør, 1 514 pund blaar og spundet 3 519 pund hørgarn, hvoraf paa 12 væve var fremstillet 3 820 alen lærred. Af raamaterialer var forbrugt 4 544 pund udenlandsk hør²⁵⁾.

²³⁾ Kkl. ^{032/100} tabeller over manufakturer, nærmest omfattende Kbh., 1786; Lundings rejsedagbog 1787 ^{30/0} og kkl. tabell. indberetn. om fabr. tilst. 1808—09.

²⁴⁾ Lundings rejsedagbøger 1787 I ^{20/0 f.}, ^{20/7} og ^{22/7}, samt II (copie af underdanig rapport) og Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Beg. af 1848 (Kbh. 1850) s. 470, 486 ff. og 669.

²⁵⁾ Kkl. ^{032/100} tabeller o. manufakt., nærmest omfattende Kbh.

Et paa Schimmelmanns gods *Lindenberg* etableret linnedmanufaktur havde en mere primitiv, nærmest husindustriel karakter, idet ikke blot spindingen, men ogsaa vævningen foregik i bøndernes og landsbyvævernes huse. Virkningerne af dette anlæg sporedes efter manufakturets ophør i en forbedret husflid i egnen²⁶⁾.

Sin fornemste blomst satte den godsindustrielle linnedtilvirkning dog sikkert i det rybergske anlæg, hvis kærne blev *fabriken paa Øbjerggaard i Køng* sogn under inspektør Voelckers ledelse. Dette foretagende, der repræsenterer overgangsstadiet fra husindustri til fabriksmæssig virksomhed, indrettedes 1777. Det er vel næppe noget tilfælde, at det blev købmandskarlen fra den danske lærredshandels hovedsæde Aalborg, den i hele sin økonomiske foretagsomhed engelskorienterede *Niels Ryberg*, der naaede videst i denne industrigren. Det var ogsaa mindre godsejeren end købmandsforlæggeren, der her fejrede triumfer som organisator af de forhaandenværende muligheder. Ved virksomheden paa Øbjerggaard og i omegnens spindeskoler beskæftigede Ryberg 1786 425 personer, nemlig 370 spindere, mest børn og gamle mennesker, 25 vævere, 9 heglere, 14 spolere og 3 andre arbejdere foruden Voelcker og hans familie. Af 38 811 pund hør, hvoraf 1 161 pund avlet paa godset, udbragtes 25 878 pund heglet hør og 12 933 pund heglet blaar. Paa godset spandtes 4 405 pund hørgarn og vævedes 10 196 alen drejel, damask og fint lærred²⁷⁾. Virksomhedens centrale del, fabriksbygningerne paa Øbjerggaard rummede 1787, da Matthias Lunding besøgte stedet, en hestedreven bragemaskine med 3 valser til at knuse hørren, en skættemaskine og en stampemaskine, der behandlede den skættede hør. Fremdeles fandtes der 9 heglere og 22 væve, hvorimellem en damask- og en drejelsvæv, der krævede 2 mands betjening og muliggjorde vævning af 5 alen brede stoffer. En særlig nyhed var „en *flyveskyttelsvæv*, hvor skyttelen løber ved snore af sig selv frem og tilbage, naar svenden skyder paa en stang, der gaar midt ned paa væven; uden denne indretning kunde én alene ej væve lærred og drejel til 3 à 3½ alens bredde“²⁸⁾. Tidens mekaniske opfindelser begyndte at gøre sig gældende i hørberedningen og saa smaat i vævningen. De fremstillede drejeler og lærreder var efter Lundings skøn godt vævede, en del endda særdeles fine, og han fandt mange smukke mønstre. Men det rybergske industriforetagende begrænsedes ikke til virksomheden paa Øbjerggaards gods; thi udover de der etablerede 22 væve holdtes c. 70 væve i gang i Dragør paa Rybergs bekostning. Den samlede produktion af lærreder og drejeler beløb sig derfor 1786 til 96 000 alen. Af godsets spindeskoler havde Køng 17 daglige spindere, som læste om formiddagen og spandt om eftermiddagen, og derudover 90 à 100

²⁶⁾ Rawert anf. st. s. 488.

²⁷⁾ Kkl. ^{632/166} tabeller o. manufakt., nærmest omfatt. Kbh. 1786, samt kkl. da. forest. ^{12/12} 1786 nr. 62.

²⁸⁾ Lundings rejsedagbog 1787 II ^{20/0}.

gamle og unge, som spandt hjemme, og Ring skole 20 spindeelever — den yngste 5 aar — og 250 hjemmespindere. Men desuden havde Ryberg kontrakt med det næstvedske patriotiske selskab, stiftet 1780 paa Voelckers tilskyn-delse, om at aftage dets skolers spind. Den samlede modtagne mængde garn kom herved op paa 20 000 pund. Ogsaa dette foretagende aftog dog i omfang, eftersom aarene gik. 1808—09 beskæftigede det saaledes kun 24 faste og 87 lejlighedsarbejdere, mest spindere, „foruden smaa børn, som langer traad til væven“. Men virksomheden gik dog ikke helt i staa. Efter 1852 flyttedes den til Vintersbølle ved Vordingborg²⁹⁾.

Formodentlig inspireret af Rybergs initiativ oprettede godsejer Bang paa *Sparresholm* et hørbrydnings- og skætteværk, hvortil bønderne kunde bringe deres hør og hamp for at faa den behandlet imod en bestemt betaling, „lige-som korn bringes til mølle“³⁰⁾.

En anden faktor af utvivlsom betydning for husflidsproduktionens udvikling i husindustriel retning udgjorde den særlige færdigberedningsbranche indenfor tekstilfremstillingen, d. v. s. den saakaldte *appretering* — omfattende tøjets overskæring og presning — og *farvningen*.

Sansen for betydningen af en forbedret færdigbehandling af husflidens frembringelser spores klart paa et tidligt stadium. 1724 havde Tycho Christensen i Svendborg faaet privilegium paa indretningen af et overskæreri i denne by. Efter hans død søgte og fik 1732 hans svigersøn *Henrik Paulin Top* privilegium paa „et uldentøjs overskærerifabriks indretning i Fyn alene“, altsaa rent ud et monopol. For nu yderligere at befæste sin stilling ansøgte Top 1737 om tilladelse til at oprette et stampeværk med overskæreri og farveri i Brobyværk. Imidlertid var de andre fynske farvere blevet opmærksomme paa, at Tops virksomhed indebar en trusel mod deres stilling. Farverne i Odense besværede sig over, at de vilde lide indpas i deres næring, „i henseende folk da henbringer deres uldentøj til det farveri, hvor de tillige kan faa stampet og overskaaret“. En af dem, Hans Peter Dreyer, anmodede samtidig for egen regning om privilegium paa en „stampe- og overskærings-fabrik“ i Odense med eneret for byen og dens distrikt og motiverede andragendet med, at der „nu daglig forfærdiges mere og mere ulden tøj der i landet“, hvorfor der meget vel kunde være arbejde for to saadanne anlæg paa Fyn. Fremdeles søgte farveren i Assens Chr. Schürtz med magistratens støtte et lignende privilegium for Assens og Hindsgavl amter til lettelse for beboerne, hvoraf adskillige havde maattet sende deres hjemmegjorte tøj til Svendborg eller Haderslev. Ønskets opfyldelse vilde, mente man, føre til,

²⁹⁾ Lunding anf. st., kkl. da. forest. ^{27/12} 1786 nr. 62, kkl. tabell. indberetn. 1808—09 (Køng) og Trap: Danmark (IV. udg.) III s. 490.

³⁰⁾ Kkl. tabell. indberetn. 1808—09 (Sparresholm) med amtmandens erklæring.

„at folk vilde anvende mere flid end tilforn paa at arbejde det hjemmegjorte klæde“³¹).

Ikke mindre oplysende om udviklingen er en strid, som 1737 udspillede mellem farverne Grutzmann og Thede i Haderslev og den i byen bosatte tyske overskærer *Tobias Riedel*. Denne klagede over, at farverne for det første bestred hans ret til at benytte den kolde og varme presse, hvis anvendelse efter sagkyndige udtalelser af tyske og københavnske fagfolk klart nok var en nødvendig bestanddel af hans profession. Han betonedede stærkt den nationaløkonomiske betydning af hans virksomhed, der bestod i gennem stampning, overskæring og presning at give de hjemmegjorte uldne tøjler det glatte og smukke udseende, uden hvilket de ikke var istand til at tage konkurrencen op med det udenlandske klæde. Iøvrigt var det ikke nok med, at farverne vilde betage ham denne ret og havde ladet hans presse beslaglægge samt chikanerede ham ved stadige visitationer for at se, om han indlod sig paa at farve. De gjorde ham ogsaa indpas i hans privilegerede næring ved selv at stampe og overskære tøjler³²).

Der var tydeligt nok forbundet en ikke ringe økonomisk interesse med de omtalte appreteringsprocesser. Saa snart mulighederne for en forædling af husflidens produkter forelaa, fremtraadte ogsaa behovet, og saa var kappestriden om dettes udnyttelse gaaende. Faa aar efter indgivelsen af *Tobias Riedels* klage, nemlig 1741, henvendte hans søn *Fr. Riedel* sig til kommercekollegiet med ønsket om at faa koncession som tøjskærer og farver med bopæl i Stenderup i Tyrstrup herred. Han kunde bilægge ansøgningen en skrivelse undertegnet af fire indbyggere i nævnte by, hvori de til støtte for hans andragende paapegede deres husflidsproduktions betydning ved at holde pengene, som ellers maatte betaales for udenlandske varer, i landet, og fremholdt, hvad de kunde spare ved at slippe for at skulle til Haderslev for overskærings og farvningens skyld³³).

Trods forekomsten af ordet „fabrik“ i forbindelse med enkelte af de omtalte foretagender er der næppe tale om andet end rent haandværksmæssige virksomheder, hvor farveren eller overskæreren for indbyggernes regning og imod et bestemt vederlag behandlede deres hjemmegjorte tøjler, som derefter tilbageleveredes til brug eller forhandling. For initiativrige farvere maatte der imidlertid foreligge en tilskyndelse til at skaffe sig en øget for tjeneste gennem udnyttelsen af deres tekniske og kommercielle indsigt til en forbedret organisation af produktionen eller varernes salg. Det forekommer saaledes naturligt, at farveren *Jens Feilberg*, der efter et ophold i Frankrig, hvor han havde arbejdet som farver ved flere fabriker, havde overtaget sin

³¹) Kkl. da. supplikprot. A (1736—39) nr. 254 og 313 samt bilag t. da. Journ. A nr. 1009.

³²) Bilag t. kkl. ty. Journ. A nr. 230 og ty. ekstraktprot. C s. 34 ff.

³³) Bilag t. kkl. ty. Journ. B nr. 1543.

stedfaders farveri i Kalundborg, ved midten af det 18. aarhundrede her indrettede et manufaktur for uldne og linnede varer, som han afsatte til handlende rundt i riget. Naar forsøget fik en krank skæbne, er det nærliggende at se aarsagerne som de samme, der gjorde sig gældende for de statsunderstøttede københavnske manufakturer, nemlig mangelen paa stabile afsætningsforhold og utilstrækkelig kapitaltilførsel³⁴).

Et foretagende af lignende karakter, farver *Anders Severin Vindings* klædemanufaktur i Sæby fangede i den grad regeringens interesse, at den 1779 sendte den kommitterede Aug. Hennings, hvem tilsynet med fabrikerne var betroet, til Vendsyssel for at tage anlægget i øjesyn. Selve manufakturet var af yderst beskedent format og sysselsatte 1786 kun 34 personer, hvoraf 5 specialarbejdere og 14 spindere. Der fandtes kun 1 væv, og produktionen indskrænkede sig til 22 stkr. grove klædestoffer, hvortil medgik 1 760 pund jysk uld. Hovedinteressen knyttede sig da ogsaa til virksomhedens stimulerende indflydelse paa den omkr. Sæby blomstrende hjemmeflid, for hvilken den virkede som appreteringsanstalt. Endogsaa Læsøboerne sendte deres vadmél, dynevaar og andre tøjter til Vinding for at faa det appreteret. Baade Hennings og kommerceassessor Lunding, som 1787 besøgte stedet, fremhæver denne side af virksomheden, men understreger samtidig nødvendigheden af offentlig støtte til indførelse af visse forbedringer og navnlig for at sætte Vinding i stand til at indkøbe hjemmenvævede tøjter, som han kunde appretere og derefter afsætte. Karakteristisk for forholdene i almindelighed er oplysningen om, at Vinding var ude af stand til at købe farvestofferne fra første haand og til rimelige priser, og Hennings advarsel mod at lade fabrikanterne i Vendsyssel falde i hænderne paa en enkelt klædehandler i København, som let vilde faa en slags monopolstilling og gennem ydelse af forskud kunde bringe dem saaledes i sin magt, at han kunde behandle dem, som han vilde, med hensyn til prisens fastsættelse og udskydning af varer³⁵). Det er et hovedproblem i det 18. aarhundredes industrihistorie, forholdet til handelen, som her berøres.

For den kapitalstærke farver maatte det ligge nær at benytte forbindelsen med husfidens udøvere til at afkøbe dem deres eventuelle overskudsproduktion for efter foretagen færdigbehandling at drive handel med den. Paa sin rejse rundt i landet 1787 traf Matthias Lunding i Odense farveren *Peter Engelbrecht Kellinghusen*, der foruden at behandle og farve store mængder vadmél til bondeklæde og ligeledes et betydeligt kvantum multum paa sit overskæreri tillige appreterede henved 10 000 alen frakketøj og klæde, fremstillet paa bonde-, præste- og herregaarde. Noget tog producenterne til-

³⁴) Kkl. da. forest. 1750 nr. 858—59.

³⁵) Kkl. ^{632/166} tabeller o. manufakturerne, nærmest omfattende Kbh. 1786, da. forest. ^{22/11} 1779 nr. 103. Hennings økon. Beobachtungten einer Reise s. 33 ff. og 51 samt Lunding 1787 I ^{23/7}.

bage, men andet købte og videresolgte Kellinghusen. I Aarhus fik Lunding af stiftamtmand Ove Guldberg anvisning paa at besøge farveren *Peter Chr. Asmussen* „som en særdeles nyttig mand“. Asmussen „appreterede og farvede henimod 12 000 alen klæde aarlig; en stor del køber han af bønder, appreterer og farver og sælger; en del er for herregaarde og præster, der selv bruger det“. Virksomheden var ret anselig. Farveriet havde 2 kyper og 3 kedler. Ved overskæreriet holdt han en københavnsk overskærer. Fremdeles havde han to stampemøller og tre tøjtrykkerier, nemlig et linned og et uldent trykkeri, hvor farverne paatryktes tøjet med kobberplader, samt et flonelstrykkeri, hvor der anvendtes træplader, og hvor tøjet under behandlingen kunde lægges 16 dobbelt³⁸⁾.

Ikke underligt, at den københavnske kollegieembedsmand under indtrykket af saadanne oplevelser kunde rejse spørgsmaalet, „om denne næsten almindelige nationalindustri ej er aarsag i, at de københavnske klæder har saa liden afsats“.

³⁸⁾ Matth. Lundings rejsedagbog 1787 I 11/7 og 17/7.

KAPITEL III

Lærredshandlers og hosekræmmers forlagsvirksomhed.

Den største interesse i den husindustrielle udviklingsproces knytter sig i det 18. aarh. til handelselementets indgriben. Uden denne vilde den fortsat voksende overskudsproduktion af husflidsvarer have været en umulighed, fordi husflidens udøvere ganske savnede midler og kundskaber til at komme i forbindelse med det fjernere marked, der kunde aftage varerne. Hertil behøvedes en kapitalstærk og vaagen handelsstand, som kunde se sin fordel i at opsamle de mange husstandes smaa vareportioner, sortere, færdigbehandle og fordele dem til de pladser, hvor der var brug for dem.

I al almindelighed var den danske handelsstand langt fra hverken indstillet paa eller skikket til at løse denne opgave. Vel fandtes der i den her behandlede periode i København en baade foretagsom og dygtig stand af storhandlende. Men dens kræfter var — ikke mindst takket være regeringens tilskyndelse — ledet ind paa andre baner. I stedet for at søge en mere beskeden, men ogsaa varigere fordel gennem udnyttelsen af landets indre hjælpemidler lokkedes den gennem handelskompagnerne ind i en ofte meget indbringende, men ogsaa højst risikabel kommissionshandel med oversøiske varer. I stor udstrækning betjente den sig herved af udenlandsk kapital, som krævede et stort udbytte og drog dette ud af landet. Hvad den danske handel selv opsamlede af kapital, anbragtes kun undtagelsesvis i danske industriforetagender, og da helst i sukker- og senere bomuldsindustrien, som havde tilknytning til den oversøiske handel. Oftere sattes den i jordegods eller ofredes paa rangsygens og den honnerte ambitions alter, idet købmandens børn søgtes placeret i embedsadelen. Til den indenlandske produkthandel og den dermed forbundne industrielle virksomhed blev der intet tilovers¹⁾.

Af en ganske anden art var forholdet i de fleste provinsbyer. Her viser billedet omkr. aarhundredets midte kun stagnation eller ligefrem tilbagegang. Otto Thott fandt 1735 intet spor af „borgerligt væsen“ i flertallet af de smaa

¹⁾ Se herom Thotts uforgribelige tanker 1735 II. og III. kap., Joh. Heinr. Wiehes betænkn. 19/1 1786 (Bülows manuskriptsaml., Sorø, 75. F 4.) og Olufsen: Bidrag til en Oversigt af Nationalindustrien i Danmark (1819) s. 7 ff.

købstæder. Tog man agerdyrkningen fra dem, vilde det falde borgerne svært at leve. Stort set indskrænkede deres borgerlige haandtering sig til ølbrygning og brændevinsbrænding eller til udskænkning af disse varer. Hvad de solgte af købmandsvarer, fik de som regel fra 2. eller 3. haand, saa at de nærmest var for „Lybækkernes høkere“ at regne²⁾. Op over trøstesløsheden ragede af og til én eller to formuende mænd, som gav sig af med al slags handel og opslugte de andre borgeres næring³⁾. Altsaa med en art monopol paa udnyttelsen af stedets økonomiske muligheder, hvad der næppe altid var ensbetydende med en udvikling af disse.

En undtagelse dannede dog enkelte større provinsbyer som Aalborg, Randers, Aarhus, Odense og Ribe, hvis købmænd drev en ikke helt ubetydelig produkthandel, først og fremmest med landbrugs- og fiskevarer, men, som vi ovenfor har set, ogsaa med husflidens frembringelser.

Naar den husflidsmæssige lærredstilvirkning antog et saa betydeligt omfang i det nordøstlige Jylland, maa det i særlig grad tilskrives *Randers-* og *Aalborgkøbmændenes* foretagsomhed. Ikke blot besøgede de afsætningen til Norge og København af færdigvarerne; de fremskaffede ogsaa den altovervejende del af raamaterialet gennem deres handel paa Østersølandene. Købmændene i Aalborg, der var hovedimportørerne, leverede hørren til bønderne i de omliggende distrikter, som det synes ofte paa kredit, eller solgte den til købmændene i de mindre Limfjordsbyer og Randers, der saa viderefhandlede den til bønderne der. Randersegen kunde dog selv opvise en betydelig avl af hør saavel som af hamp⁴⁾. Bønderne og navnlig deres kvinder og børn foretog selv heglingen, spindingen og vævningen og leverede det færdige produkt, for saavidt de ikke selv forbrugte det, til købmændene. Reglen var, at de selv sled blaarlærredet, medens hørlærredet solgtes⁵⁾. Betydningen af denne overskudsproduktion for bondens økonomi var ikke ringe. Den spillede, som relationerne 1735 viser, en vigtig rolle for bestridelsen af hans udgifter. Det er karakteristisk, at ved indkasseringen af de udenbys aktiver i Aalborgkøbmanden Alb. Deichmanns fallitbo i sommeren 1771 var af 589 rdl. de 263, altsaa henved halvdelen, modtagne i hjemmegjorte tøj, ganske særlig lærred⁶⁾.

Lærredets forarbejdning fandt sted om vinteren, og det afleveredes til købmanden i løbet af vinter- og foraarssmaanederne. Af en skrivelse fra

²⁾ Thott anf. st. II. kap.

³⁾ Stiftamt. Neve, Loll.-Falster, 4/10 1735 i relationer om stifternes tilstand 1735—36 II.

⁴⁾ Stiftsrelationerne 1735 II.

⁵⁾ Ansøgn. fra oldermanden for Aalborg købmandslav, Niels Thygesen 16/12 1771 (bilag t. kkl. da. Journ. 1772 nr. 562) og Rawert: Beretning om Industriens Tilstand i de danske Provindser (Kbh. 1820) s. 59 f.

⁶⁾ Aalborg by, uafhængede skiftebreve (Viborg landsarkiv). Sml. Niels Thygesens ovenomtalte ansøgn.

oldermanden for Aalborg købmandslav Niels Thygesen til kommercekollegiet ^{23/1} 1772 fremgaar, at byens købmænd paa dette tidspunkt laa inde med 102 000 alen ubleget og 28 000 alen bleget lærred, som de ønskede regeringens bistand til at faa afsat. Thygesen foreslog et indførselsforbud mod udenlandsk lærred. Beholdningen, navnlig af ubleget lærred, øgedes daglig, „siden bonden paa denne tid bedst har lejlighed til at arbejde det“. Ønskedes lærrederne blegede, kunde de udlægges paa blegen og være færdige til St. Hans. Ubleget holdt lærredet gennemgaaende fra 4^{1/2} til 5 kvarters bredde, bleget noget mindre, eftersom det svandt ind under blegningen. En vanskelighed var det imidlertid, at købmændene ikke kunde binde sig til leverancer efter bestemte maals- og kvalitetsangivelser. Hertil var uensartetheden af de fra mange forskellige smaahusholdninger stammende stykker for stor. Forholdet var det, at bønderne selv tilrettelagde produktionen. Lærredet vævedes bredt eller smalt, fint eller groft, alt eftersom det passede dem, og som de var vante til. Købmændene kunde dog love, at de vilde regulere priserne i overensstemmelse med stykkernes forskellige beskaffenhed. Gennemsnitlig ansloges prisen med fragt og omkostninger til København til 8—10 skill. pr. alen for ubleget og 10—12 skill. for bleget. Kunde regeringen hjælpe de handlende til at faa rømmet lagrene og tilsikre dem mere stabile afsætningsvilkaar i fremtiden, f. eks. ved at lade hæren aftage sit forbrug hos den indenlandske handel, skulde det dog, mente Thygesen, efterhaanden blive muligt at faa bønderne til at levere mere ensartede kvaliteter. Imidlertid vilde det sikkert være nødvendigt at yde en noget højere betaling for varer, der opfyldte de stillede krav⁷⁾.

Medens Aalborgkøbmændenes rolle med hensyn til den husflidsmæssigt drevne lærredstilvirkning kan karakteriseres som begynderstadiet af forlagsystemet, idet de til en vis grad maa betragtes som ejere af fabrikationsmaterialet under forarbejdningsprocessen, som de iøvrigt ikke befattede sig med, havde *lærredshandlerne i Ribe*, der leverede de bedste varer, en anderledes indgribende betydning. Man kan maaske gætte paa en inspiration fra kniplingshandlerne i de tilgrænsende sønderjyske distrikter. Ribekøbmanden lod selv hørren hegle, hvorpaa han uddelte den til bønderne, især paa Fanø, for at modtage den spunden tilbage. Han lod nu garnet blege og farve og tog sig selv af rendegarnets fremstilling, hvorefter han lod bønderne væve isletten i, idet han foreskrev antallet af traade. Det siger sig selv, at en saadan fremgangsmaade maatte give en langt finere og mere ensartet vare end den ellers gængse⁸⁾. Købmanden fastholder ejendomsretten til materialet gennem fabrikationens forskellige faser, og han leder og tilrettelægger arbejdet. Talen er altsaa om en virkelig forlagsindustri, organiseret paa husindustriel basis.

⁷⁾ Se Thygesens skrivelser i bilag t. kkl. da. journ. 1772 nr. 562.

⁸⁾ Rawert: Beretn. om Industriens Tilstand . . . (Kbh. 1820) s. 59 ff.

Forøvrigt er det ikke blot landalmuen, der tages i købmandsforlæggerens tjeneste. I Aarhus er der, da Lunding 1787 besøger byen, „henimod 100 familier, der lever af at tage hør paa kredit hos købmændene, spinder det, lader det farve paa kredit, væver det og saa sender det til Norge og andre steder og derpaa betaler deres gæld“⁹⁾. Og her i byerne, hvis befolkning ikke som landboerne havde landbrugsarbejdet at falde tilbage paa, møder vi maaske stærkest vrangsidens af den industrielle udvikling, udbytningen af arbejderne med tilløbene til en senere tids sweating- og trucksystem. Saaledes erfarer Lunding 1787 paa Hindsgavl, hvorledes den før saa blomstrende kittellærredsindustri i Middelfart er i tilbagegang, fordi „købmændene vil have for stor fordel af og under de fattige saa lidet; thi de betroer dem hørren og saa mange levnedsmidler efterhaanden, som arbejdslønnen kan beløbe sig til; men da de vil fortjene paa alle tre maader, saa faar de arbejdende kun lidet“¹⁰⁾.

Som formidlere af den midtjyske uldvareproduktion har *hosekræmmerne* krav paa en særlig interesse, og hovedvægten maa utvivlsomt lægges paa de københavnske hosekræmmeres indsats. Tager vi en fortegnelse over disse for os, finder vi næsten udelukkende navne, der peger hen paa bærernes oprindelse, midtjyske bygd- og gaardnavne som Albech, Bøgild, Egeris, Fonesbech, Hammerum, Kierkegaard, Olling, Seding, Tvermoes og Wium, for blot at nævne nogle enkelte. Samtidig navne, hvoraf flere peger fremad i dansk handels og industris historie.

Det var folk, som drog ud fra hjemegnen for at løse det vanskelige problem at skaffe lønnende afsætning for de magre egne primitive industrifrembringelser. Sejge viljer, der forstod at tiltvinge sig en plads i hovedstadens kommercielle liv og at knytte forbindelser her og i det fremmede, saaledes at de efterhaanden ikke blot forsynede Københavns og de andre danske byers jævne befolkningslag med jyske uldne og linnede strømper, huer, vanter og undertøj, men ogsaa eksporterede betydende kvantiteter til Norge, Sverige, Polen og Pommern. Og samtidig fastholdt de med deres tilbageblevne slægtninge som kommissionærer forbindelsen med hjemegnen og fæstnede taget i dens industrielle muligheder, udbyggede og udviklede dem.

Uden kamp kom de ikke frem. De jyske købstæders handlende saa med uvilje hosekræmmerens handel blomstre op og prøvede med støtte i bestemmelserne mod landprang at spærre deres opkøbere vejen. Med rette kunde dog hosekræmmerne i København pege paa, at det netop skyldtes deres vidtforregnede system med opkøbere og kommissionærer bosatte blandt hedeegnenes beboere, at disse trods deres magre jorder kunde opretholde livet og endda faa penge til skatter og andre udgifter. Hvad der var lykkedes for

⁹⁾ Lundings rejsedagbog 1787 I 17/7.

¹⁰⁾ Lunding anf. st. 7/6.

dem, kunde ikke eftergøres af købstædernes handlende, for hvem det ikke vilde lønne sig at drage om og indsamle strømper o. l. styk- og parvis, saa lidt som det var tænkeligt, at bønderne selv kunde bringe deres arbejde 3, 4, ja 5 mil for at sælge det i købstæderne. Og hosekræmmerne fandt medhold hos det nyoprettede kommercekollegium, som fremholdt, hvorledes de „for-medelst de imellem dennem selv særdeles gjorte indretninger“ havde bragt det saa vidt, at de anvendte et betydeligt kvantum af landets egne produkter, uld og hør, til fremstilling af absolutte nødvendighedsvarer, hvorved de beskæftigede og underholdt de omtalte egenes indbyggere. Ved reskript af $^{14}/_{2}$ 1741 befaledes det stiftamtmandene at drage omsorg for, at der ikke blev lagt hosekræmmernes handel hindringer i vejen¹¹⁾.

Hosekræmmernes ansøgning af $^{1}/_{12}$ 1740, hvori de udbad sig kollegiets bistand til opretholdelsen af deres „house (ó: hose) fabriqv handling“ giver et indblik i deres forhold til den jyske uldindustri. Ved deres „cammerater“ lader de varerne indkøbe „tid efter anden, ligesom de fattige bønder faar dem færdige“. „Til dels forud til hjælp til deres skatter og landgilde“ lader de dem betale „for saa mange par strømper, som de forsikrer om at kunne fuldfærdige til de tvende gange om aaret, nemlig ved mortensdag og paaske-tider, da vi lader overføre til os samme indsamlede varer, som vi siden her forhandler“. Gennemgangen af en række københavnske skifter viser, hvorledes hosekræmmeren sædvanligvis staar i forbindelse med 1—3 jyske kommissionærer — eller maaske snarere hovedkommissionærer —, til hvem de remitterer penge. Til gengæld sender disse dem varer — foruden de allerede nævnte ogsaa hansker, opkøbte i de jyske byer. Forbindelsen hviler paa gensidig tillid, og foreliggende fordringer paa den ene eller anden part godtages uden videre. For sin virksomhed oppebærer kommissionæren en vis provision, der med omkostninger almindeligvis udgør 9—10 % af de fremsendte varers værdi¹²⁾.

Nogen filantropisk virksomhed var det ikke, hosekræmmerne drev. De forstod ligesaa fuldt som lærredshandlerne at udnytte den jyske almues afhængighed. Den unge greve Fr. Ludv. Moltke, som efter et besøg paa bindeegnene 1759 gav en beretning om forholdene i Danmark og Norges økonomiske magasin¹³⁾, meddeler heri, at strømpernes pris retter sig efter kornprisen, saaledes at prisen er lav, naar kornet er dyrt, „thi hosekræmmerne, som bor blandt bønderne, véd at de trænger til penge til udgifterne, da bonden maa

¹¹⁾ Bilag t. kkl. da. journ. B (1741—43) nr. 21 og 37, samt kkl. da. forest. $^{14}/_{1}$ 1741 nr. 280.

¹²⁾ Se saaledes konceptskifte $^{31}/_{8}$ 1756 nr. 129 (Adstrup), samfrændesk. $^{15}/_{4}$ 1764 nr. 211 (Agerskov), skiftebrev $^{2}/_{8}$ 1767 nr. 23 (Royen), do. 1772 nr. 18 (Hammerum), eksekutor- og kommissarieskifte fortegn. 2 nr. $^{9}/_{1701}$ (Wolling) og samfr. sk. nr. $^{73}/_{1700}$ (Olling) i landsark. f. Sjælland. I henhold til N. Blicher: Topographie over Vium Præstekald (ny udgave 1924), s. 113 skal den rene provision have udgjort 6 %.

¹³⁾ III. bd. (Kbh. 1759) s. 339 ff.

lade dem faa strømperne for hvad de vil give". Om priserne oplyser han, at de i „lette aaringer“ — d. v. s. gode kornaar med relativt høje priser paa varerne — udgjorde 24 à 32 skilling for mandsstrømper, alt efter finheden, og 20—26 skill. for kvindestrømper. Da Matth. Lunding 1787 besøgte de samme egne, laa prisen omkr. 3 mark (ø: 48 skill.) pr. par. Forhøjelsen var en følge af den stærke stigning i uldpriserne; thi samtidig var strikkelønnen nærmest for nedadgaende, nemlig 12—15 skill. pr. par 1759 og c. 12 skill. 1787, hvilket repræsenterede en dagsindtægt paa 6 skilling¹⁴).

Hosekræmmerne indskrænkede sig ikke til at forskyde bønderne med penge og afsætte varerne. Ofte leverede de ogsaa den fornødne uld, som de opkøbte i Østjylland eller paa Fyn og Sjælland, hvor deres overbud fremkaldte misfornøjelse bl. a. hos hattemagerne. Ulden krediteredes strikkerne, som forbandt sig til at levere deres arbejde til kommissionærerne¹⁵). Sandsynligvis har hosekræmmerne tillige virket vejledende for producenterne med hensyn til uldbehandlingen og angaaende, hvilke varesorter og størrelser de især skulde lægge vægt paa for at imødekomme forbrugernes ønsker¹⁶). Og endelig tog de sig, som skifterne viser, ofte af varernes færdigberedning ved at lade dem stampe eller farve for egen regning.

Mærkeligt nok synes hosekræmmerne ikke at have interesseret sig for i den jyske uldindustri at fremme anvendelsen af de forbedrede tekniske hjælpemidler, der fremkom mod aarhundredets slutning. Derimod var bestyreren af Gudumlund linnedmanufaktur Møller og en købmand i Nibe, Jens Bierregaard, 1791 stærkt optaget af at faa indført strømpevævestole i de jyske bindeegne til lettelse af arbejdet og for at forbedre varernes kvalitet. Møller korresponderede med kommercekollegiet herom, og en vævestol blev indforskrevet fra Tyskland, men noget betydningsfuldt synes der ikke at være kommet ud af dette tiltag¹⁷).

Der kan paa en vis maade tales om en svigtende interesse for den jyske hjemmeindustri hos Københavns hosekræmmere i aarene omkr. aarhundredskiftet. Dette forhold har imidlertid sin naturlige forklaring. Et gennemsyn af vareopgørelserne i en række hosekræmmerskifter viser en tydelig udvikling i omfanget og arten af deres forretninger. I 1750ernes og 60ernes boer har uldne jyske og islandske varer som strømper, huer, trøjer, vanter o. l. overvægt; men desuden forekommer traadstrømper, jysk vadmél og Ran-

¹⁴) Lundings rejsedagbog 1787 I ²⁷/7.

¹⁵) Økon. mag. III s. 339 ff., bilag t. kkl. da. journ. M (1768) nr. 626 og E (1775) nr. 638. 2. samt N. Blicher anf. st. s. 115.

¹⁶) Se Hennings anf. st. s. 131 ff. og sml. hosekræmmer Lars Wollings promemorie ²¹/s 1776 med raad for den islandske uldvaretilvirkn. (hof- og stadsrettens eksekutorskifter 2-⁸/1794, landsark. f. Sjæll.).

¹⁷) Bilag t. kkl. da. journ. LL nr. 29, 229 og 304, samt MM nr. 472.

dershansker. I 60erne og 70erne kommer hertil betydelige kvanta ostindiske kattuner og silkestoffer. Og endelig i 80erne og 90erne registreres foruden partier af sjællandsk vadmél navnlig store mængder københavnske og holstenske (neumünsterske) fabriksvarer, saaledes uldne, bomulds-, halvsilke- og silkestrømper fra københavnske strømpefabriker og tæpper, vadmél, filt, baj og groft klæde fra Neumünster, ligesom der under boets passiver opføres fordringer fra strømpevævere og dugmagere i de to byer for leverede varer. Ogsaa vides det, at hosekræmmerne nu begyndte at handle med københavnske trykte kattuner, som de sammen med de ostindiske varer afsatte paa markederne i Jylland¹⁸⁾.

Denne udvidelse af hosekræmmernes handel gik ikke af uden heftige stridigheder med det københavnske silke-, ulden- og lærredskræmmerlav, som ved forskellige retssager søgte at dæmme op for hosekræmmernes om sig gribende tendenser. Hosekræmmerne indtog dog en overordentlig fordelagtig position, idet de i et indlæg til kongen ^{16/2} 1786¹⁹⁾ med stolthed kunde pege paa deres bidrag til fabrikers opkomst og udnyttelse af den indenlandske flid, hvorved de var i bedste overensstemmelse med regeringens hensigter om at fremme den indenlandske industri. Hosekræmmerne hævdede, at det monopol, klædekræmmernes lavsartikler af 1688 tilstod disse, var fremgaaet af en situation, hvor det gjaldt at modvirke Hamburgernes og Lybækkernes overvægt i handelen, og hvor der „ingen hosekræmmere var til“, idet det først var en snes aar senere, at deres „formænd begyndte at rejse til København“. Siden havde forskellige kongelige resolutioner og lovbud gennemhullet privilegierne.

Under opregningen af deres fortjenester af den indenlandske industri fremhævede hosekræmmerne naturligvis først deres betydning for den jyske uldindustri. Dernæst pegede de paa, hvorledes det var lykkedes dem at opmuntre Sjællænderne til at fremstille vadmél og multum. Men desuden henviste de til, at strømpefabrikerne i København i høj grad kunde takke dem for deres opkomst. „Ingen af de handlende uden vi købte dem i førstningen deres varer af, ja, endnu er det en handel, som klædekræmmerne ikke gør noget af, og som de fleste af dem slet intet befatter sig med. Fabrikørernes vidnesbyrd skal bevise dette. Vi derimod staar i handel med dem alle og køber dem deres varer af for rede penge, saa hurtig de ikkun kan forfærdige samme. Mange af dem har vi og ofte understøttet med betydelige pengelaan og forskud til ulds indkøb og vævestoles anskaffelse, hvorved vi ogsaa tit har haft betydeligt tab, som vi med taalmodighed har baaret i haab om, at

¹⁸⁾ Se herom bilag t. kkl. da. Journ. SS (1796) nr. 999, der drejer sig om en desangaaende sag mod hosekræmmer Michael Pedersen Kirkegaards af „sindssvaghed“ lidende broder Peder Kierkegaard.

¹⁹⁾ Indlæg t. da. kancellis brevbog ^{30/6} 1787 nr. 1327.

vi med tiden skulde høste frugten af vort arbejde.“ Det var først nu, da fabrikerne var blevet i stand til at levere gode og forsvarlige varer til ordentlige priser, at klædekræmmerne dukkede op med deres lavsartikler og fordrede eneret til denne handel.

Indlægget var bilagt med attester fra 8 københavnske strømpefabrikanter, som erklærede, at hosekræmmerne aftog alle eller i hvert fald størsteparten af deres varer, som de betalte kontant. 3 af dem oplyste, at hosekræmmerne havde forsynet dem med baade vævestole og uld til fabrikationen. To skyldte stadig en betydelig kapital herpaa, og den tredie, der foruden inventar og materialer havde modtaget direkte pengelaan, fremhævede de gunstige afbetalingsvilkaar, der var indrømmet ham.

Striden, i hvilken regeringen tog parti for hosekræmmerne ud fra den betragtning, at indskrænkninger i næringsvejene og baand paa industrien var skadelige²⁰⁾, førtes videre de følgende aar; men omkr. aarhundredskiftet mildnedes dog modsætningerne, og flere mere fremtrædende hosekræmmere optoges i klædekræmmerlavet²¹⁾.

Fra den landlige husindustri var hosekræmmerne saaledes begyndt at overføre deres forlagsinteresser paa manufakturterne, hvis varer de skaffede afsætning, og som de forsynede med materiel og raavarer. Men udviklingen førte dem naturligt videre. 1806 overtog fire af de 1801 i klædekræmmerlavet optagne hosekræmmere, Anders Kierkegaard, Niels Aabye, M. A. Kierkegaard og Christen Agerskow, familien Jenners kattuntrykkeri²²⁾. 1813 fik hosekræmmer Mads Chr. Albech privilegium paa oprettelsen af en bomulds- og silkefabrik i København. Samme aar var den tidligere hosekræmmer Fønnesbech medstifter af et lignende anlæg, og 1814 fik Kierkegaard, Aabye & komp. privilegium paa oprettelsen af et bomuldsspinderi paa Buddinge mark samt paa en silke- og bomuldsfabrik i København²³⁾.

I bomuldsvarerne, den ny tids masseartikel, havde hosekræmmerne fundet et handelsobjekt, der lokkede dem med større indtjeningsmuligheder end de jyske hoser. Som fabrikentreprenører var de nu med til at besejre den industri, der havde været udgangspunktet for deres virksomhed.

²⁰⁾ Se danske kancellis deputeredes votering i den omtalte sag (Indlæg t. da. kanc.'s brevbog 1788 nr. 64).

²¹⁾ Da. kanc. 2. dept. reg. 8/s 1801 nr. 460.

²²⁾ Industri- og fabriksfagets forest. 29/10 1806 nr. 58.

²³⁾ Industri- og fabriksfagets privilegie- og koncessionsprot. 1806—13 s. 400 og 411 og ditto 1814—29 s. 43 og 45.

KAPITEL IV

Kniplingshandelen og kniplingsindustrien.

Den sønderjyske kniplingstilvirkning fik paa et tidligt tidspunkt tydeligt karakteren af forlagt husflid. Allerede relationerne 1735—36 om tilstanden i hertugdømmerne tegner billedet af en ret fast økonomisk organisation, hvorved *kniplingshandleren* spiller en fremtrædende rolle. Det oplyses saaledes, at købmændene i Tønder og flækken Løgumkloster da drev en betydelig handel med kniplinger, og at de ikke blot forsynede kniplingerne i disse byer og omliggende distrikter af Løgumkloster, Tønder, Haderslev og Aabenraa amter med traad, som de importerede fra Holland og Brabant, men ogsaa at de derfra fremskaffede mønstrene, hvorefter arbejdet udførtes, samt at kniplingerne arbejdede for en fast akkorderet betaling pr. alen. Kniplingerne var luksusvarer, som i høj Grad var underkastet modens luner, der dikteredes fra udlandet. Fremskaffelsen af ny gangbare mønstre var derfor af væsentlig betydning for industriens trivsel. Mønstrene fik man som sagt fra Holland og Brabant. Men en nødvendig betingelse var det dog, at man samtidig købte traad her; ellers udleverede de nederlandske købmænd ikke mønstrene. Forøvrigt kunde der med datidens primitive teknik ikke herhjemme fremstilles traad af de kvaliteter, som behøvedes til de finere kniplinger, saaledes at det alene af den grund var nødvendigt at gaa til de hollandske traadmøller¹⁾.

Disse forhold var det, der betingede købmændenes indtrængen i denne næringsgren. De forudsatte tilstedeværelsen af en vis kapital til udlæg til traad og mønstre, af handelsforbindelser og handelskundskab samt indsigt i selve fabrikationen. Kniplingernes forhandling var den mindste del af processen. Den kunde besørges ved bissekræmmere, ofte husmænd og andre smaamænd fra egnen, der enten for egen eller venners regning eller i de store kniplingshandlers ærinde drog til Tyskland, Østersøstaterne eller Norden med deres kramkister. En dygtig forhandler kunde herved opnaa en betydelig afsætning. Saaledes angiver Ove Chr. Gechell, der handlede paa

¹⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. A nr. 20 og 253, samt ty. ekstraktprot. B s. 215 ff.

Danzig, Riga, Reval og St. Petersburg, 1749, at han de to foregaaende aar havde solgt for mere end 11—12 000 rdl. kniplinger. Men disse kræmmers gevinst var dog ringe i sammenligning med den kniplingshandlers, der optraadte som forlægger eller fabrikant. Dennes fortjeneste kunde løbe op til baade 30 og 40, ja, 100 %²⁾. Det var derfor kun naturligt, at en kræmmer, som havde erhvervet sig nogen kapital og fornøden indsigt i tilvirkningen, lidt efter lidt selv begyndte at lade forfærdige kniplinger. Dette var et forhold, som ofte gav de større handlende — de egentlige forlæggere — anledning til klage og til fremsættelse af forslag om indskrænkninger i uddelingen af koncessioner paa kniplingshandel — uanset, at de selv som oftest havde arbejdet sig frem paa samme vis. De gjorde meget rigtigt gældende, at en dygtig kniplingsfabrikant for det første maatte kunne tegne, saa at han kunde eftergøre de fremmede mønstre og maaske selv frembringe nye. Fremdeles maatte han forstaa at vælge de rette tegninger og mønstre ud og kunne afgøre, hvilken kvalitet traad, der udfordredes til et bestemt mønster, og hvilket mønster der laa bedst for hver enkelt arbejder. Det var endelig nødvendigt, at han kunde instruere arbejderne og paavise mulige fejl samt udveje til at rette saadanne³⁾.

Dette var en ganske rigtig placering af kniplingsforlæggerens indsats. Men som argumentation for en begrænsning af koncessionerne maatte det møde modsigelser. En tilhænger af den fri konkurrence indenfor næringslivet, assessor i kommercekollegiet Martin Lehmann, der 1805 satte sig grundigt ind i kniplingsindustriens forhold, saa klart, at det ikke var kræmmerne i sig selv, de store forlæggere vilde tillivs. Tværtimod havde de god brug for dissers virksomhed. Det var retten til at beskæftige kniplepigerne, de vilde formene dem. Til deres tale om kræmmernes manglende kvalifikationer svarede Lehmann, at den, som ikke forstod sig paa kniplinger, aldrig vilde blive farlig under en fri konkurrence. Forlæggernes modstand mod en saadan skyldtes efter hans opfattelse et rent profitbegær, der skulde tilfredsstilles gennem en nedsættelse af kniplepigerens løn, hvortil de benyttede sig af forbigaaende afsætningskriser⁴⁾.

Som ved al hjemmeindustri baseret paa uorganiseret arbejdskraft var *utbygningen af arbejderne* et fremherskende træk ved kniplingsindustrien. Ganske vist, det er — paa grund af kildematerialets karakter — med forlæggernes øjne, vi ser forholdet. Det er arbejderskerne, der misbruger forstandige og dygtige kniplingshandlers og -fabrikanters hjælp. Disse skaffer dem moderne mønstre og vejledning i deres brug, forsyner dem med traad og silke af bedste kvalitet og yder dem pengeforskud paa grund af arbejds-

²⁾ Bilag t. kkl. da. journ. D nr. 1365 og industri- og fabriksfagets journal L nr. 1005.

³⁾ Sønderjyske aarbøger 1901, s. 125 ff.

⁴⁾ Bilag t. industri- og fabriksfagets journ. L nr. 1005.

processens langvarighed. Men kniplepigerne tager sig den frihed efter at have leveret 6—10 alen af arbejdet at handle med de udleverede mønstre eller de derefter forfærdigede varer, eller de forlader deres arbejdsgivere med varen, materialerne og de modtagne pengeforskud. Regeringen kom da ogsaa de „betrængte“ forlæggere til undsætning og fastsatte 1775, at alle sager, hvor en kniplingsforhandler eller blondefabrikant førte klage over en kniplepige for saadanne misbrug, skulde behandles som politianliggender, summarisk og uden nogen forsvarers mellemkomst samt i almindelighed uden adgang til appel⁵⁾.

Lad klagerne over pigernes misbrug være nok saa grundede; det betød dog i virkeligheden, at man bandt arbejderskerne til deres arbejdsgivere og gav disse kraftige tvangsmidler imod dem.

Et uheldigt træk var den rolle, *børnearbejdet* spillede. Fra 8, senere fra 5—6 aars alderen sattes egnens pigebørn til knipleskrinet. Arbejdstidens længde — ofte 16 timer — og det stillesiddende, usunde arbejde, der især stillede store krav til synsevnen, undlod ikke at sætte sine spor i ungdommens konstitution. Mange blev tidligt blinde, andre forkrøbledes, og der fandtes mange tiggere i egnen⁶⁾. Men det var ledsagefænomener, man i iveren for at vænne ungdommen til flid saa bort fra. Selv den oplysningsvenlige regering, der omkr. 1800 med ildhu virkede for almueskolevæsenets fuldkommengørelse, fandt det ganske rimeligt at fritage de pigebørn, der lærte kniplearbejdet, for den normale skolegang og fandt det tilstrækkeligt at lade dem modtage undervisning i kristendomskundskab af deres vejledere i kniplekunsten⁷⁾.

Kniplingsforhandlerne nøjedes ikke med at være forlæggere for den hjemmeindustrielt drevne kniplingstilvirkning. De blev ogsaa *fabriksentreprenører*. Allerede 1769 fik et aktieselskab af kniplingshandlere med Johan Bendixen og Paul Popsen i spidsen kgl. privilegium paa anlæg af en traadfabrik i Tønder. Aktiekapitalen udgjorde 18 000 rdl. fordelt paa 30 aktier à 600 rdl. I stedet for som hidtil at købe den færdige traad dyrt i Nederlandene, kunde man nu nøjes med at indføre raa garn fra udlandet for selv at blege og doublere det og saa sælge traaden til kniplingskøbmændene. Da Matthias Lunding 1787 besøgte fabriken, som paa den tid lededes af den alsidige købmand *Asmussen*, havde den 7 traadmøller, hver med 48 bobiner, i gang. Der fremstilledes traad til indtil 100 rdl. pundet. Traadmøllerne blev trukket af mennesker. I 1805 fandtes der lignende traadfabriker i Løgumkloster og Randrup. Senere synes traadfabrikationen dog at være gaaet til-

⁵⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. 1775 nr. 28 og ty. reskr. 10/4 1775.

⁶⁾ Lundings rejsedagbog 1787 I 3/8 og kkl. tabell. indberetn. om fabrikerne 1819 (Lø herred).

⁷⁾ Bilag t. da. kanc. 1. dept.'s reg. 16/10 1801 nr. 362.

bage. Saaledes havde virksomheden i Tønder 1819 kun 2—4 traadmøller igang.

Under indtryk af de *mekaniske fremskridt* i udlandet, specielt i Holland, og en ændret smagsretning slog købmændene ogsaa ind paa fabrikation af vævede kniplinger og blonder. Den omtalte Asmussen havde under Lundings besøg 1787 6—8 kniplingsvæve i drift, saaledes indrettede, at der paa hver af dem kunde væves indtil 20 smalle kniplinger ad gangen. Medens der i Holland krævedes to personer til at betjene en saadan væv, kunde i Tønder hver væv passes af en enkelt pige, som ikke bestilte andet „end at trække frem og indskyde en saadan trækkeanstalt, der satte det hele i bevægelse. Skyttelspolerne sad saaledes, at de af dem selv ved mekanisk indretning gik frem og tilbage igiennem kæden. Omendskønt at mønsteret skulde forandres, saa forandredes væven i sig selv dog ikke; men ovenpaa væven indesluttet som i en kasse var hjulværket, og det behøvedes alene at forandres“. Denne indretning skyldtes mesteren paa kniplingsfabriken, en mand fra Elberfeld med mekanisk snille. Han havde, fortæller Lunding, ligeledes for Asmussen indrettet 3 spindemaskiner til bomuldsspind af en noget anden konstruktion end de maskiner, Nordberg havde fremstillet til Manchesterfabriken i København. Asmussen lod bomuldsgarnet blege og solgte det derefter til videre forarbejdning. Sammen med en købmand Thamsen i Møgeltønder havde Asmussen desuden en uldvarefabrik bestaaende af 11 væve, hvoraf 5 installeret i et hus i Tønder, medens de 6 andre befandt sig i Møgeltønder under Thamsens overopsigt. Der fremstilledes mest plys, frakke- og buksetøjer samt tøj halvt af silke, halvt af uld. Al den forbrugte uld, c. 6 000 pund, var indenlandsk.

Foruden ledelsen af de nævnte anlæg, hvoraf han enten var ejer eller medejer, havde Asmussen overopsyn med en af Tønder magistrat anlagt hue- og strømpefabrik, der med 10 væve i gang sysselsatte 30—40 arbejdere, medens de førømtalte anlæg beskæftigede c. 100 personer. Som særlig „teknisk leder“ havde hver af virksomhederne sin mester. Men Asmussen var sjælen i foretagenderne, den ny tids fabrikherre, gennem sin i de faste anlæg og maskinerne anbragte kapital intimt forbundet med og interesseret i deres fortsatte trivsel. Ikke købmandsforlæggeren, der blot midlertidigt, omend gang efter gang, indskød sin handelskapital i produktionsmidlerne for efter fremstillingens fuldbyrdelse og varens salg atter at drage den til sig med størst mulig profit uden hensyn til produktionsapparatets og producenternes trivsel. For forlæggeren var og blev denne indgriben en handelspekulation ved siden af andre. Viste den sig urentabel, omend for en kortere tid, kunde han trække sin kapital til sig og anbringe den i andre operationer.

Forlags- og fabriksvirksomheden kunde dog ogsaa gaa haand i haand. Asmussens kompagnon i kniplingsfabriken, *Boye Thamsen* i Møgeltønder,

havde saaledes i 1809 ikke alene sin fabrik til vævning af kniplinger med 8 mekaniske væve, der producerede for c. 2 000 rdl. kniplinger om aaret, men sysselsatte desuden c. 500 omboende unge og gamle kniplersker, hvis samlede frembringelser i værdi beløb sig til c. 3 000 rdl. aarlig⁹⁾.

---

⁹⁾ Kkl. ty. forest. apr. 1769 nr. 3300, Lundings rejsedagbog 1787 I ³/₈, Lehmanns beretn. ²⁵/₁ 1807 (bilag t. industri- og fabr.fagets journ. L nr. 1005) samt kkl. tabell. indberetn. om fabr. 1808—09 og 1819.

KAPITEL V

Forlagt haandværk. — Hatte- og hanskeindustrien.

Ser man bort fra de saakaldte fabrikslav, nemlig dug- og tøjmagelavene, silkevæver- og strømpevæverlavene samt tobaksspinderlavet, der allerede fra stiftelsen ved regeringens indsats fik deres produktionsordning drejet ind i den industrielle udviklings retning, og talen kun er om haandværket i almindelighed, maa det 18. aarhundredes industrielle udvikling stort set siges at være gaaet uden om dette. Dermed er imidlertid ikke sagt, at haandværket ikke berørtes af den stedfindende udvikling. Der kan saaledes ikke herske tvivl om, at konkurrencen fra de privilegerede fabrikanter i mange haandværksfag følte haardt. Eksempelvis kan peges paa de københavnske possementmageres modstand 1744 mod konkurrencen fra den privilegerede baandvæver Johan Parrot¹⁾, der ved hjælp af sin hollandske baandmølle kunde væve 12 baand ad gangen, hvor en almindelig possementmagers baandvæv kun kunde væve ét. Men det er karakteristisk, at trykket af denne udvikling kun i ringe grad førte haandværkerne til at tage kampen op gennem efterligning af de ny tekniske metoder og økonomiske organisationsformer.

Fattigdom, ukyndighed, dovenskab og fremfor alt en stædig fastholden ved nedarvede metoder og arbejdsvaner lagde sig i vejen for alle tekniske fremskridt. Virksomhedernes økonomiske grundlag var i almindelighed yderst spinkelt. For sine smaa midler maatte haandværkeren selv indkøbe sine raamaterialer, ligesom han selv maatte besørge afsætningen af de færdige produkter; og datidens primitive transportforhold trak derfor yderst snævre grænser for bedrifternes udviklingsmuligheder. I overordentlig mange tilfælde arbejdedes der hovedsageligt paa bestilling og med materiale, leveret af kunderne. Ellers var det afsætningsmulighederne i hjembyen, dens nærmeste opland og paa markederne i nabobyerne, haandværkeren maatte regne med. I hjembyen satte lavsfællernes krav paa opretholdelsen af deres „næring“ — i almindelighed ensbetydende med en levedod, der næppe gik ud over et vist eksistensminimum — grænsen for den enkeltes udfoldelse. I op-

¹⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. (1744) nr. 4123.

landet stødte han paa konkurrencen fra landsbyhaandværkerne — og husfliden —, der i kraft af deres frihed for de borgerlige byrder, som trykkede købstædernes indbyggere, havde langt lettere arbejdsvilkaar, og som støttet til regeringens lemfældige haandhævelse af købstædernes næringsret fik mulighed for en ekspansion, der endog rakte indenfor købstadens grænser. Og endelig mødte han i nabobyerne de der bosatte haandværkeres skarpe modstand mod alle udenbys konkurrenter. Det er indbyrdes stridigheder mellem disse tre faktorer og forholdet til svende og arbejdere, der mere end konkurrencen fra udlandets og de hjemlige industriforetagenders side beslaglægger haandværkslavens interesser i den her omhandlede periode.

En stigning i haandværkets produktivitet kunde alene ske i forbund med handels- og kapitalmagten. En vis kapitalbesiddelse var en nødvendig forudsætning for at kunne tage kampen op med den udenlandske konkurrence og blev det i højere grad, jo mere udlandets producenter i aarhundredets løb gennem opkøbere og agenter søgte at sikre sig landets raaprodukter og at komme forbrugernes ønsker imøde. Det var mindre selve produktionsprocessen og de dertil nødvendige ret simple redskaber og apparater end de med denne forbundne indledende og afsluttende handelsoperationer, der stillede krav til haandværkerens finansielle evne. For nemlig at sikre en støt produktion aaret rundt maatte producenten kunne foretage tilstrækkeligt omfattende indkøb af raavarer paa de tidspunkter og steder, hvor de var forhaanden. Han maatte fremdeles kunne undvære de i varerne indestaaende midler indtil det mest belejlige tidspunkt for afsætningen, maatte kunne bringe dem til de steder, hvor de efterspurgtes, og skulde helst være i stand til at byde kunderne et passende sortiment, som kunde tilfredsstille deres forskelligartede ønsker.

Det var paa disse omraader, det jyske *hattemagerhaandværk* efter udfoldelsen af en relativt betydelig aktivitet i aarhundredets første halvdel efterhaanden led skibbrud. Som allerede anført havde dette haandværk i den jyske uld et fortrinligt materiale at arbejde med, og grove jyske hatte er en i toldregnskaberne ganske hyppigt forekommende eksportartikel til Norge og Østersølandene. Imidlertid ændrede dette forhold sig i aarhundredets 2. halvdel. Engelske, franske, hollandske og tyske hattefabrikanter skaffede sig gennem opkøbere den bedste jyske hattemageruld, saaledes at det barokke forhold kunde indtræde, at jyske hattemagere maatte skaffe sig jysk uld fra udlandet. Naturligvis fremkaldte dette stærkt stigende priser paa ulden, hvad der gjorde hattemagernes kaar endnu vanskeligere. Der er næppe tvivl om, at forklaringen paa de jyske haandværkeres underlegenhed i konkurrencen for en del maa søges i manglende duelighed og svigtende evne til at indrette sig paa efterspørgselens ændrede krav. Men tidens industri- og handelskyn-dige synes dog enige om at søge hovedgrunden til misæren i et andet forhold.

Fabrikskommissær N. L. Reiersen, der i en betænkning af ^{26/6} 1775²⁾ tog stilling til det prekære uldspørgsmaal og ønskede vanskelighederne afhjulpne ved et udførselsforbud for jysk uld og ved oprettelsen af et uldmagasin, pegede foruden paa arbejdslønnens højde og den høje levestandard paa den omstændighed, at der var for faa kapitalister og for ringe fonds i landet, samt paa vore entreprenørers manglende dristighed. Dette var, mente han, aarsagen til, at danske hattemagere lod de fremmede frakøbe sig ulden. Reiersens efterfølger som fabrikskyndigt medlem af kommercekollegiet, August Hennings, der under sin rejse i Jylland 1779 satte sig grundigt ind i halvøens industrielle muligheder, betonedede i sin beretning om rejsen³⁾, at hattemagerne i Randers manglede midler til forlag og forraad, og at vejen til at hjælpe dem maatte være at faa en bemidlet købmand, der samtidig var erfaren i udenlandsk afsætning, til at antage sig manufakturet og besørge forlægget. Ogsaa den i økonomiske spørgsmaal vel bevandrede københavnske købmand Joh. Heinr. Wiehe interesserede sig stærkt for hattemagerhaandværkets forhold og rettede i denne forbindelse en skarp kritik mod den blændende entrepriseshandel, der med sine store udbytter lokkede handelsforetagsheden og handelskapitalen bort fra den indenlandske produkthandel, til skade for baade landbrug og industri⁴⁾.

Mere end hattemagerhaandværket paakalder dog den haandværksmæssigt drevne *hanskeindustri* sig opmærksomheden i det 18. aarhundrede. I sin „Oeconomisk Balance“ 1759 opgiver Erik Pontoppidan aarsudførselen af „saakaldte randerske hansker, hvilke nu gøres andensteds mere end i Randers, allermest i Odense, og forsendes næsten over ganske Europa formedelst deres gode lugt samt den mening, de conserverer huden bedst“, til 45 000 rdl.⁵⁾. 1777 foretog kommercekollegiets udsending Mazar de la Garde en rundrejse til produktionsstederne for at indhente oplysninger om hanskeindustriens forhold. Den samlede produktion beløb sig da til 50 500 dusin hansker til en middelværdi af 75 750 rdl., hvoraf ³/₄, nemlig for 56 812¹/₂ rdl., sendtes til udlandet⁶⁾. Det var i virkeligheden landets vigtigste eksportindustri. Ganske vist indbragte baade kniplings- og sukkerindustrien nok landet større brutto-beløb, men i modsætning til disse, der arbejdede med raavarer og halvfabrikata tilførte udefra, var hanskefremstillingen en næsten 100 procents dansk industri, baseret paa landets egen produktion af skind.

Om udviklingen indenfor de forskellige steders hanskemagerhaandværk

²⁾ Bilag t. kkl. da. journ. E nr. 638. 2.

³⁾ Hennings anf. st. s. 146.

⁴⁾ Bülow's manuskriptsaml., Sorø, 75. F 4, betækn. ¹⁹/₄ 1786.

⁵⁾ Eutropii Philadelphi Oeconomiske Balance (Kbh. 1759) s. 81.

⁶⁾ Bilag t. kkl. da. journ. J 1046.

giver stiftsrelationerne 1735, Mazar de la Gardes førnævnte beretning fra 1777 og Lundings rejsedagbog 1787 følgende oplysninger:

1735 var hanskemagerlavet *Viborgs* „stærkeste lav“ og bestod da af 36 mestre, hvoraf rigtignok halvdelen var fattige, der arbejdede som svende for andre. 1777 var der kun 13 hanskemagermestre i Viborg. Den årlige produktion beløb sig til 4 500 dusin hansker, som aftoges af hosekræmmerne i København, der altsaa ogsaa havde haand i hanke med denne industri.

I *Randers* var der 1735 17 hanskemagere, om hvis formueforhold stiftsrelationerne oplyser, at én ejede 15—20 000 rdl., én 8—900, én 3—400 og tre hver 150 à 200 rdl., medens resten var saa fattige, at de næppe ejede noget, naar gælden var betalt. Dette tidspunkt falder indenfor, hvad der efter stiftamtmand Rosenørns betækning ^{13/s} 1777) maa betegnes som lavets glansperiode, nemlig aarene 1726—40, da det talte mellem 26 og 28 mestre — foruden enker — og ernærede 6 à 800 mennesker, medens der nu kun var 9 mestre og 1 enke, som tilsammen beskæftigede c. 60 personer. Den årlige produktion androg ifølge de la Gardes indberetning 1777 c. 2 500 dusin hansker, som afsattes her i landet. Endelig var der 1787 kun 6 hanskemagere, hvorimellem 2 enker, i lavet samt en Fynbo, der stod udenfor dette.

For *Aalborgs* vedkommende nøjes relationerne 1735 med at konstatere en stærk tilbagegang for hanskemagerprofessionen, idet de lagde skylden paa den svenske indførselstold, der medførte, at Sverige nu i stedet for hansker indførte klippede lammeskind. 1777 talte lavet 4 mestre og 2 enker, hvis arbejde, omtr. 1 500 dusin, solgtes i landet. Ja, Hennings, som 1779 besøgte byen, hævdede, at de ikke engang var istand til at forsyne dennes egne butikker⁸⁾.

I *Aarhus* havde lavet 1777 6 mestre og 3 enker. Ogsaa denne bys produktion, c. 2 000 dusin, solgtes indenfor landets grænser.

Hovedcentret for industrien var omkr. 1777 ubestridt *Odense*, hvor aarsproduktionen beløb sig til c. 40 000 dusin hansker, som næsten alle sendtes til markederne i Tyskland over Lübeck og Hamburg. Det herværende lav bestod da af 37 mestre, af hvilke 12 paa grund af armod maatte arbejde som svende for andre.

Trods fremgangen i den samlede produktion var der altsaa en tydelig tilbagegang at spore for Jyllands vedkommende. Om aarsagerne hertil indeholder stiftamtmand Rosenørns og de la Gardes ovenfor omtalte, omtrent samtidige betænkninger og Lundings rejsedagbog værdifulde oplysninger. En del af forklaringen fandt de i den ved opkøb for udenlandsk regning fremkaldte knaphed paa skind og de deraf fulgte prisstigninger, der ikke modsvarede af nogen forholdsmæssig stigning i hanskernes pris. Dertil kom højere arbejds lønninger, der alligevel ikke holdt trit med priserne paa livs-

7) Aarhus stiftamts kopibog 1775—80, s. 244 ff. (Viborg landsarkiv).

8) Hennings anf. st. s. 89.

fornødenhederne, hvorfor det kneb at faa ny arbejdere. Men først og fremmest skød de dog skylden paa mestrenes manglende evne til at gøre indkøb i rette tid, hvilket havde bragt dem i afhængighed af købmændene. Disse ydede hanskemagerne forskud af materialer og penge, men forpligtede dem samtidig til ikke at handle med andre. Købmændene blev herved istand til at diktere mestrene deres priser. De nøjedes ikke med den sædvanlige handelsgevinst, men beregnede sig en rigelig provision af den i fabrikationen indskudte kapital. Følgen blev, at hanskemagerne, der mere og mere reduceredes til at være lønarbejdere, tabte modet og lysten til at øge og forbedre produktionen. Iøvrigt klagedes der over købmændenes manglende handelskyndighed. Som midler til atter at opbølge haandværket foresloges et forbud mod raa lammeskinds udførsel og mod landprang, tvangsudskrivning af arbejdsløse drenge til tjeneste hos mestrene samt maksimalpriser paa skind, ydelse af krediter og indretningen af et magasin, der kunde tage sig af varernes afsætning, tydeligvis en inspiration fra generalmagasinet. Iøvrigt viste et forsøg af mere privat karakter, hvor vanskeligt forholdene laa. Da nemlig den initiativrige Randersborgmester Carøe gennem konsularmyndighederne i Frankrig havde tilvejebragt muligheder for en betydelig forsøgsvis leverance af hansker til dette land, meldte der sig kun én mester, som præsterede 122 dusin. Frygten for at miste købmændenes assistance holdt de øvrige tilbage⁹⁾.

Sit rette perspektiv faar den her glimtvis berørte udvikling ved at sættes i relation til, hvad der kan oplyses om forholdene i Odense. Af betydning er her navnlig nogle i danske kancellis arkiv foreliggende indlæg i en 1775—78 kulminerende strid om „udensyerne“¹⁰⁾.

^{10/6} 1775 klagede Odense hanskemagersvende til lavet over „den urimelige omgang med udensyere, som nu har taget overhaand og gaar mere i svang nu end tilforn“. Sagen var, at den stærke efterspørgsel efter lavets hansker allerede tidligere havde ført til, at ogsaa svendenes koner maatte paatage sig hanskesyning for mestrene, et forhold, hvis tilladelighed var blevet fastslaaet ved en resolution fra stiftamtmand Carl Juel. Udviklingen var siden løbet videre, og svendene med deres koner udgjorde nu den mindste part af de ved faget beskæftigede. „Nu syer skomagersvendenes koner, rytterkoner, købmænds koner og børn, snedkerkoner, betjenterkoner, piger og slette løse kvindfolk, og som det værste, at de lærer andre slettere igen, saadant har opfyldt byen til en utrolig mængde“. Om paastandens rigtighed kan der næppe herske tvivl, eftersom den bekræftes tilfulde af magistratens og stiftamtmandens udtalelser i sagen. Der spores navnlig i magistratens erklæring ^{4/3} 1776 en betydelig uro over forholdet, som bl. a. yttrede

⁹⁾ Se Rosenørns anførte betænkning.

¹⁰⁾ Indlæg t. da. kanc.'s brevbog ^{13/4} 1778 nr. 680.

sig i tidlige giftermaal, mangel paa tjenestepiger og en overhaandtagende armod.

Den stærke udvikling af syernes tal førte med sig, at svendene selv sjældent syede, „men stedse blot holdes for at berede det raa og grove læder til udensyerne“. De var, som de hævdede, mere garvere end hanskemagere. Med andre ord, der var tale om en begyndende arbejdsdeling. Svendene blev specialarbejdere uden den all round uddannelse, som var haandværkets særmerke. Tilmed var arbejdet strengt, især for de gamle' svende.

Ved behandlingen af svendenes klage skete der nu det tilsyneladende mærkelige, at 24 af 29 voterende mestre i det store og hele sluttede sig til kravet om udensyernes afskaffelse, idet nogle dog ønskede svendenes koner og børn undtagne. Kun 5 mestre ønskede forholdet bevaret, om end de indrømmede, at det gik „noget over skrankerne“. De fremholdt betydningen af, at saa mange fattige fandt beskæftigelse. Til en af modstanderne fremsat paastand om, at udensyernes anvendelse undergravede professionens lavsmæssige karakter, svarede de, at ganske vist havde de lav og lavsrettighed; „men vores professions fremme kan og bør tillige med billighed anses som en prisværdig fabrik, der af alle maa understøttes og paa bedste maade fremmes“. De søgte med andre ord ved at placere sig som fabrikanter at unddrage sig alle snærende lavsbaand og nægtede at bøje sig for lavsforsamlingens afgørelse. Magistraten, som fik sagen til erklæring, stillede sig paa det standpunkt, at lavsartiklerne burde overholdes og udensyningen efterhaanden afskaffes. Den fulgte med ængstelse fagets stigende proletarisering, der gjorde mestre og svende ude af stand til at bære de offentlige byrder og forøgede fattigvæsenets udgifter. Et mindre udpræget standpunkt indtog stiftamtmand Bille. Han havde i første omgang søgt striden bilagt paa det grundlag, at man ud over fagets egne svende ved syningen kun maatte beskæftige dissers koner og børn. Paa dette stadium var svendene „bleven fraskrækket“ fra at gaa videre; men nogle mestre indbragte sagen for kancelliet, som afæskede stiftamtmanden en erklæring. I denne peger Bille paa den i de sidste 16—20 aar stærkt øgede efterspørgsel efter hansker fra Odense, en efterspørgsel, som købmændene, der besørgede forhandlingen, ikke kunde tilfredsstille. Foranlediget heraf havde nogle af de mere formuende hanskemagermestre udvidet deres bedrifter ved antagelse af folk udenfor professionen, som hurtigt kunde oplæres i syningen. Bille fandt det nu uheldigt, om de mindre bemidlede mestres misundelse skulde lamme udviklingsmulighederne for hanskeproduktionen. Selv om det ganske vist maatte indrømmes, at ikke alle af udensyerne forfærdigede hansker var af bedste kvalitet, saa var dog, efter hans mening, ogsaa de ringere sorter fuldt vel afsættelige.

I kancelliet var en enkelt deputeret stemt for at lade det bero ved den afgørelse, som var truffet ved stiftamtmandens tidligere resolution. Hans kolleger ønskede imidlertid at høre kommercekollegiets opfattelse. Denne gik

ud paa, at der burde lægges færrest mulige hindringer i vejen for produktionens og handelens udvikling, hvorfor det burde tillades enhver mester at betjene sig af udensyere. Og kancelliet tilskrev da stiftamtmanden i overensstemmelse hermed.

Et enkelt dunkelt punkt i hanskemagerlavets skrivelse til stiftamtmanden 1/4 1776 fortjener nærmere opmærksomhed. Det siges deri, „at de, som mener at drive professionen ved udensyning eller fuskerarbejde med størst force, har ikke andet fundament at bygge paa end dette ene: en tilstrækkelig kredit; men denne kan ufejlbarligen dog ikke perpetuere længere som i een allerede skrøbelig mands tid. Her udi bestaar endog den klogeste og kækkeste hanskemagers hele konduite og velfærd, og naar dette ene fejler, og dette centrum er forrykket, fejler kloghed, arbejdsomhed, mod, in summa alting. At forbigaa, at den, som vil være den mægtigste iblandt os, beholdt lidet eller intet, naar ovenmeldte fik sit“.

Gaadens løsning giver Matthias Lundings rejsedagbog 1787¹¹⁾. Under sit ophold i Odense fik Lunding „den underretning, at købmand Lahn . . . havde 12 à 14 000 rdl. udestaaende hos mestrene, saa han havde dem i sin magt, og de maatte betale med hansker“.

En gennemgang af de i skifteprotokollerne for Odense optegnede behandlinger af boer efter hanskemagere eller saadannes hustruer bekræfter paa en slaaende maade Lundings udsagn. Det falder ved behandlingen naturligt at sondre mellem gamle, „udlevede“ hanskemagere, som i virkeligheden synes ribbede for alt, idet passiver og aktiver udgør helt betydningsløse summer, og boer efter hanskemagere, bortrevne pludseligt f. eks. ved sygdom, eller efter saadannes hustruer, med andre ord hanskemagerboer, der giver nogenlunde tro øjebliksbilleder af en bedrift, standset midt i sin virksomhed, uden at kreditorerne endnu har haft forudseenhed eller anledning til at drage deres fordringer hjem. Medens vi i saadanne boer i 1760ernes første aar gerne møder købmand Peter Eilschow som hovedfordringshaver, dukker fra slutningen af dette aarti regelmæssigt købmand *Johan Matthias Lahns* navn op i denne rolle. Ved skiftet efter hanskemager Niels Hansens hustru 10/8 1768, hvor boets formue paa 349 rdl. modsvares af passiver til 317 rdl., skyldes den største post, 150 rdl., til „hr. Lahn her i byen for laante penge og forskud“ til næringens fortsættelse. I et andet bo fra samme aar har Lahn en fordring paa 84 rdl. for „forskud til skind og hansker“. Det var ogsaa her hustruen, der var død. Da manden døde 1776 og efterlod sig et bo med aktiver til 411 rdl. og passiver til 379 rdl., havde Lahn „tilgode efter hans med den sal. mand holdte bog, som her i stervboen fandtes, for forstrækning til arbejde, som ugentlig skulde leveres hr. Lahn til afdrag“, 162 rdl. Ved et skifte det følgende aar med 496 rdl. aktiver og 396 rdl. passiver, skyldtes størsteparten, 152 rdl., ligeledes til Lahn „efter den imellem ham

¹¹⁾ Lundings rejsedagbog 1787 I 10/7.

og den sal. mand værende kontrabog“. Der kunde nævnes flere lignende eksempler paa Lahns virksomhed som forlæggeren, der forskyder penge til indkøb af materialer eller til driftens fortsættelse mod forpligtelsen til at aftjene gælden ved leverance af hansker. Anføres skal imidlertid endnu blot skiftet ^{18/8} 1783 efter Hans Andreasen Holms hustru, fordi Holm var én af de foran omtalte fem hanskemagere, der forsvarede udensyningen. Her oversteg gælden, 373 rdl., formuen, 255 rdl. Lahn alene mødte med et krav paa 358 rdl., som han endnu havde tilgode for forstrækninger „til hans professions fortsættelse, og som han med hansker ugentlig igen afbetaler. Men som bemeldte sr. Hans Andreasen Holm er en meget stræbsom og flittig mand, saa og redelig og villig til at afbetale det ham forstrakte“, skulde fordringens anmeldelse ikke være til hinder for skiftets slutning¹²⁾.

Der forekommer i skifterne ogsaa gældsposter til andre Odensekøbmænd for leverede materialer, saaledes til Jørgen Waidtlow og Søren Møller; men det drejer sig i hovedsagen om mindre poster. Joh. Matth. Lahn, kendt som Odense bys store legatstifter, var saa afgjort hovedfaktoren i hanskeindustriens blomstringsperiode, fra 1760erne til 80erne, at det er rimeligt at give ham æren for blomstringen, men samtidig synes rigtignok ogsaa spiren til nedgangen at stamme fra hans virksomhed. Thi blomstringen kom ikke bedrifterne som saadanne tilgode. Lahn var ikke industrimand. Han foretog sig næppe noget for at konsolidere virksomhederne eller for at forbedre fabrikationsmetoderne. Han var købmandsforlæggeren, der tog sin gevinst, hvor den var at faa, paa raavareleverancerne og paa hanskernes salg, men ogsaa som renter af de indskudte penge. Han umyndiggjorde de hidtil relativt selvstændige haandværkere, saa at de uge for uge maatte staa ham til regnskab for deres virksomhed, hvis afkastning de maatte levere ham. Hanskemagermestrene blev lønarbejdere. Det var derfor kun naturligt, at de gjorde svendenes krav til deres egne. De havde ogsaa ret, naar de fremhævede det farlige i saaledes at forcere produktionen frem støttet til en enkelt skrøbelig mands kredit; for blomstringen stod og faldt med Lahn, om der ikke fandtes en afløser. Og det fandtes der ikke. De „formuende“ mestre, stiftamtmanden henviste til, var næppe mindre afhængige af Lahn end de øvrige. Ogsaa deres produktion var baseret paa hans forlæg. Lahn døde 1802. I 1820 var der i Odense kun 13 hanskemagermestre med 6 svende og 9 drenge.

Allerede tidligt havde regeringen forsøgt sig med etablering af udenlandske *hanskefabrikanter*, som skulde indføre forbedrede metoder for tilvirkningen. Saaledes indkaldtes 1737 Bourguet fra Berlin og Joineau fra

¹²⁾ For de anførte eksempler og andre henvises til Odense skifteprotokoller XXIV fol. 477, XXV fol. 202, 209, 585 og 604, XXVII fol. 353 og 470, XXVIII fol. 193, XXX fol. 17 og XXXIV fol. 241 med bilag.

England. Senere kom der ogsaa hanskemagere direkte fra Frankrig. De fik privilegier og modtog forskud, ligesom man sørgede for, at de fra vajsenshuset fik overladt nogle forældreløse pibebørn til oplæring i hanskesyning. De havde imidlertid kun ringe held med sig. Bourguet f. eks., der af kommercekollegiet karakteriseredes som en god, ærlig og arbejdsom mand, besad ikke tilstrækkelige pengemidler til at kunne gøre indkøb af skind og kunde iøvrigt heller ikke faa disse tilberedt og navnlig bleget saaledes, som han behøvede dem¹³).

Noget bedre tegnede udsigterne sig for to i 1811 grundlagte hanskefabriker paa de gamle produktionssteder Randers og Aalborg og karakteristisk nok drevne af købmænd. Det drejede sig i Randers om købmand *O. C. Kellermanns* anlæg til fremstilling af franske hansker, som med hanskefabrikationen forbandt et hvidskindsgarveri til behandling af norske gedeskind. Den samlede produktion udgjorde 1816 3 000 dusin hansker og 1 000 deger beredte skind, som afsattes paa messerne i Leipzig samt i Paris og Wien. Virksomheden beskæftigede nævnte aar 46 arbejdere ved skindberedningen og det fine arbejde i og udenfor fabriken gaard og desuden ved hanskesyningen 40 kvinder og børn i Randers samt hanskemagerne og 20 fattige børn i Aarhus. Blandt de faste arbejdere var flere fra Frankrig indkaldte svende, som udgjorde en hel lille fransk koloni i Randers. Fabriken var da ogsaa istand til at tage konkurrencen op med de franske hanskefabriker. Kellermann, der arbejdede med kapital indskudt af et københavnsk handelshus, blev imidlertid 1817 slaaet ud af de ved statsbankerotten fremkaldte forhold, idet den paagældende forbindelse efter hans udsagn krævede sine til slet kurs indskudte penge tilbage daler for daler, „efter at den danske kurs havde taget en for landet i det hele saare heldig, men for enhver, der med mig var i en stilling ej hastigt af sligt et anlæg at kunne uddrage og i sølv indveksle sine fonds, meget uheldigt forhold“. Virksomheden fortsattes dog af en af de indkaldte Franskmand, Charles Mattat, som 1819 foruden 5 svende ved skindberedningen og 2 franske tilskærere samt en læredreng sysselsatte 60 syersker i Christiansfeld og nogle andre i Randers, Aarhus og Aalborg¹⁴).

I Aalborg anlagde den meget foretagsomme agent *Joh. Georg Galster* foruden en strømpefabrik, et lærredsvæveri, en hattefabrik og et felberederi i 1811 ogsaa en hanskefabrik, som 1815 fremstillede 1 000 dusin saakaldte franske skindhansker. Fabriken beskæftigede da 105 arbejdere. 1817, da tallet var 85, fordelte de sig saaledes: 1 svend, 2 drenge og 80 sypiger samt 2 mestre, der ledede henholdsvis fabriken og skolen. Heller ikke Galsters stort anlagte foretagender, der ligesom Kellermanns var grundlagt i inflationsperioden under krigen, formaaede at klare sig gennem den krise, der

¹³) Rawert (1850) s. 361 f. og kkl. ty. forest. 1738 nr. 86.

¹⁴) Bilag t. industri- og fabr.fagets journ. Q nr. 816, U nr. 249 og Y nr. 717 samt kkl tabell. indberetn. om fabr. for 1816 og Rawert, anf. st. s. 363.

fulgte efter statsbankerotten og krigsophøret. Med sine virksomheder i god gænge og fulde lagre maatte han gøre opbud 1816 af mangel paa likvide midler¹⁵).

Det var disse mænds tragedie, at de af de særlige konjunkturer lod sig friste til at blive fabrikanter. Som forlæggere i stil med Lahn vilde de formentlig have kunnet klare vanskelighederne ved at skubbe tabet over paa producenterne.

---

¹⁵) Koncepter til indberetninger om fabriker i Aalborg raadstuearkiv og agent Joh. Georg Galsters opbudsbo 1816—18 i Aalborg amtsarkiv (Viborg).

MANUFAKTURER OG FABRIKER
UNDER STATENS PROTEKTION

KAPITEL VI

Kommercekollegiets oprettelse.

1730erne indledte for det danske monarki en økonomisk politik, der i hovedtrækkene — med en kortvarig afbrydelse under Struensees styre — fastholdtes til op imod aarhundredskiftet, og hvis afvikling stod paa langt ind i det 19. aarhundrede. I sin udformning bestemtes denne politik af tidens herskende merkantilistiske tankesæt, der allerede længe havde øvet indflydelse paa statens styrende mænd. Men sit udspring havde den i en krisetids haarde realiteter; og dette var det, som mere end teoretiske overvejelser blev bestemmende for den alvor, hvormed man nu gik til værks.

Danmarks hovederhverv, landbruget, befandt sig i første halvdel af det 18. aarh. i en alvorlig krise, som kulminerede i begyndelsen af 30erne, da prisen paa korn, landets vigtigste eksportartikel, næppe var halvt saa høj som i tiaaret før 1700. Hertil kom, at Hollænderne 1724 belagde indførselen af fedevarer og, hvad der betød mere, studeimporten med en kraftig toldforhøjelse, der havde tilfølge, at antallet af øksne udført over Ribe og Kolding fra 15 078 stkr. i 1723 faldt til 7 820 i 1736¹⁾.

For den danske regering, som i udpræget grad repræsenterede de store godsejerinteresser, maatte landbruget — ogsaa i kraft af sin helt dominerende stilling i erhvervslivet — stadig være grundvolden for landets velværd²⁾. Dette fandt bl. a. udtryk i stavnsbaandsforordningen 1733 og den 1735 fastlagte kornhandelspolitik. Det traadte ogsaa klart frem under de 1731 genoptagne forhandlinger med Holland om en fornyelse af handelstraktaten af 1701, som var udløbet 1721. Man var fra dansk side villig til at give hollandske industriprodukter toldlettelser, saafremt der i Holland kunde opnaas tilsvarende indrømmelser for den danske produkthandel. Men da Hollænderne viste sig utilbøjelige til at gaa ind paa en saadan gensidighed³⁾, syntes der for den danske regering ingen anden udvej aaben end at tilstræbe

¹⁾ Mallingiana: handel I (rigsarkivet).

²⁾ Saaledes Otto Thott i sine „allerunderdanigste uforgribelige tanker om komerciens tilstand og opkomst“ ^{31/12} 1735. Kopi i kommercekollegiet.

³⁾ Om traktatforhandlingerne se især T. K. U. A. Nederlandene A. II. 26.

en selvforsyning med industrivarer. „Endogsaa fornødenheden selv synes at raade hertil; thi da de anselige pengesummer, som for dette lands produkter tilforn andenstedsfra ere indkomne, nu desværre! til største dels udebliver, vilde onde suiter i fremtiden være at befrygte, om man ikke derimod tillige er betænkt paa til dels at tilbageholde de mange penge, som for udenlands fabrikerede varer hidindtil og paa nogen tid mere end før ere udgangne, hvilket fornemmelig kan ske ved gode indenlandske manufakturer, hvorved til visse de $\frac{2}{3}$ dele af det, som de fornødne varer koster, kunde spares“⁴⁾.

Det vilde være et skridt videre ad den vej, man havde betraadt med sø-assurancekompagniets oprettelse 1726 og reorganisationen af den ostindiske og vestindisk-guineiske handel 1732 og 1734. Altsammen led i bestræbelserne for at forhindre en uheldig udvikling af betalingsbalancen overfor udlandet.

En udvikling af landets industrielle muligheder var da ogsaa saa langt fra skræmmende for landbrugets udøvere, at det eneste lokale økonomi- og kommercekollegium, som vides at have været i funktion i Danmark, nemlig det for Kalø amt, hvis fem medlemmer alle var landmænd, 1736 tilraadede oprettelsen af uldmanufakturer i Aalborg og Aarhus ud fra den betragtning, at det vilde skabe bedre afsætningsmuligheder for landmændenes uld, fedevarer og andre produkter og derved i nogen maade raade bod paa de vanskeligheder, nedgangen i øksenhandelen havde forvoldt⁵⁾.

Bæreren af den ny industripolitiske udvikling blev det i dec. 1735 indrettede kommercekollegium. Om forhandlingerne forud for oprettelsen foreligger der næsten ingen oplysninger. Det kunde synes, som om de er foregaaet uden om bestaaende kollegier og conseil; men med sikkerhed kan det ikke siges.

Kollegiet fremtraadte ved stiftelsen som et overordentligt stort anlagt foretagende. Allerede dets fulde titel „general landets økonomi- og kommercekollegium“ antyder dette. Det var nemlig tænkt som overbygning over et system af raadgivende og indstillende økonomi- og kommercekollegier rundt i landenes amter og købstæder. I Danmark fik disse lokale raad, for saavidt de i det hele taget oprettedes⁶⁾, overhovedet ingen betydning, og selv i her-tugdømmerne, hvor enkelte af dem fik en længere levetid beskaaret, blev deres indsats ringe. Et forsøg paa under Struensees kortvarige styre at genoplive institutionen⁷⁾ naaede ikke til udførelse. Det er næppe forkert at

⁴⁾ Kkl. danske forestill. 4/7 1737 nr. 65.

⁵⁾ Kkl. Relationer om stifternes tilstand 1735—36 II.

⁶⁾ Reskript af 9/1 1736 og Hübertz: Aktstykker vedk. staden og stiftet Aarhus III (Kbh. 1846) s. 237 f.

⁷⁾ Rentekammerarkivet. Diverse breve, dokumenter og akter til oplysning... 1660—1848. I. Organisation og forretningsomraade. 26.

antage, at de bestaaende lokale myndigheder, amtmænd og bystyrelser, har saboteret planen, der maatte betyde en beskæring af deres indflydelsessfære.

Endvidere skulde kollegiets virksomhed ifølge reskr. 5. dec. 1735 omspænde alle erhvervslivets grene: handel, indenlandsk som udenlandsk, søfart, industri, bjergværksdrift, landbrug, skovbrug og fiskeri. Det skulde fremdeles have myndighed til at indrette veksellovgivningen, mønt-, told- og skattevæsen samt befolkningspolitikken i overensstemmelse med erhvervslivets tarv. Som det ofte er tilfældet, kom virkeligheden dog ikke til at svare til programmet, hvad enten det nu skyldtes jalousi hos de ældre kollegier⁸⁾, eller det hængte sammen med en efterhaanden erhvervet erkendelse af, at lønningen af saa mange opgaver oversteg det ny kollegiums kræfter. Vist er det, at det nok i begyndelsen beskæftigede sig med en række modtagne forslag til landbrugets forbedring, uden at der kom noget positivt ud deraf, medens det siden hovedsagelig blev rentekammeret eller af det udsprungne kommissioner og kontorer, der fik med denne side af den økonomiske politik at gøre, ligesom ogsaa skovbrug, bjergværksdrift, mønt- og skattevæsen samt indtil generaltoldkammerets oprettelse 1760 ogsaa toldpolitikken i det væsentlige forblev rentekammeranliggender. Det blev derfor handelens og industriens udvikling, kommercekollegiets virksomhed i første række kom til at samle sig om.

Kollegiets øverste ledelse blev lagt i hænderne paa et overdirektorium af deputerede, hvis præsæs blev overkrigssekretæren for søetaten Frederik Danneskiold-Samsøe. Hans fortrinsstilling understregedes yderligere ved, at han fik en særskilt ugedag til sit referat hos kongen, medens de andre deputerede mødte samlede⁹⁾. Disse blev oversekretæren i tyske kancelli J. S. Schulin og den deputerede for finanserne Otto Thott samt noget senere den franskfødte forretningsmand Jean Henri Desmercières. Den forberedende undersøgelse og behandling af sagerne skulde besørges af to særskilte departementer, som dog skulde være i stadig indbyrdes kontakt. Som „tilforordnede ved commercien“, det departement, der skulde beskæftige sig med handelens og industriens forhold, ansattes justitsraad Cai Fr. Schnell og borgmester i København Fr. Holmsted¹⁰⁾.

Frederik Danneskiold-Samsøe, søn af Christian Gyldenløve og halvfætter til Christian VI, har sikkert været den drivende kraft ved planernes gennemførelse, ligesom det er rimeligt at spore hans højtflyvende ærgerrighed i ønsket om at give det ny kollegium det udstrakte myndighedsomraade, som

⁸⁾ En udtalelse af J. H. E. Bernstorff 1768 peger i denne retning. Bernstorffske Papirer I s. 503.

⁹⁾ Kongehusets arkiv, brev fra Chr. VI til Fr. D.-S. 17/12 1735.

¹⁰⁾ Se kollegiets gagereglementer i pakken: kgl. orig. reskripter, resolutioner, forordninger 1736—1772.

reskriptet af 5. dec. 1735 tillagde det. Gennem sin opdragelse i England og ved ophold i Holland og Frankrig havde han modtaget et stærkt indtryk af disse landes rige kommercielle og industrielle udvikling. Som deputeret i søetaten førte han 1733 forhandlinger med en Hamburger, Johan Plump, om anlæg af et sejdugsmanufaktur i København til marinens forsyning¹¹⁾. Samme aar traadte han i forbindelse med borgmester i København Frederik Holmsted og drøftede med ham de københavnske manufakturers, specielt Holmsteds eget klædemanufacturs tilstand. De to initiativrige naturer mødtes i interessen for „dette slags priselige handtering, der ligesom sø- og skibsfarten er det allerypperligste, allerønskeligste og allerfornødneste for alle riger og republikker, saavel til at beholde den næring og fortjeneste i landet ved egne hænders gerning, som ellers gaar ud af landet, som til at peuplere stæderne, saa og fornemmelig til at komme de fattige og husarme til hjælp og forekomme, at de ikke, som ellers visselig sker, gaar ud af landet eller griber til bettelstaven“¹²⁾.

Det første synlige resultat af disse mænds samarbejde blev omdannelsen 1734 af Holmsteds klædemanufaktur til et interessentskab, hvori dronningen — paa tilskyndelse af Danneskiold — og rigets førende personligheder blev aktionærer¹³⁾. Men det er rimeligt at trække linien videre til kommercekollegiets oprettelse. Af den bevarede korrespondance mellem Christian VI og Danneskiold fremgaar, at denne i forsommeren 1735 var ivrig for justitsraad Cai Fr. Schnells sendelse til Berlin, Aachen og Holland for at indhente efterretninger om derværende fabrikers og manufakturers indretning og for at hverve „gode og dygtige fabriqueurs“. Udgifterne til rejsen, mente han, kunde afholdes af det fond, kongen allerede havde resolveret at stille til „kommercekollegiets disposition“, formodentlig det senere oprettede kommercefond¹⁴⁾. Næste fase i udviklingen var rentekammerets under 25. juni og 8. juli 1735 udsendte ordrer til stiftamtmandene i Danmark og amtmændene i Slesvig og Holsten om afgivelsen af indberetninger om den økonomiske tilstand i landet, hvorved fremskaffedes et materiale, beregnet til at danne grundlag for kommercekollegiets virksomhed. I august samme aar henvendte Danneskiold sig atter til kongen, nu for at drøfte dronningens ønske om anlæg af manufakturer ved Hørsholm ved hjælp af indkaldte fabrikanter. Han ønskede klarhed over, hvilke betingelser man kunde byde disse, og rejste det vigtige spørgsmaal om, hvorledes man skulde skaffe dem afsætning. Aaret efter debatterede han med kongen tanken om indkaldelse af engelske fabrikanter og de vanskeligheder, som i saa henseende kunde møde fra den bri-

¹¹⁾ Søetatens generalkommissariats kgl. resol. 14/1 1733 nr. 59.

¹²⁾ Fr. Holmsted til Fr. Danneskiold-Samsøe 22/3 1733 i dennes arkiv I (R. a., søetaten).

¹³⁾ Indlæg t. sjæll. reg. 19/2 1734 nr. 49 b.

¹⁴⁾ D.-S. til kongen 22/6 1735 i kongehusets arkiv.

tiske regering. Han er allerede da klar over, at man ikke bør gaa for vidt i retning af at yde forskud til de fremmede¹⁵⁾.

Friseren *Cai Fr. Schnells* forbindelse med den Danneskiold-Samsøeske familie var af ældre dato. 1726 havde han dediceret Fr. Danneskiolds ældre broder Christian et skrift, og den unge J. H. E. Bernstorff traf ham 1732 i det Danneskioldske hus¹⁶⁾. Han synes at have interesseret sig stærkt for økonomiske spørgsmaal¹⁷⁾, og talrige breve i kommercekollegiets arkiv viser, at han har haft en hovedandel i de første aars forhandlinger med fremmede fabrikanter om disses nedsættelse her i landet. Efter at Danneskiold i marts 1739 havde trukket sig ud af kollegiet, forlod ogsaa Schnell det i maj for at blive amtmand paa Bornholm. Han døde allerede aaret efter.

Frederik Holmsted, hvis virksomhed som industrimand siden skal berøres nærmere, var en af de betydeligste blandt det 18. aarhundredes mange alsidige forretningsdrivende herhjemme. Oprindeligt bogholder i vestindisk handelskompagni blev han en af hovedmændene ved dette selskabs genrejsning 1734 og indtraadte i direktionen. 1716 havde han faaet privilegium paa et kattuntrykkeri, der i ly af en senere tilstaaet toldbeskyttelse formaaede at klare sig i konkurrencen med udlandet¹⁸⁾. Senere havde han som allerede berørt indrettet et klædemanufaktur bestaaende af 5 væve. Han repræsenterede altsaa den praktiske erfaring. Samtidig var han en glødende entusiast og nærede en stærk tro paa, at det trods uheldet med klædemanfakturet, som 1733 maatte standse paa grund af manglende afsætning, skulde lykkes at oparbejde en dansk industri. Ikke uden selvfølelse henviste han i brevet til Danneskiold „dem, som kunde tvivle paa, at klæde her kan gøres af behørig bonitet“ til at prøve de varer, som endnu henlaa usolgte, og til det klæde, han selv, hans børn og folk bar, „hvoraf de kan skønne, om der fattes noget paa trofasthed og styrke.“ Heller ikke kunde han give dem ret, som ansaa Danskerne for uegnede til „manufakturgerning“. Hans egne erfaringer talte herimod. Tretten svende, hvis gode danske navne han med stolthed anfører, alle fra hans manufakturer, bar vidne om, at indfødte kunde gøre ligesaa godt arbejde som fremmede. Med største skepsis betragtede han de indkaldte udlændinge, for de tre fjerdedeles vedkommende „et liderligt og gudsforgaaent folk og endel, som giver sig ud for mestre og store entreprenører, de rette optrækkere og svatzere, saa at man ved manufakturer har for alting at tage sig iagt for det slags, at de ikke faar raaderum til at øve deres forsæt, om hvilket i almindelighed kan siges, at det er at bedrage“.

¹⁵⁾ D.-S. til kongen ¹²/₈ 1735 og ³⁰/₄ 1736 anf. st.

¹⁶⁾ Cai Fr. Schnell: Specimen historiae familiarum comitum Brockdorff & Schackiorum. Aage Friis: Bernstorfferne og Danmark I, s. 55.

¹⁷⁾ Jvfr. katalogen o. hans efterladte bogsamling i hans bo (hofrettens ordinære skifter 1740 i landsark. f. Sjælland.).

¹⁸⁾ I bd. s. 160 f.

Hovedvanskeligheden og det, som en tid havde taget modet fra ham, var kræmmernes utilbøjelighed til at aftage hans varer. Afhængige som de var af udenlandske fabrikanter, foretrak de altid disses frembringelser for indenlandske og støttedes heri af Danskernes fordom mod deres eget. For den almindelige bevidsthed klassificeredes varerne fra hans fabrik med „hjemmegjort“ tøj, hvorfor de kun kunde sælges til halvdelen af deres værdi.

En meget betydelig vægt lagde Holmsted paa den beskæftigelsesmæssige side af sagen. Naar han „som udi et perspektiv saa landets fattige og husarme at staa ledige, at sidde med haanden under kinden, at flygte, at betle eller at gøre udyd, men et fremmed folk af samme slags derimod at sidde med hænderne fulde af vores eget arbejde . . . saa er jeg færdig paa mit lidet og svage skib at lægge alle aarer om borde til at fremme mit forsæt“. Kun i mismodets timer kunde han glemme, „med hvad fornøjelse jeg har hørt de, som ellers løb paa gaden enten at betle eller gøre udyd, ved deres rok og spoler og væve paa manufakturterne morgen, middag og aften at synge gudelige sange — det er vist, der synger iblandt med af de liderligste fugle, som jorden kan bære; men det er da deres egen skyld“¹⁹⁾.

Det er vigtigt at mærke sig, at der saaledes ved siden af det nationaløkonomiske synspunkt gjorde sig et stærkt socialpolitisk moment gældende i bestræbelserne for udviklingen af en dansk industri. Og det er interessant at se, hvor stor en rolle det spillede ikke mindst for flere af de store forretningsfolk, saaledes foruden Holmsted ogsaa for Niels Ryberg, hovedskikkelsen i det 18. aarhundredes danske erhvervsliv.

Medens kommercekollegiet i Fr. Holmsted skaffede sig den nødvendige forretningskyndige bistand, blev det en mand af den gamle danske adel, Otto Thott, hidtil finansdeputeret, der i det ny kollegium kom til at repræsentere den teoretiske indsigt i økonomiske forhold. I sine „*allerunderdanigste ufor-gribelige tanker om commerciens tilstand og opkomst*“, indleveret 31. dec. 1735²⁰⁾, opruller han programmet for den ny industripolitik og polemiserer imod den modstand, der fra forskellig side kom til orde mod denne. Som gods-ejer anerkendte han fuldt ud bondens arbejde som „grundvolden til et lands velfærd“; men han gjorde gældende, at landets frembringelser ved industriens og handelens hjælp kunde udbringe indtil det tredobbelte af deres oprindelige værdi. I stedet for som nu at eksportere Danmarks og Norges naturprodukter i uforarbejdet tilstand og importere færdigvarer, skulde man selv fremstille disse af egne og indførte raavarer. Han peger paa, hvor meget der eksempelvis kunde vindes, hvis man selv paatog sig forædlingen af den danske uld, danske huder og norsk jern, og paa urimeligheden i at eksportere

¹⁹⁾ Fr. Holmsted til Danneskiold-Samsø ^{22/3} 1733 i dennes arkiv (rigsarkivet: søetaten).

²⁰⁾ Kopi i kommercekollegiets arkiv.

den af handelskompagnerne hjemførte raa bomuld for siden at indføre bomuldsstoffer udefra, eller i at købe sejdug fra fremmede steder fremfor at indføre hamp og selv besørge den tilvirket. Derved vilde landet ikke alene kunne forbedre sin betalingsbalance, men man vilde, hvad Thott ligesaa fuldt som Holmsted indsaa betydningen af, derved blive istand til at beskæftige det store antal arbejdsløse, som nu laa landet til byrde. Dette vilde atter betyde øget afsætning af landbrugets frembringelser, ikke blot af raavarer til forarbejdning, men ogsaa af levnedsmiddelprodukter. For staten vilde tabet i toldindtægter blive opvejet ved stigningen i forbrugsskatterne.

Mindre optimistisk end Holmsted var Thott vel tilbøjelig til at give dem ret, der hævdede, at indenlandske fabriker ikke kunde producere saa godt og saa billigt som udlandets; men hensynet til den private fordel maatte efter hans opfattelse træde tilbage for hensynet til det samfundsmæssigt mest fordelagtige. Med det samme argument mødte han paastanden om, at kræmmerne vilde lide under indretningen af manufakturer; ogsaa i dette forhold maatte det almindelige bedste gaa forud for nogle enkelte privates interesse. Men iøvrigt vilde der jo ogsaa blive brug for kræmmere til at fordele de ny manufakturere varer. Og de, der ikke kunde finde anvendelse herved, havde den udvej at sætte deres midler i industrialnæg. Desværre stillede den herskende mentalitet hos handelsstanden sig efter Thotts mening i vejen for en saadan udvikling. Flertallet af købmændene savnede sans for kapitalopsparing og omsatte det erhvervede i en forbedret levevis²¹). Og de dygtige og kloge købmænd, som ved flid og sparsommelighed lagde sig noget til bedste, søgte bort fra handelsstanden eller lod i hvert fald deres børn gøre det. Den kendsgerning, at saavel embedsstanden som godsejerklassen i det 18. aarhundrede i ikke ringe grad rekruteredes fra købmandsstanden, giver paa dette punkt Thott ret.

Det var et af hovedproblemerne i den industrielle udvikling, Thott her rørte ved, nemlig vanskeligheden ved at skaffe den til investering i de ny anlæg og disses lagre nødvendige kapital. Han mente, at man paa enhver maade maatte opmuntre tilgangen til manufakturisternes klasse, saaledes ved at tilstaa dem skattelettelser og frihed for hvernig. I højere grad end Holmsted var han klar over, at man til at begynde med fortrinsvis maatte skaffe sig denne tilgang fra udlandet. Først og fremmest fra Holland eller de øst-rigske Nederlande, hvor manufakturisterne var „fittigere og ej nær saa meget fordærvede som de tyske ved deres urimelige og skadelige [lavs-]vedtægter“. Men da „manufakturister overalt er fattige folk og lever saa at sige ikkun af haanden i munden, udfordres tillige rige folk, som enten gør dem forskud eller straks afkøber dem varerne“. I saa henseende var forholdene imidlertid ikke gode. Der herskede, som det ogsaa fremgaar af de nævnte relationer fra

²¹) Se ogsaa klædekræmmer Andr. Tschernings forslag t. kkl. 18/1 1736 (bilag t. kkl. da. Journ. A nr. 19).

stifterne 1735 en følelig pengemangel i landet. I og for sig skulde man med Thott mene, at den høje rentefod, 5—6 0/0 mod 2—3 0/0 i Vesteuropa, vilde trække kapital til fra udlandet, men paa dette punkt frembød kreditøkonomiens lave stade en hindring. Mangelen af et egentligt forsikringsvæsen udenfor København, der 1731 havde faaet sin brandforsikringskasse for bygninger, medens en løseforsikring stadig savnedes, medførte, at kun jordegods frembød en antagelig pantesikkerhed²²). Medens Thott ikke omtaler dette forhold, peger han paa vekselovgivningens utilstrækkelighed og paa fallitordningens mangler som betydningsfulde hindringer for kapitaltilførsel til handels- og industriforetagender. Yderligt skræmmende for industriens vedkommende virkede fortidens mange eksempler paa fabrikker, som var gaaet til grunde. Derfor skulde regeringen gaa i spidsen og understøtte industrien.

Ogsaa det andet store problem, tilvejebringelsen af afsætningsmuligheder, skulde løses ved statsmagtens hjælp. Ganske vist haabede Thott ogsaa paa kræmmernes bistand herved; men det stod ham klart, at uden en kraftig protektionisme med toldforhøjelser eller ligefrem indførselsforbud for varer, som enten „til nød kunde undværes“, altsaa luksusvarer, eller varer, som erfaringsmæssigt kunde produceres i landet, som f. eks. grove strikkede strømper og grove uldne stoffer, vilde man ingen vegne komme. Afgørende for, hvilke industrier man skulde lægge vægt paa at oparbejde, skulde følgende hensyn være: Om raamaterialerne fandtes i landet eller let kunde skaffes andensteds fra. Om det gjaldt varer, der kunde paaregne god afsætning, „i hvilken henseende grove varer altid bør præfereris de fine“. Om mange mennesker kunde finde underhold ved fabrikationen; saaledes var det især vigtigt, at ogsaa garnspinderiet foregik her i landet, da det beskæftigede forholdsvis flere hænder end vævningen. Og endelig om den for landet indvundne arbejds løn udgjorde en overvejende del af færdigvarernes pris.

De industrier, Thott paa dette grundlag ansaa for særlig egnede, var følgende: Fremstillingen af *lærreder*, hvoraf man hidtil havde indført en del fra Holland og især Tyskland, men hvortil let kunde fremskaffes hør fra Østersøegnene. De færdige lærreder kunde afsættes indenfor rigets grænser. Blot maatte man være betænkt paa at indrette gode blegier, hvortil skulde indforskrives erfarne folk fra Holland, hvis blegekunst stod højest. Dernæst alle slags *uldne varer* som baj, fries, multum, rask, chalon og strikkede strømper samt klæde, og fortrinsvis de grovere sorter. For at fremme afsætningen vilde det blive nødvendigt at indrette haller, der kunde skabe sikkerhed for en god og ensartet kvalitet. Ogsaa *silkeindustrien* maatte efter Thotts mening omfattes med interesse, fordi silke og fløj var kommet saa stærkt i brug, at de kunde regnes for uundværlige beklædningsstoffer. Raamaterialet vilde uden altfor store vanskeligheder kunne skaffes udefra, til dels fra Kina og

²²) Se herom J. O. Bro Jørgensen: Forsikringsvæsenets historie i Danmark indtil det 19. aarh. (Kbh. 1935) s. 319 ff.

Ostindien. Fremdeles maatte man lægge sig efter forarbejdningen af *jern- og kobbervarer*, hvortil Norge kunde levere raastoffet. Ikke desto mindre var det en kendsgerning, at Nordmændene købte de fleste af disse metaller forarbejdede varer udefra. Det maatte være magtpaaliggende at anlægge staalværker og selv forarbejde geværer, kanoner og kugler, som bl. a. kunde afsættes til Spanien. Ogsaa *glasfabrikationen*, hvortil man havde flintesten og sand, medens potasken kunde faaes fra Polen, burde fremmes. Ganske vist krævedes hertil meget brændsel; men hvis man ikke vilde indføre stenkul, kunde man tage sin tilflugt til Norges skove. En udvikling af *lædertilvirkningen* maatte være en naturlig opgave for Danmark, idet landbruget derigennem vilde kunne opnaa bedre priser paa raa huder og skind. Endelig burde man lægge vægt paa *skibsbyggeriet*, saaledes at man ikke vedblivende skulde behøve at købe skibe i udlandet. Hvad vi ikke selv kunde frembringe af materialer, skulde vi kunne skaffe os med større fordel end Hollænderne, der byggede skibe baade til sig selv og andre.

KAPITEL VII

De indkaldte fabriksfolk. — Hallen. — Fabrikslavene.

Den 1735 indledede industripolitik var ikke et mere eller mindre tilfældigt udslag af verdensfjerne drømmeres efterlignelseslyst. Man var sig meget vel bevidst, at der vilde møde vanskeligheder og uheld ved udførelsen, og at ikke mindst indkaldelsen af udenlandske fabrikanter og arbejdere frembød en betydelig risiko. Fr. Holmsteds ovenfor gengivne udtalelse røber en gennem erfaringer fæstnet dyb skepsis overfor de fremmede, som tilbød landet deres tjeneste; men alligevel søgte han 1736 at supplere arbejderstaben ved det af ham ledede klædemanufaktur samt ved sit linnedmanufaktur med arbejdere fra Berlin¹⁾. Den samme betænkelighed, men ogsaa samme forstaaelse af nødvendigheden af at ty til udlandet efter faglig bistand møder vi hos Otto Thott: „Os fattes manufacturister, som med flid og bekostning andenstedsfra maatte søges, saasom erfaringer viser, at paa dennem, som selv anbyder sig, er lidet at bygge“²⁾.

Det er let nok med tidligere forskere at fremdrage eksempler paa fejlslagne forsøg og uheldige valg af lederemner til de ny foretagender; men det bør billigvis ikke overses, at kommercekollegiets mænd havde forudset saadanne kalamiteter. I sin forestilling af 4. juli 1737, der har karakteren af et program for industripolitiken, udtaler det ny kollegium, at „det er en vanskelighed, at fremmede fabrikører ikke uden bekostning kan hidbringes, og at man ikke tør haabe alle at skulle kunne reussere. Men naar det ikkun lykkes nogle deraf, som rimeligen er at vente, eragtes det rundeligen at kunne igiengælde den paa samtlige anvendte bekostning“³⁾.

Den ivrige kappestrid, samtlige datidens regeringer udfoldede for at hverve fremmede fabrikanter og arbejdere, gav selvsagt eventyrere og projektmagere særlig gode konjunkturer. Det 18. aarhundrede blev projektmageriets gyldne tidsalder. Landenes diplomatiske udsendinge savnede som regel forudsæt-

¹⁾ Kkl. da. forest. 7/4 1736 nr. 4, samt pakken: kommercefonden vedk. sager 1736—96.

²⁾ Thott anf. betænkning.

³⁾ Kkl. da. forest. 4/7 1737 nr. 65.

ninger for at kunne bedømme kvalifikationerne hos de personer, som bød sig til. Man maatte derfor som mellemmand ved forhandlingerne gøre brug af fremmede kommissionærer, hvis større eller mindre vederhæftighed da kunde blive udslagsgivende. Mindre heldig var saaledes den af Cai Fr. Schnell i Nederlandene anvendte kommissionær des Roches de Parthenay.

Særlig grelt virker det gennem denne tilvejebragte engagement med Franskmanden *Antoine Rouvière* i Amsterdam, med hvem der blev truffet aftale om anlæg af et silkemanufaktur paa 60 vævestole. Først da det var lykkedes Rouvière af de 12 000 rdl., han havde faaet løfte om, at tilvende sig 7 000 rdl. uden næsten at røre en haand til fuldbyrdelsen af sine forpligtelser, kunde den danske gesandt i Haag Niels Griis 1739 fremskaffe følgende afskrækkende karakteristik af silkefabrikanten: „En chicaneur, en brouillon, som haver hovedet fuldt af concepter ok af idées mal-rangées, incapable til en vigtig entreprise at udføre. Derforuden ubemidlet, dog glorieux ok genegen i sin familie at gøre depenser over hans evne“⁴⁾.

Kun faa tilfælde er imidlertid saa let gennemskuelige som Rouvières. For mange af de fremmede fabriksfolks vedkommende falder det vanskeligt at paavise personlige brist, som forklarer deres manglende succes. Snarere ser det ud til at have været ydre forhold, som lagde sig i vejen for en lykkeligere udfoldelse.

De fremmede hentes dels fra Vesteuropa, Frankrig, England og navnlig Holland og Belgien, og dels fra Tyskland. Vi har allerede set, at Thott var tilbøjelig til at give Hollændere og Nederlændere fortrinnet for de laugsorganiserede Tyskere. Andensteds i sine „uforgribelige Tanker“ udtaler han sig til fordel for „de i Frankerige saa kaldede ouvriers de journée“ — der vel nærmest maa oversættes lønarbejdere — fordi de var langt fordelagtigere for mestrene „end de her af mange bestandigen hos sig holdende svende“ med deres „frimandag, sovetid og sygeonsdag“. Det vesteuropæiske, kapitalistisk prægede produktionssystem med dets formelt friere forhold mellem arbejdsgivere og arbejdere syntes ham mere effektivt end den traditionsbundne tyske haandværkerorganisation.

I overensstemmelse med dette synspunkt afsluttedes i aarene 1736—39 en række kontrakter med hollandske, nederlandske, engelske og franske — til dels i Tyskland bosatte — fabrikanter, hvorved disse forpligtedes til at drage til Danmark med en større eller mindre stab lønarbejdere. Fra Eupen i de østrigske Nederlande, det senere Belgien, kom saaledes 1737 klædefabrikanten *Gilles Wilhelm Daemen*, som først slog sig ned i Altona, men 1740 flyttede sit manufaktur til København. Han tilhørte en familie af dygtige klædefabrikanter og havde tidligere haft en betydelig afsætning til Altona, Hamburg og Lübeck. Det synes at have været en industriel krise i hans hjemland,

⁴⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. A nr. 1089, samt journalen under nr. 283.

der har faaet ham til at forsøge sin lykke her⁵). I sit den 24. aug. 1736 udstedte privilegium havde han modtaget tilsagn om en rejsegodtgørelse for 30 dygtige arbejdere paa 3 louisdorer pro persona. Imidlertid lykkedes det ham kun at faa 13 arbejdere med fra sin hjemegn, fordi der nedlagdes forbud mod en saadan emigration. Han indforskrev derfor 29 andre arbejdere fra Preussen, Sachsen og Lüneburg. Ialt sysselsatte han ved udgangen af 1737 120 arbejdere⁶).

Fra Leiden i de hollandske provinser indkaldtes gennem des Roches de Parthenay klædefabrikanten *Elias Courtonne*, der i tiden 1737—1740 indforskrev ialt 76 arbejdere foruden mindst 8 kvinder og ligesaa mange børn, for hvilke han oppebar en transportgodtgørelse af henholdsvis 20, 10 og 5 rdl. pro persona⁷).

En tredie klædefabrikant, *Pierre Gandil*, kom fra Magdeburg og medbragte herfra 18 personer, der i nov. 1736 fremstilledes for kommercekollegiet. Det drejede sig om 9 mænd, nemlig 5 dugmagere (d. v. s. klædevævere), 2 kartere, 1 skruber og 1 skønfarver; fremdeles 4 kvinder, der spandt, og 5 børn, hvoraf 4 var saa gamle, at de kunde arbejde som spindere, spolere eller kartere⁸).

Ligeledes fra Magdeburg kom tøjmageren — d. v. s. fabrikant af lettere uldstoffer, tildels iblandet linned- og bomuldsgarn — *David Perrin* med mandskab til betjening af 10 væve⁹). Fra Amsterdam hentedes strømpefabrikanten *Hans Simeon Juvalta*, som 1736 fik privilegium paa fremstilling af alle slags strømper af silke, uld, bomuld og traad, og som medbragte 12 arbejdsfolk¹⁰). Og endelig indkom fra England 1737 silkefabrikanten *John Beckett* med mestrene Samuel Wilkins og John Surman samt 22 voksne mandlige arbejdere, nemlig 8 silkevævere, 4 strømpevævere og 2 baandvævere samt 3 tvindere og 5 andre medhjælpere¹¹). Becketts manufaktur, der snart faldt ud til en fiasko, overdroges 1739 til brødrene *Charles*, *Antoine* og *Étienne Maillot*, der oprindeligt skulde have været hertil som Rouvières interessenter. De medbragte 5 franske specialarbejdere, blandt hvilke i hvert fald dessinatøren *Antoine Gambet* viste sig i besiddelse af gode kvalifikationer, og indforskrev 1739—40 yderligere 14, hvoriblandt 10 kvinder¹²).

De vilkaar, disse og andre fremmede stillede for at indlade sig paa det eksperiment, grundlæggelsen af ny industriforetagender i et land som Dan-

⁵) Bilag t. kkl. ty. journ. B. (1740) nr. 902.

⁶) Kkl. ty. forest. ¹⁶/₈ 1736 nr. 6 og ²/₁₂ 1737 nr. 70.

⁷) Kkl. ty. forest. ⁷/₁ 1737 nr. 16 samt pakken: kommercefonden vedk. sager 1736—96.

⁸) Bilag t. kkl. ty. journ. A nr. 157.

⁹) Kkl. ty. forest. ²⁰/₈ 1736 nr. 8.

¹⁰) Kkl. ty. forest. ¹⁰/₈ 1736 nr. 5 og kommercefonden vedk. sager 1736—96.

¹¹) Kkl. ty. forest. ²³/₈ 1737 nr. 53 a og bilag t. ty. journ. A nr. 397.

¹²) Nyrop: N. L. Reiersen (1896) s. 109 f. og kommercefonden vedk. sager 1736—96.

mark maatte være, har al uensartethed til trods visse fælles træk, som sammen med de betingelser, regeringen viste sig villig til at indrømme, illustrerer forholdene. De viser for det første, at det i det store og hele drejede sig om folk uden større midler. Kun for saadanne kunde der være noget tillok-kende ved at løbe risikoen. Dette giver en del af forklaringen paa de fejl-slagne forsøg; thi selvfølgelig var der en vis procent mislykkede individer blandt dem, der meldte sig, og selv de bedste iblandt dem manglede i reglen det incitament, som en i foretagenderne indskudt egenkapital kunde give. Da de manglede midler, maatte de først og fremmest stille krav om dækning af rejseudgifterne for sig selv og deres arbejdere og for udgifter til redskaber og materialer, der som regel maatte medbringes. Men ydermere maatte de have støtte i form af pengegaver, forskud eller krediter for at kunne komme over den første svære begyndertid, ligesom de ogsaa søgte at skaffe sig be-gunstigelser i form af huslejegodtgørelser, skattelettelser og lempelser i tolden paa nødvendige raavarer eller halvfabrikata. I alle disse henseender var regeringen meget lydhør for deres ønsker, idet den dog naturligvis søgte at moderere de mest vidtgaende krav.

Eksempelvis kan det nævnes, at Elias Courtonne i januar 1737 opnaaede løfte om en don gratuit paa 5 000 rdl., en kredit paa 15—18 000 rdl. — ganske vist mod pant i varer og købmandsobligationer — rejsegodtgørelser for ind-til 60 arbejdere, toldfrihed for 1 500 pund spunden uld — af hensyn til, at spinderiet ikke kunde ventes istandbragt med det samme — og ellers 20 aars toldfrihed for andre varer samt for redskaber. Og endelig skulde han nyde en huslejhjælp paa 200 rdl. aarlig i 8 aar¹³⁾. Mindre vidtgaende var begunstigelserne til Daemen, som for manufakturets etablering fik tilstaaet en præmie paa 4 000 rdl. at betale i 4 terminer, transportpenge, 20 aars toldfrihed for indførte raavarer og toldfri udførsel af færdigvarer samt lige saa mange aars skattefrihed for ham selv og hans arbejdere¹⁴⁾.

Et af de mest brændende problemer var spørgsmaalet om afsætnings-mulighederne for de ny anlæg. Det er derfor ikke at undres over, at man paa fabrikanternes ønskeseddel som regel møder kravet om privilegium paa, at ingen anden i riget eller en vis del af dette maatte tilvirke eller forhandle samme slags varer. Dette bundede i en, som vi skal se, ikke uberettiget frygt for markedets overfyldning. Men paa dette punkt havde kommercekollegiet for den vigtige tekstilindustri og flere andre industriers vedkommende en ganske bestemt principiel indstilling, som temmelig enslydende kom til ud-tryk i alle afslag, nemlig, at et saadant eksklusivt privilegium vilde være et slags monopol, som vilde være til mere skade end gavn for handelens og indu-

¹³⁾ Kkl. ty. forest. 7/1 1737 nr. 16.

¹⁴⁾ Kkl. ty. forest. 10/8 1736 nr. 6. Om tilsvarende indrømmelser til andre fabrikan-ter se ovenfor citerede forestillinger.

striens udvikling¹⁵). Til beroligelse for den ængstelige fabrikant stillede man ham derimod i udsigt, at, naar han var i stand til i betydelig udstrækning at dække efterspørgselen, skulde indførselen af saadanne varer fra udlandet belægges med en klækkelig toldforhøjelse og maaske siden bringes til ophør ved et indførselsforbud¹⁶). Til gengæld kunde kollegiet saa stille krav om, at fabrikanten skulde lægge vægt paa at levere ligesaa gode og billige varer som de fra udlandet indførte¹⁷).

Ogsaa mere isoleret kunde der fremsættes fordringer, der berørte principielle spørgsmaal. Saaledes naar Pierre Gandil, der vel at mærke kom fra det lavsdominerede Tyskland, gennem broderen Lamarc i Hamburg betingede sig frihed for at indtræde i noget lav, uden at han derfor skulde gaa glip af nogen af de forrettigheder, som tilkom medlemmerne af saadanne. Han vilde ikke udsætte sig for at faa sin handlefrihed begrænset gennem lavsmæssige forskrifter for, hvilke varer han maatte fabrikere; men samtidig ønskede han at beholde retten til at holde svende og læredrenge samt til at tildele disse lærebreve, en vigtig forudsætning for at kunne faa og fastholde kvalificerede arbejdere. Med nogenlunde god samvittighed kunde kollegiet slippe uden om dette lidt prekære spørgsmaal ved en henvisning til, at der i hans „metier“ endnu ikke var noget lav her¹⁸). Men der falder unægtelig herved et lidt uheldigt lys over kollegiets handlemaade i 1741, da det tvang Gandil sammen med Daemen og Courtonne til at lade sig indskrive i det da oprettede dugmagerlav¹⁹).

En naturlig og, som det snart viste sig, berettiget frygt hos fabrikanterne for, at de medbragte arbejdere skulde fralokkes dem ved overbud fra andre, fik strømpefabrikanten Juvalta til under forhandlingerne med Schnell at stille krav om, at det i hans privilegium fastsattes, at hans medbragte arbejdere de første 2—3 aar ikke maatte arbejde for andre uden hans samtykke, ligesom hans læredrenge forpligtedes til at forblive i lære i 7 aar. Kravet blev i hovedsagen imødekommet; men kommercekollegiet indsatte den betydningsfulde tilføjelse, at lærlingene saa vidt muligt skulde være landets børn²⁰).

Allerede 1737 begyndte der i kommercekollegiet at ytre sig betænkeligheder overfor indgaaelsen af mere betydelige engagementer. Overfor et fra Berlin modtaget tilbud fra en strømpevæver J. Chr. Kern om indretning af

¹⁵) Se saaledes kkl. ty. forest. ¹⁰/₈ (nr. 5 — Juvalta), ¹⁶/₈ (nr. 6 — Daemen) og ³⁰/₈ (nr. 4 — Gandil) 1736.

¹⁶) Saaledes kkl. ty. forest. ¹⁶/₈ 1736 nr. 6 og ⁷/₁ 1737 nr. 16.

¹⁷) Kkl. ty. forest. ¹⁰/₈ 1736 nr. 5.

¹⁸) Kkl. ty. forest. ³⁰/₈ 1736 nr. 4.

¹⁹) Dugmagerlaugets kopibog 1741—1787 fol. 4 b ff. (Københavns stadsarkiv).

²⁰) Kkl. ty. forest. ¹⁰/₈ 1736 nr. 5.

et manufaktur imod opfyldelsen af en række økonomiske betingelser, paa- peger de kommitterede, „at her allerede findes adskillige strømpevævere, og saafremt, som det befindes, at samme vel kunde ernære sig, bliver med tiden vel flere, saa at ikke ses, at med omkostning for hans kgl. majestæt for det første flere var nødvendig at lade hidkomme“²¹⁾. Paa samme tid begyndte Schnell at indtage en mere reserveret holdning til de stadig fra Holland indløbende tilbud, dels fordi man ikke kunde skaffe saa mange næring straks, og dels fordi deres betingelser var for store for *kommercefondets* forhold. Dette fond, der var tilvejebragt ved et aarligt tilskud af 30 000 rdl. fra kongens partikulærkasse, skulde foruden den direkte understøttelse til industrien heraf udrede lønninger til kommercekollegiets personale og maatte følgelig begrænse sine opgaver stærkt. Schnell henledte nu opmærksomheden paa de tyske fabrikanter og arbejdere fra Sachsen og Schlesien, som „for nærværende tid“ var langt lettere at raade med, idet de vilde begive sig hertil for langt ringere omkostninger og som bekendt virkelig kunde hjælpes i gang med langt mindre end de vesteuropæiske²²⁾.

Dette ny udbud af arbejdskraft har sin naturlige forklaring i en almindelig europæisk krise i aarene efter 1735. Paa samme tid som daarlig høst og en deraf fulgt fordyrelse af levnedsmidlerne svækkede efterspørgselen efter industriprodukter, havde industrialiseringsbestrebelseerne og den dermed i forbindelse staaende afspærringspolitik fremkaldt overproduktion²³⁾. Ikke mindst den sachsiske uldindustri led haardt under lukningen af markedet i de preussiske stater. Og hertil kom, at denne industri paa grund af sin haandværksmæssige organisation savnede tilstrækkelig økonomisk basis til at ride stormen af. I en ansøgning, dateret 29. maj 1737, angiver *de sachsiske dug- og tøjmagere*, der ønskede at udvandre til Danmark, som aarsag hertil, at de hjemme var trykkede af tunge afgifter, at der var „for mange af deres profession, hvortil kom at tiderne var daarlige, saa at de hverken havde afsætning inden- eller udenlands“, samt at de frygtede religionskrænkelser. Kollegiet var stærkt interesseret i denne indvandring fra en egn, som var berømt for sin klædetilvirkning, og fremhævede dem som „næringslystne, travle og flittige folk, som tilmed syntes at være af en from og stille livsvandel“. Deres betingelser var, sammenlignet med de vesteuropæiske entreprenørers, overordentlig beskedne, nemlig pr. familie 30 rdl. i rejsepenge, en gave paa 50 rdl. ved ankomsten til dens første underhold og etablisement og 5 rdl. til bygning af en vævestol samt yderligere et laan af 50 rdl. til indkøb af uld, hvis man ikke foretrak at skaffe dem den raa uld fra en forlægger eller et „lagerhus“, et udtryk, der leder tanken hen paa de tyske lagerhuse og uldmagasiner. Fremdeles fremsatte de ønske om, at deres forarbejdede

²¹⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. A nr. 269.

²²⁾ Kkl. ty. forest. ^{11/10} 1737 nr. 58.

²³⁾ C. Hinrichs: Die Wollindustrie in Preussen, s. 325 f.

klæde- og tøjmagervarer straks kunde afsættes for kontant betaling til „manufaktur- eller lagerhuset“. I modsat fald, og dersom ingen kræmmer eller købmand vilde aftage varerne, forlangte de ret til detailsalg. Regeringen stillede sig imødekommende til disse ønsker og bevilgede dem alle, dog saaledes at detailsalget kun skulde være dem tilladt i begyndelsen.

Inden udgangen af 1737 var der kommet 11 familier, ialt 39 personer. Egentlig skulde der ialt være kommet 68 familier; men under hensyn til kommercefondets stærkt anspændte budget, lod man det blive ved de allerede ankomne plus 3—4 familier, der var undervejs. De fik foreløbig lov at bosætte sig i København, men meningen var iøvrigt, at de siden skulde anbringes i Lyngby eller Hørsholm, hvis rolige, landlige forhold ansaas for mere passende for disse smaamestre²⁴).

Paa grundlag af kommercefondens regnskaber over udbetalte rejsegodtgørelser og en enkelt anden kilde²⁵) kan det med sikkerhed fastslaaes, at der i de fire aar dec. 1736—dec. 1740 indkom c. 200 udenlandske fabrikanter og voksne arbejdere til tekstilindustrien. Formodentlig ligger tallet i virkeligheden adskilligt højere, da saavel statens manufakturer som enkelte danske entreprenører ogsaa beskæftigede udlændinge. Fra og med 1741 ses der i en aarrække ikke at være udbetalt nogen rejsegodtgørelse. Udover en jævn til- og afgang af udenlandske svende har der da næppe været tale om store bevægelser, før kommercekollegiet under J. H. E. Bernstorffs ledelse i 1750erne begyndte at organisere indvandringer i større stil.

Af de private tekstilmanufakturers arbejderstabe, som 1742 opgjordes til ialt 2 214 personer²⁶) — heri dog ikke medtaget linnedmanufakturer —, har de indkaldte arbejdere kun udgjort en ringe del; men da de indkaldte, som ovenstaaende angivelser viser, hovedsagelig bestod af mestre, vævere, kæmmere og specialarbejdere af forskellig slags, kan man nok regne, at de har udgjort over halvdelen af den kvalificerede arbejdskraft. Fremdeles var der blandt de ufaglærte, der for en stor del rekruteredes blandt soldaterne og dissers paarørende, mange udlændinge.

Noget nationalt modsætningsforhold mellem fremmede og danske spores næppe. Ganske vist androg 1739 fem indfødte klædefabrikanter — karakteristisk nok paa *tysk* — om, at de maatte blive hjulpne med lignende forskud som de udefra forskrevne dugmagere, idet de betonedede, at de var landets indbyggere og børn, og iøvrigt beraabte sig paa, at deres klæde var ligesaa godt som hines. Men det forhindrede ikke, at danske og fremmede til andre tider fandt sammen og i forening fremsatte deres krav for regeringen²⁷).

²⁴) Kkl. ty. forest. 31/5 1737 nr. 41 (med vedføjet supplik af 29/5) og 16/12 s. a. nr. 72.

²⁵) Kommercefonden vedk. sager 1736—96 (regnskabsekstrakter) og kkl. ty. journ. A nr. 397.

²⁶) Bilag t. kkl. ty. journ. 1745 nr. 4374 b.

²⁷) Bilag t. kkl. ty. journ. A nr. 1116. og B nr. 973.

Gennem *privilegierne* fik de større fabrikanter deres stilling fastlagt. Det blev efterhaanden en regel, at intet industriforetagende, som ikke hørte under et lav, kunde grundes uden regeringens koncession. Kun paa denne vis blev det muligt for regeringen at skaffe sig et overblik over forholdene og eventuelt hindre en overdreven konkurrence samt regulere produktionen. I privilegiet angaves fabrikantens rettigheder, hans friheder, den hjælp, der skulde ydes ham, men ogsaa hans forpligtelser, f. eks. til at holde et vist antal stole i gang eller beskæftige et vist antal arbejdere, samt til at forfærdige gode og billige varer. I virkeligheden blev privilegiet en slags engagementskontrakt, der ofte afløste en foreløbig aftale mellem fabrikanten og regeringens forhandler.

Mange af de mindre fabrikanter, saaledes f. eks. de sachsiske mestre, savnede derimod ved deres start en tilsvarende regulering af deres forhold. Thott havde ganske vist i sine „uforgribelige tanker“ henvist til nødvendigheden af at udstede en almindelig forordning for manufakturterne; men en saadan lod stadig vente paa sig. 1738 ønskede imidlertid den sachsiske dugmager og skønfarver Joh. Gottlob Sckommal besked om, hvorvidt han og hans fæller skulde arbejde som lavsmestre eller fabrikanter. Spørgsmaalet var blevet aktuelt, fordi en københavnsk borger havde henvendt sig til ham om at faa sine sønner i lære. Sckommal vilde nu vide, om dette skulde ske efter de i Tyskland gældende regler. Adspurgt af kollegiet om, hvad han selv fandt bedst, udtalte han sig nærmest til fordel for en lavsmæssig indretning fordi den vilde tvinge mestrene til at befytte sig paa et bedre og finere arbejde, saafremt de vilde have deres varer forsynede med lavets stempel. Et saadant stempel betød en garanti overfor forbrugerne, og varerne vilde faa et bedre renommé, end hvis de fremstilledes af en fabrikant, der kun arbejdede efter sit eget hoved. Tillige vilde en lavsmæssig ordning forebygge uorden af forskellig slags²⁸⁾.

Det af Sckommal rejste Spørgsmaal om tilvejebringelse af en garanti for de fremstillede klædevarers kvalitet toges aaret efter op af generalmagasinets direktion. Magasinet, hvis rolle som aftager af de nyindrettede manufakturters varer senere skal behandles, havde snart gjort den erfaring, at det modtagne klæde ofte var behæftet med fejl, som leverandørerne havde ladet uomtalt. Dels holdt det ikke altid de angivne maal, og dels indeholdt det stopninger, pletter eller andre mangler. Ganske vist havde man reserveret sig, at fabrikanten skulde bære mulige tab, som fulgte heraf; men det indebar alligevel foruden den voldte ulejlighed en fare for miskreditering af magasinets varer, som kunde blive til stor fortræd. Direktionen foreslog derfor indretningen af en *klædehalle*, hvor varernes kvalitet kunde efterprøves i tre tempi: efter vævningen, efter valkningen og efter farvningen, saaledes at man blev istand til at placere ansvaret for mulige fejl paa det rigtige stadium. Vedkommende

²⁸⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. A nr. 531 og 556.

fabrikant skulde da kunne kræve sig den betalte mulkt godtgjort henholdsvis hos spinderen, væveren, valkeren eller farveren. Fremdeles skulde hallen give raad med hensyn til den rette efterbehandling af tøjjet, idet visse mindre mangler tit kunde afhjælpes ved overskæringen eller farvningen²⁹⁾.

Ved forordningen af 11. juli 1739 førtes tanken ud i livet. Hallekommissionen kom til at bestaa af underfabrikøren ved guldhuset, magasinkræmmeren og to dugmagere, der skiftede hvert kvartal³⁰⁾. Helt tilfredsstillende var denne ordning næppe; thi dels fik fabrikanterne hovedindflydelsen, og dels blev afgørelsen stærkt præget af de stadigt skiftende fabrikanters forskellige indsigt og redelighed. 1741 maatte varemagasinet direktion indrømme, at hallen ikke altid havde været tilstrækkelig opmærksom paa forefaldne mangler ved de præsenterede varer. Den støttede derfor et af fabrikant *Daemen* indbragt forslag om at give en kræmmer plads i udvalget i steden for underfabrikøren. Samtidig udtalte den, at i den tid, *Daemen* havde fungeret ved hallen, havde besigtigelsen været langt grundigere end ellers, saaledes at alt, hvad der ikke befandtes godt, var bleven afvist³¹⁾.

Daemen, der med nogenlunde held om end ikke uden vanskeligheder ledede sit manufaktur uden som mange af sine fæller at komme i afhængighed af andre, indtil han 1765 solgte det til krigshospitalskassen, var ikke for intet udsprungen af en vesteuropæisk fabrikantfamilie. Han ærgrede sig over den almindelige mentalitet hos fabrikanterne, hvem det „til dato har været lige-meget, om varerne fabrikeredes dyrt eller billigt“, saalænge de havde lejlighed til at afsætte dem til magasinet. Han hævdede, at de betalte væverne og overskærerne, altsaa den egentlige faglærte arbejderstand, for høje lønninger i forhold til udlandet, saaledes at disse faktisk slugte den fordel, toldbeskyttelsen skulde bringe. Maalet maatte efter hans mening være at frembringe billige og gode varer, og det skulde naaes gennem en nedsættelse af arbejdslønnen og ved en gennemført kontrol med varernes kvalitet fra hallens side. Hans virksomhed ved denne bragte ham snart paa kant med de mindre fabrikanter, som klagede over hans haarde fremfærd. Han paa sin side lagde ikke skjul paa sin foragt for „die spanische wull verderber“, der ikke forstod at vaske, men vel at ødelægge den gode spanske uld, magasinet stillede til deres raadighed. De indfedtede den ovenikøbet med tran, som ikke lod sig fjerne ved valkningen, og som afsatte pletter paa klædet. Han spottede over deres ageren „fabrikanter“, naar de med deres valgte oldermand Joh. Gottfried Bindemann i spidsen og med kaarde ved siden fra morgen til aften hjemsøgte byens brændevinskældere og ølhuse i stedet for at passe deres virksomheder. At Bindemann — efter *Daemens* udtalelse den sletteste dugmager af dem alle —, som i hovedsagen kun fabrikerede multum

²⁹⁾ Bilag t. kkl. da. journ. A (1736—40) nr. 1089.

³⁰⁾ Kkl. da. forest. 9/8 1739 nr. 174 m. kgl. resol. 12/8.

³¹⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. C (1741) nr. 1809.

— et løst vævet uldent stof —, var blevet oldermand, maatte føles som en haan mod Daemen, Courtonne og Gandil, der alle af kongen var bleven be-naadet med kommerceraadstitelen. Iøvrigt beholdt Bindemann kun oldermandsposten til 1743, da Courtonne valgtes til hans afløser³²).

Dugmagerhallens oprettelse havde ikke løst spørgsmaalet om de upriviligerede fabrikanters stilling, og navnlig berørte den ikke tøjmagerne og silkevæverne. I 1739 fremkom fire af de indvandrede tøjmagere med ønske om indretning af et *lav* for deres profession. Uden et saadant, hævdede de, vilde det være umuligt for dem at faa tyske svende til at tage tjeneste her i landet, ligesom de her uddannede lærlinge ikke vilde finde anerkendelse i udlandet. Til formaalet havde tøjmagerne skaffet sig en kopi af et tysk linnedvæverlavs artikler, som de lagde til grund for deres eget udkast, der dog i mangt og meget afveg fra forlægget³³). Omtrent samtidig indgav silkefabrikør Charles Maillot et forslag til statuter og reglement for silkemanufakturterne³⁴). De to projekter giver udtryk for højst forskellige synsmaader.

Tøjmagernes udkast beherskedes helt af den aandelige, økonomiske og tekniske traditionalisme, som kendetegner lavsvæsenet i det 18. aarhundrede. Det slæbte paa en dødvægt af fordomme, der maatte kollidere med tidens rationalistiske betragtningsmaade. Saaledes naar det til hævvelse af professionens ære fra mesterskabet vilde udelukke den, som ægtede en kvinde, der var født udenfor ægteskab eller havde staaet i forhold til andre, en paragraf, som kommercekollegiets ledere var frigjorte nok til at stryge. Eller naar det paalagdes mestrene „at befitte sig paa gudsfrygt og ikke have fortrolig omgang med fordægtige folk“, hvad varemagasinet i sin udtalelse om projektet betegnede som lavsartiklerne uvedkommende. Rigtignok var dette periferiske bestemmelser ligesom forbudene mod uansvarlig tale mod gud og kongen og skældsord mestrene imellem, der ogsaa sløjfedes af direktionen. Men de karakteriserer godt nok den smaatskaarne lavsmentalitet, der raadede blandt de indkaldte tøj- og dugmagere. Disse „fabrikanter“, som de yndede at kalde sig, var og blev smaamestre uden den foretagsomhed og erhvervelyst, der skaber pionerer. Der var dygtige mænd imellem, som f. eks. medlemmer af familien *Nehrmann* fra Bremen, der igennem flere generationer drev tøjmagerprofessionen her i landet og bidrog til at forbedre fabrikationen. Eller *Urban Knierim*, „en af stadens kyndigste og flittigste tøjfabrikanter“, som uden nogen statsstøtte „vedligeholdte sin fabrik endog paa den tid, da de med kgl. understøttelse etablerede fabrikker maatte indskrænke

³²) Bilag t. kkl. ty. journ. 1740 nr. 902, ty. journ. 1742 nr. 3166 og 1743 nr. 3780 og 3786.

³³) Bilag t. kkl. ty. journ. B (1739) nr. 183 (jvfr. ty. ekstraktprot. D s. 427 ff.).

³⁴) Bilag t. kkl. ty. journ. B (1739) nr. 153 (sml. ty. ekstr. prot. D s. 396).

deres fabrikation af mangel paa afsætning, hvilken Knierim aldrig savnede formedelst den kredit og tillid han havde vundet ved sine varers godhed, bestandighed og anseelse³⁵⁾. Men det store flertal fortsatte naturligt nok som de smaahaandværkere, de havde været i Tyskland. De ønskede ikke andet end lejlighed til at opretholde deres vante levestandard, deres „næring“. Alle ekspansive tendenser betød for dem en trusel. Derfor indeholdt tøjmagernes omtalte udkast en bestemmelse om, at ingen mester maatte holde mere end én lærling ad gangen. Dette var imidlertid en begrænsning af udvidelsesmulighederne, som kommercekollegiet ikke vilde gaa med til. Tværtimod fastslog det i artiklerne 1741 mestrenes frihed til at holde saa mange lærlinge, som de ønskede, og paabød antagelse af mindst én saadan for hver 3 tøjmagervæve eller 2 dugmagervæve, der holdtes. En anden af udkastets bestemmelser, der forbød at sætte kvinder til væven, blev ligeledes fjernet. Og bedre gik det ikke en bestemmelse, som paa traditionel vis indrømmede mestersønner og -svigersønner særlige lempelser.

Ogsaa hvad angik bestemmelserne om svendes og lærlinges forhold, bevægede tøjmagernes udkast sig i tilvante baner uden at give udtryk for noget reelt modsætningsforhold mellem mestrene og arbejderne, der til syvende og sidst maatte opfattes som vordende lavsbrødre. Anderledes med *Charles Maillots forslag*. I denne franske fabriksentreprenør møder vi repræsentanten for den „moderne“ kapitalistisk indstillede fabrikantklasse. Hans forslag tog først og fremmest sigte paa at skaffe fabrikanten magten over alle ved fabrikationen beskæftigede arbejdere, altsaa ikke blot svende og drenge. Bl. a. ønskede han indrettet en særlig domstol til behandling af sager vedr. arbejderspørgsmaal, som man senere fik det i fabriksdirektionen. Først og sidst vilde han dog — som iøvrigt ogsaa Juvalta³⁶⁾ — binde arbejderne til at tjene den fabrikant, der havde indkaldt eller oplært dem, saaledes at de ikke maatte forlade ham før efter 4 aars forløb. Magasindirektionen, der ogsaa fik dette forslag til erklæring, var imod en generel bestemmelse af denne art og foreslog, at forholdet ordnedes ved fri kontrakter parterne imellem. En anden af forslagets bestemmelser, der fastsatte store straffebøder for den købmand, kræmmer eller anden person, som fralokkede en fabrikant hans arbejdere, fandt direktionen for streng. Dels frygtede man, at den skulde bringe arbejderne til at forlade landet, og dels fandt man den stridende mod regeringens varme ønske om at gøre handelsstanden interesseret i oparbejdelsen af en indenlandsk industri. Dog vilde direktionen gaa med til en bestemmelse om, at ingen arbejder maatte tage tjeneste hos en anden, før han havde betalt, hvad han skyldte sin første principal. Naar Maillot endelig ønskede, at fabrikantens forpligtelse til at holde arbejderen skadesløs for den

³⁵⁾ Kkl. da. forest. 19/s 1779 nr. 40.

³⁶⁾ Se ovenfor s. 76.

tid, han maatte gaa arbejdsløs paa grund af standsning i produktionen, først skulde have gyldighed, naar ledigheden oversteg 8 dage, fandt direktionen dette ganske ubilligt, da „en fabrikør ligesaa vel er forpligtet til at skaffe arbejderen arbejde, som denne er forbunden til ikke at tage andet arbejde“.

Det kan ikke undre, at Charles Maillot efter foreliggende klager og retsager at dømme fremtræder som en særlig haard arbejdsgiver og som den af tidens fabrikanter, der har haft flest vanskeligheder med sine folk.

Efter langvarige drøftelser, der i marts 1740 fik tøjmagerne til at ytre deres utaalmodighed³⁷⁾, udkom ^{23/1}, ^{30/1} og ^{22/5} 1741 henholdsvis silkevævernes, tøjmagernes og vandt- eller dugmagernes lavsartikler. Bortset fra enkelte forskelligheder, bundende i særegne faglige forhold, var indholdet stort set ens. Sammen med det ^{11/5} 1750 oprettede tobaksspinderlav og strømpevæverlavet af ^{30/5} 1751 kom disse tre lav til at udgøre de senere saakaldte *fabrikslav*, der i modsætning til de andre under danske kancelli sorterende lav henhørte under kommercekollegiets myndighedsomraade.

De var tydeligt nok fra kollegiets side tænkt som rammerne om de nyindrettede og kommende manufakturer, altsaa ikke som egentlige haandværkslav. Derfor aabnede de i deres 4. artikel ikke blot adgang for de mestre, som allerede have nedsat sig, men ogsaa for saadanne, „der vel ikke endnu ere mestre, men dog for deres egen regning de til professionen henhørende varer forarbejde“. Noget tydeligere havde varemagasinet's direktion udtrykt meningen i sit ^{16/5} 1739 udarbejdede projekt for dugmagerlavet³⁸⁾, hvor det i art. 5 hedder: „De, som nu ere fabrikører eller mestre, blive derved, og de, som det ikke ere, dog allerede varer forarbejde som mestre, skal straks som mestre anses“. Iøvrigt blev for dugmagerlavets vedkommende ny mestres antagelse en sag, som ikke udelukkende beroede paa lavets afgørelse, men paa oldermandens og den nyindrettede hallekommissions. Det blev ikke blot en ret, men ogsaa en pligt for de paagældende professioners udøvere at indtræde i lavene. Saaledes maatte de privilegerede klædefabrikanter Daemen, Courtonne og Gandil i efteraaret 1741 bekvemme sig til at indtræde i dugmagerlavet³⁹⁾.

Lavsartiklernes § 8 bestemte, at kun indfødte danske eller norske drenge kunde antages som lærlinge. Den var et udtryk for regeringens ønske om at faa fabriksfliden til at fæste rod i den danske befolkning og gøre landet uafhængigt af fremmed arbejdskraft. Det var iøvrigt denne artikel, der fastslog mestrenes frihed til at antage saa mange lærlinge, som de maatte ønske, og forpligtede dem til mindst at holde én for hver tre tøjmagervæve eller to

³⁷⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. 1740 nr. 303.

³⁸⁾ Bilag t. kkl. da. journ. A nr. 1162.

³⁹⁾ Se dettes kopibog (stadsarkivet) 1741—87, fol. 2 ff.

dugmagervæve. Mellem mesteren og drengens paarørende skulde oprettes en skriftlig kontrakt. Læretiden sattes til mindst 3 aar, for silkevævere 5 aar (art. 9).

Mest fremtrædende er i artiklerne bestræbelserne for at skabe ordnede arbejdsforhold ved at udelukke konkurrence mestrene imellem om arbejderne og ved at dæmme op mod øgede lønkrav fra disses side. Til dette formaal indeholdt dugmagernes og silkevævernes artikler faste løntakster for svende og andre arbejdere, medens tøjmagernes bebudede en saadan. For overskridelser fastsattes bøder. Saavel svende som spindere og kartere forpligtedes til at forblive 1 aar i den mesters tjeneste, som havde uddannet dem. Iøvrigt maatte en svend ikke forlade sin mester, før han havde vævet det stykke færdigt, han havde paa væven. Og han saavel som spinderen maatte opsigte tjenesten 14 dage før fratrædelsen, medens mesteren paa sin side straks kunde afskedige en arbejder, hvis opførsel han var utilfreds med. Dette var, set fra arbejdnernes standpunkt, et tilbageskridt fra de ældre artikler af 1704 og 1705, som fastsatte en tilsvarende frist for mestrenes opsigelse af svendene. Meget betydningsfuld blev en bestemmelse om, at arbejderne ikke maatte forlade en mesters tjeneste, før de havde betalt, hvad de skyldte for meddelte forskud, eller erstattet udlæg til deres indforskrivning. Det blev, som senere omtalt, et stærkt benyttet middel til at binde arbejderen gennem en yderst liberal forskudspolitik. Der fastsattes bødestraf for arbejdere, der forsyndede sig mod disse bestemmelser, ligesom den mester, der tog saadanne folk i sin tjeneste, foruden bøder maatte betale den forrige arbejdsgiver hans tilgodehavende hos arbejderne.

Det er ikke mindst karakteristisk for forholdene, at lavsartiklerne saaledes inddrog de ufaglærte arbejdere, spinderne og karterne, under sit virkefelt. I saa henseende blev der ogsaa i artiklerne truffet foranstaltninger mod spinderes underslæb med betroede materialer.

Forsøg fra arbejdnernes side paa ved samlet optræden at tiltvinge sig fordele, af hvad art det være kunde, blev imødegaaet ved under trusel om strenge straffe at forbyde „svende og andre arbejdere imellem dem selv at holde nogen forsamling, som kunde hensigte til nogen slags komplot enten ikke at ville arbejde eller i andre maader“.

Det falder i øjnene, at lavsartiklerne ved disse bestemmelser mere kom paa linie med fabriksentreprenørerne Juvaltas og Maillots ønsker end med tøjmagermestrenes. De blev ikke det værn for de gamle lavstraditioner, ikke den bremse paa det farlige initiativ, som disse havde tænkt sig. Derimod trak de en skarp linie op mellem arbejdsgiver og arbejderne.

Udover de nævnte bestemmelser indeholdt tøjmagernes og silkevævernes artikler et paabud om, at de af mestrene forfærdigede varer, med visse undtagelser, skulde efterses eller halles og, hvis de fandtes forsvarlige, stemples

af oldermænden i nærværelse af to mestre. For dugmagernes vedkommende skulde eftersynet og stemplingen foretages af den ovenfor omtalte klædehalle. Stemplet skulde være en garanti for varernes kvalitet, saaledes som Joh. Gottlob Sckommal havde ønsket det.

De stemplede varer stod det mestrene frit for at afsætte til varemagasinet eller andre i København eller paa de offentlige markeder. Ogsaa detailsalg tillodes, dog først en maaned efter, at varerne uden resultat havde været tilbudt kræmmerlavet.

KAPITEL VIII

Tekniske og økonomiske vanskeligheder.

Trods al forudseenhed hos kommercekollegiets ledende mænd viste vanskelighederne for den indledede politik sig snart større end ventet. Under alle omstændigheder er det tydeligt, at mange af de indvandrede fabriksfolk tidligt følte sig sørgeligt skuffede af forholdene, som langt fra holdt maal med indvandringsagenternes lyse projekter. Klager og bønsskrivelser, som i stigende tal strømmede ind til regeringen, var ikke udelukkende udslag af evneløshed eller griskhed hos indsenderne. Der laa ofte haarde realiteter bagved.

Stor var især skuffelsen hos dug- og tøjmagere fra Tysklands industriegne. Der havde de som smaa hjul i et relativt fast organiseret — til dels specialiseret — produktionssystem kunnet se hen til købmandsforlæggeren som den, der normalt skaffede materialerne til veje, dirigerede samspillet mellem produktionsprocessens forskellige led og sluttelig besørgede varernes afsætning. Her befandt de sig pludselig staaende paa egne ben, stillet overfor nødvendigheden af selv at maatte udføre disse funktioner under forhold vidt forskellige fra de hjemlige. Intet under, at de allerede i dec. 1737 dybt beklagede deres manglende forstaaelse af, hvad de havde indladt sig paa, og følte sig narrede af deres tillidsmænd under forhandlingerne¹⁾.

Paa næsten alle omraader var de kommet til kort. Den dyre *husleje* i København laa langt over, hvad de var vant til. Kommercekollegiet indrømmede, at lejen her virkelig var dyrere end mange andre steder og fandt forklaringen i de høje priser paa bygningsmaterialer — det var jo kort efter den store brand 1728 — saavel som i den høje rentefod og de tunge skatter, der hvilede paa byens ejendomme. Kollegiet hjalp i begyndelsen en og anden med sin kaution for den skyldige leje, men egentlige huslejegodtgørelser, som flere af de vesteuropæiske fabrikanter havde modtaget, fik smaafabrikanterne ikke²⁾.

¹⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. A nr. 475.

²⁾ Om de her berørte forhold se bilag t. kkl. ty. journ. A nr. 475, 609, 703, 730, 756 og 766, ty. forest. 17/11 1738 nr. 117 og ty. deliberationsprotokol A s. 187.

Ogsaa med hensyn til anskaffelsesomkostningerne havde fabrikanterne forregnet sig. Som en følge af arbejdslønnens højde — efter deres udsagn 4 gange saa høj som i Sachsen — blev fremstillingen af de nødvendige *redskaber* og *apparater* langt kostbarere end beregnet. Dertil kom, at de her foruden væve og traadmøller ogsaa maatte fremskaffe spinderokke, medens de i Sachsen havde kunnet regne med, at spinderne i de omliggende landsbyer selv var forsynede med disse redskaber³⁾.

Værre var det at det kneb med tilvejebringelsen af den nødvendige stab af *spindere*, som forstod at behandle ulden — for tøjmagernes vedkommende ogsaa hørren og bomulden — saaledes som arbejdet krævede det. Fremskaffelsen af spunden garn, som baade kvantitativt og kvalitativt slog til, var et hovedproblem for tekstilindustrien før spindemaskinernes fremkomst. Man kan almindeligvis regne med, at der til en vævestols forsyning udfordredes mindst 5—6 spindere⁴⁾. Da imidlertid spindearbejdet for manges vedkommende kun var en bibeskæftigelse, kom antallet af spindere pr. væv i virkeligheden til at ligge betydeligt højere. De tyske fabrikanter medbragte ligesaa lidt som de større fra Vesteuropa selv spindere udover nogle faa paa-rørende, hvis spind langt fra forslog til at holde vævene i drift. De maatte følgelig først gaa i gang med oplæringen af spindere og herved udstaa spild af baade tid og materialer. Tilmed maatte de betale en højere spindeløn end i Sachsen, hvilket dog ikke betød, at spindelønnen i forhold til leveomkostningerne var høj — tværtimod! Spinderne eller spinderskerne, thi de fleste var kvinder, udgjorde en uorganiseret masse af lejlighedsarbejdere. De rekruteredes fra befolkningens laveste lag. Hyppigt var de soldaterkoner, som iøvrigt mange vævere var soldater. Om sommeren forlod kvinderne i stort tal spinderiet for at drive handel med frugt. Andre handlede lejlighedsvis med fisk og gamle klæder, og mange synes ved siden af spinderiet at have ernæret sig ved utugt⁵⁾. Denne manglende stabilitet i arbejdsforholdene medførte, at vævene især om sommeren ofte maatte staa stille af mangel paa garn. En anden følge var, at det modtagne garn var af højst ulige beskaffenhed, snart groft, snart fint, snart løst, snart fast, hvilket uundgaeligt maatte paavirke færdigvarernes kvalitet⁶⁾. Resultatet blev, at fabrikanterne stadig overløb kommercekollegiet om tilladelse til at indføre garn fra udlandet. Regeringen maatte billigvis indrømme umuligheden af her i landet at tilvejebringe visse finere garnsorter, hvorfor den da ogsaa i flere tilfælde meddelte den ønskede tilladelse. Principielt holdt den dog paa, at det kun maatte være et overgangsstadium, og at fabrikanterne maatte befitte sig paa indretningen af de nødvendige spinderies, da det baade af beskæftigelsesmæssige grunde

³⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. A nr. 475.

⁴⁾ Jvfr. ovenfor I. kap. s. 15.

⁵⁾ Se bl. a. bilag t. kkl. ty. journ. A nr. 1128, 1142 og B nr. 161 og 472.

⁶⁾ Bilag t. kkl. da. journ. A (1736—40) nr. 1107.

og af hensyn til handelsbalancens opretholdelse var mindst ligesaa vigtigt at befordre spinderiet som vævningen⁷⁾). For at øge spindernes tal og for at sikre fabrikanterne et fastere hold paa dem, indsnævrede man ved forordningen 27/7 1742 omraadet for soldaterkvindernes ret til handel og indskærpede samtidig, at de „strengeligen“ skulde holdes til at „antage arbejde med spinden og deslige ved de indrettede fabriker“. Bestemmelserne i lavsartiklerne 1741 om spindernes pligt til ligesom svendene at opsiges deres tjeneste med 14 dages varsel og til forinden at betale deres gæld tjente samme formaal. Et videregaaende forslag fra politimester Torm om, at spinderne skulde tage tjeneste halvaarsvis ligesom tyende og forblive paa spinderierne nat og dag indtil fardag, vandt ikke gehør, men antyder problemets vigtighed⁸⁾.

Bestræbelserne for at fremme spinderiet og forbedre dets produkt gav sig ogsaa udslag i indkaldelsen af nogle dygtige uld- og linnedspindere fra Tyskland, for at de kunde oplære danske arbejdere til at spinde garnet finere. Man indførte talhaspen, der muliggjorde spindearbejdets aflønning efter strengetal, medens man hidtil havde betalt garnet pundevis. Derved blev man i stand til at præmiere det fine spind. Under ledelse af en 1736 oprettet linnedspindedirektion, hvis sjæl var den kommitterede i kommercekollegiet Fr. Holmsted, indrettedes statsstøttede spinderier i København, Helsingør og Roskilde, samt senere paa godserne Gunderslevholm og Saltø. En slags forløbere for de senere oprettede spindeskoler. Det spundne garn fandt anvendelse i Holmsteds linnedmanufaktur eller solgtes til tøjmagere og andre. Det opnaaede efterhaanden en ganske god kvalitet og siges at være bleven foretrukket af kyndige fabrikanter for det ellers anvendte linnedgarn fra Braunschweig, skønt dettes pris, told og omkostninger iberegnet, laa omtr. 1 skilling lavere pr. streng.

Bestemmende for indretningen af disse spinderier var foruden national- og privatøkonomiske ogsaa socialpolitiske hensyn. Det var, som Holmsted betonedede, „et kærligheds og patriotisk værk til fattiges bedste, at de derved kunde soulageres i nød, occuperes fra ørkesløshed og betleri og vænnes til stilhed og flittighed“. Ud fra ønsket om at nedbringe fattigudgifterne mødte bystyrelserne sagen med sympati, idet de dog gerne havde set frivilligheden afløst af tvang med tugthusstraf for arbejdsu villige voksne samt for fattige forældre, som ikke holdt deres pibebørn til stadigt arbejde ved spinderiet. Derimod kneb det med tilslutningen fra de fattiges side. Noget bidrog vel hertil, at spinderiets indførelse i tugthusene — „spindehusene“ — følte som en deklassering af spindegerningen. Men mere betød det dog sikkert, at den ny aflønningsmetode efter strengetal for de fleste ældre spindere, som var vænnede til det grove spind og af 1 pund blaar kun formaaede at udbringe

⁷⁾ Se saaledes kkl. ty. forest. 1738 nr. 97 og 1760 nr. 2193, dansk forest. 1751 nr. 939 og bilag t. kkl. ty. journ. B nr. 161.

⁸⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. A nr. 1142.

1 streng af den fordrede længde, 4 000 alen, tjente mindre derved end ved arbejde for private, som betalte spindet pundevis. Derfor foretrak de dette og tyede kun i nødsfald til spindierne. Der var i det hele, som Holmsted 1752 ud fra sine erfaringer fastslog, „en stor forskel paa flittigheden at spinde udi gode og frugtbare aaringer fremfor udi dyre tider paa levnedsmidler“⁹⁾.

Koncentrationen af manufakturerne i København og dens nærmeste omegn førte naturligt til, at kappestriden om de derværende spinderes arbejdskraft blev særlig haard. Enkelte fabrikanter begyndte derfor at anlægge spindier i provinsen. Saaledes havde dugmageren Bindemann 1744 foruden et spinderi i hovedstaden et andet i Køge. Klædekræmmeren Ludv. Wittrog, der ved sit linnedmanufaktur sysselsatte 100 spindere i København, havde 1757 desuden et spinderi paa Sjælland og et i Jylland. Og endelig havde Fr. Hoffmann, der fortsatte sin svigerfader Courtonnes klæde-manufaktur, 1764 foruden et spinderi i Nyboder skole anlagt andre i Jonstrup og Fredericia¹⁰⁾.

Især for de mindre uldvarefabrikanter frembød varernes færdigbehandling eller appreteringen i videre forstand store vanskeligheder, fordi de ikke som de større raadede over egne specialarbejdere som overskærere, pressere og farvere, men maatte gøre brug af de forhaandenværende professionister, hvis duelighed og indsigt ofte lod meget tilbage at ønske. Navnlig besværede de sig over knapheden paa gode valkemøller og valkere og over den tidsspilde, som fulgte heraf¹¹⁾.

For *silkemanufakturerne* var vanskelighederne ved her i landet at skaffe sig duelige arbejdere større end for de øvrige manufakturer, der i hjemmefliden dog havde et brugeligt grundlag at bygge paa. Naar man ser bort fra nogle faa fra udlandet importerede faguddannede arbejdere, især silkevævere, var fabrikanterne henviste til fra grunden af at uddanne arbejdere til at udføre de forskellige sysler, og da navnlig kvinder, som kunde besørge silkens afhaspning og tvinding. Men her skortede det i hvert fald lederne af det største silkemanufaktur, brødrene Maillot, paa den fornødne færdighed og indsigt. Dette stod i forbindelse med, at de ikke var egentlige fabrikanter, men maa opfattes som en slags entreprenører, der først og fremmest var indstillede paa at varetage den forretningsmæssige side af opgaven. Den egentlige leder, Charles Maillot, var tilmed en yderst kolerisk og brutal karakter, der havde vanskeligt ved at holde fast paa sine arbejdere. Følgen af den

⁹⁾ Kkl. da. forest. $\frac{7}{4}$ (nr. 4) og $\frac{0}{11}$ (nr. 18) 1736, bilag t. kkl. da. journ. A nr. 1327, B nr. 125 og 522, ty. journ. (1745) nr. 4374 b og Fr. Holmsteds relation $\frac{2}{4}$ 1752 (kkl. indk. breve t. ty. ekstraktprot. F nr. 800).

¹⁰⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. 1744 nr. 3942 og sager vedr. klædefabrikerne 1749—97 nr. 522 og 528.

¹¹⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. B nr. 973 og journ. 1744 nr. 3942.

mangelfulde uddannelse var et utroligt spild af tid. Det blev paastaet, at medens en pige i Lyon kunde behandle 1½ pund silke om dagen, brugte en dansk over 15 dage til 1 pund. Samtidig foraarsagede arbejdernes ukyndighed et betydeligt svind i det kostbare materiale. Resultatet blev naturligvis et meget dyrt og samtidig daarligt produkt, der ingenlunde kunde tilfredsstille kræmmerne. For at skaffe billigere og mere stabil arbejdskraft foreslog des Roches de Parthenay, som stod Charles Maillot nær, at denne af vajsenshuset skulde have overladt et antal pigebørn, som kunde oplæres fra grunden af og forpligtes til at tjene ved manufakturen til deres 26. aar. Stiftelsens direktion, som synes at have set med mistillid paa Maillot, afviste dog tanken under henvisning til, at den ikke havde raadighed over børnene, naar de blev store, og at disse foruden arbejdet ogsaa maatte passe deres skolegang¹²⁾.

Hovedproblemet for manufakturerne var dog tilvejebringelsen af den for driften nødvendige kapital. Som allerede paapeget besad kun de færreste af fabrikanterne egne midler af nogen betydning. Kommercefonden, som af kongens partikulærkasse modtog 30 000 rdl. aarlig, men heraf skulde udrede lønninger til kommercekollegiets personale m. m., formaaede ikke stort mere end at afholde omkostningerne ved de fremmede fabriksfolks indforskrivning og deres forsyning med redskaber, apparater og i visse tilfælde husrum — i form af huslejegodtgørelser. Altsaa i en vis udstrækning med den fornødne *fast kapital*. Af større vigtighed var, i hvert fald før mere komplicerede maskiners fremkomst, *den flydende kapital*, d. v. s. de i raa, under fabrikation værende eller færdige varer staaende midler. Forraad af raamaterialer og hjælpestoffer maatte indkøbes i god tid og være forhaanden i tilstrækkelige mængder, om skæbnesvangre standsninger i driften skulde undgaaes. Skulde indkøbene ske med tilstrækkelig fordel, maatte de ofte foretages i én ganske bestemt kortvarig sæson, i saa store kvantiteter og saa nær ved frembringelsesstedet som muligt. Før nu den i materialerne anbragte kapital kunde frigøres til ny indkøb, maatte de passere en fabriktionsproces — eller rettere en række processer —, der som følge af teknikens primitivitet og den ufuldkomne bedriftsorganisation oftest var meget langvarig. Men selv naar varerne var færdige, kunde der hengaa en rum tid, før de fandt købere, eller navnlig før betalingen for dem kom ind, fordi de handlende var vante til og ogsaa fordrede en lang henstand med betalingen. Og alt imens skulde ny raastofindkøb gøres og arbejdslønninger udbetales.

Naturligvis var det ikke de mere eller mindre besiddelsesløse fabrikanter muligt selv at præstere denne kapital. Den maatte tilføres andenstedsfra. Det er ovenfor¹³⁾ vist, at Otto Thott tilfulde indsaa denne nødvendighed, men ogsaa hvilke vanskeligheder spørgsmalets løsning mødte i den næsten almin-

¹²⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. 1743 nr. 3819 og 1744 nr. 4113 og 4237.

¹³⁾ S. 69 f.

delige kapitalmangel og i kreditvæsenets uudviklede stadi. Hvad der fandtes af kapitalister indenfor landets godsejer- og handelsstand, følte sig som nævnt langt mere fristede til at anbringe deres midler i de nystiftede handelskompagnier, der lokkede med anderledes gode muligheder for en snarlig profitafkastning end manufakturterne, som næppe kunde ventes saa hurtigt at give udbytte, og hvis fremtid paa baggrund af ældre erfaringer maatte forekomme højst usikker. Her hjalp ingen appel til „patrioter, som har evne og lyst at fremme landets gavn og velfærd. Nok findes, som taler herom og haaber herpaa, faa, som har lyst at gøre noget, mindre, som have lyst at vove noget for fædrelandets nytte. Hvor ingen profit er at vente, vil ingen hen. Derfor ses og saa faa, ja, de solideste fabrikker sjældent at være bragt i stand; thi dertil har fattedes penge — — —. Der fattes hovedtingene, som er forlag og aftagere“. Det var den nøgterne mentalitet, man efter klædekræmmer Andreas Tschernings mening maatte regne med ved tidspunktet for kommercekollegiets start¹⁴).

Tscherning konstaterede som mange andre „en særdeles pengetrang“, hvoraf „ukristelig samvittighedsløse mennesker tager anledning — — — at opskrue den trængende og fattige renterne, og en del andre egennyttige mennesker søger at profitere af denne trang, idet de paatager sig navn af kommissionærer og mæglere, gaar omkring og forskaffer de trængende penge og betinger sig derfor saa horrible og stor provision, at den fattige ved slige tjenester endnu mere forarmes“. Ogsaa Poul Badstuber, den fra værkerne Brede, Ørholm og Nymølle kerdte metalvarefabrikant, anker 1736 over de høje renter, „6, 8 til 12 procent, hvilket er aarsag, at fabrikerne ej kan komme i stand“. Derfor „behøvedes der gode banker, som kunde assistere fabrikerne med penge imod 3 til 4 procent rente i det højeste“ og mod underpant i de fremstillede varer¹⁵).

Det var formodentlig erkendelsen af denne betragtningens rigtighed, som i foråret 1736 førte kommercekollegiet til at genoptage tidligere skrinlagte planer om en banks oprettelse. Efter en række af Danneskiold-Samsø ledede forhandlinger med konseillet, de finansdeputerede og repræsentanter for den københavnske handelsstand¹⁶) udkom 29. okt. 1736 oktroyen for assignments-, veksels- og laanebanken eller *kurantbanken*, som den siden kaldtes. I indledningen til oktroyen udtryktes forventningen om, at foretagendet vilde blive til største nytte for handelens og manufakturernes befordring som ogsaa for „et retskaffent kreditvæsens sikre og uforanderlige vedligeholdelse“. Gennem seddeludstedelse og ved ydelse af kortfristede laan til 4 % rente skulde ban-

¹⁴) A. Tscherning til kkl. 18/i 1736 (bilag t. da. Journ. A nr. 19).

¹⁵) Relationer o. stifternes tilstand 1736 (1 bd.) s. 10 f. At der trods forbudet mod højere rente end 5 % toges baade 10 og 12 % — eventuelt maskeret som „douceurs“ — bevidnes af O. D. Lütken i Danmark og Norges økon. Magazin III (1759) s. 80.

¹⁶) Se breve fra Christian VI til D.-S. 22/10 og 25/10 1736 i kongehusets arkiv.

ken skabe større pengerigelighed og lette vilkaarene for laanebehovets tilfredsstillelse. Naar bortses fra ret betydelige engagementer med den før-omtalte Poul Badstuber, hvorved banken iøvrigt led tab, synes denne i sine første aar kun sjældent at have ydet direkte laan til industriforetagender. Derimod udlaante den indirekte gennem kommercekollegiet og mod dettes garanti anselige summer til fabrikanter.

Foruden Danneskiold-Samsøe har højst sandsynligt ogsaa Otto Thott været virksom ved oprettelsen af banken, i hvis bestyrelse han indtraadte. Thott, hvis tanker om kreditøkonomien er omtalt i det foregaaende, var en bestemt tilhænger af en *lav rentefod*, der bl. a. vilde sætte haandværksmænd og manufakturister „i stand til at give deres varer bedre køb“ og altsaa vilde styrke dem i konkurrencen med udlandet. Et udslag af denne hans interesse møder vi i forordningen ¹⁷/₃ 1751, der gennemførtes mod kommercekollegiets daværende præsident Berckentins ønske, og hvorved det tillodes at udlaane offentlige og umyndiges midler mod 4 % rente. Den ¹³/₂ 1767 udstedte danske kancelli, hvis leder Thott da var, en forordning, som forbød at tage højere rente end 4 % af udlaante kapitaler¹⁷⁾.

Ogsaa manglerne ved *fallitlovgivningen*, hvis skadelighed for den almindelige kredit Thott havde paapeget, søgtes afhjulpne, idet anordningen 18. nov. 1757 paabød en hurtigere behandling af opbudsboer, en art privilegerede fallitboer, hvor den opbydende selv udpegede likvidatorerne, medens egentlige fallitboer behandledes af de ordinære skifteforvaltere. Man søgte herved at komme den praksis til livs, at den opbydende ved forretningernes forhaling tvang kreditorerne til en for ham gunstig akkord. Og man fastsatte strenge straffe for svigagtig omgang fra den opbydendes side.

¹⁷⁾ Se forarbejder i indlæg t. sjæll. reg. ¹³/₂ 1767 nr. 75.

KAPITEL IX

Generalmagasinet. — Forholdet til de handlende.

Foruden ved de omtalte foranstaltninger til gavn for erhvervslivet i almindelighed søgte man ogsaa mere direkte at komme manufakturernes til hjælp. Vigtig i saa henseende var navnlig oprettelsen 1737—38 af det almindelige varemagasin, *generalmagasinet*, som dets officielle navn blev. Ideen til dette er øjensynlig hentet fra udlandet. 1733 havde den preussiske regering i Königsberg oprettet et uldmagasin, der indkøbte uld en gros og med et lille pristillæg til dækning af administrationsomkostninger videre-solgte den i smaapartier til uldarbejderne. Som pant for den udleverede uld modtog magasinet færdigvarer, som det afsatte til polske og russiske jøder, der forpligtedes til at aftage for et vist beløb aarlig¹⁾.

I sin betydningsfulde forestilling af 4. juli 1737 udtalte kommercekollegiet, at det vilde være „uomgængeligt nødvendigt at oprette et magasin, hvor indenlandske fabrikører, hvis kræfter saa stort et forlag overgaar, deres varer kunne henbringe og derfor, naar de befandtes af forsvarlig godhed, nyde rede betaling“. Det økonomiske grundlag for denne statslige forlagsvirksomhed søgtes tilvejebragt ved et 26. aug. s. a. udskrevet tvangslaan hos statens embedsmænd og pensionister — at tilbagebetale i varer —, gennem tilskud fra statskassen og ved laan hos private og navnlig hos den nylig oprettede bank. Ialt fremskaffedes ad disse veje indtil 1741 over 300 000 rdl., der dog ikke forsløg til opfyldelsen af magasinets opgaver²⁾.

Blandt de vigtigste af disse var den at virke som *indkøbscentral for raa-varer* til tekstilindustrien. I kommercekollegiets instruktion for magasin-direktionen 13. febr. 1738 paalagdes det denne „med al flid at forhjelpe dem (s: fabrikanterne) til at have de raa varer fra første haand (d. v. s. fra produktionsstedet) og til saa ringe priser, som ske kan.“³⁾. Kun derved kunde man haabe at billiggøre produktionen, saa at konkurrence med udlandet

¹⁾ Carl Hinrichs anf. st. s. 281 f.

²⁾ Herom og om generalmagasinet i det hele se kkl. da. forest. 4/7 1737 nr. 65, Rawert (1850) s. 550, C. Nyrop: N. L. Reiersen s. 54 ff. samt Albert Olsen i Dänische Wirtschaftsgeschichte s. 245.

³⁾ Kkl. 633, generalmagasinet nr. 2.

blev mulig. Magasinet skulde til belejlig tid paa produktionsstedet indkøbe et passende kvantum østersøisk uld til lavest mulig pris og af forsvarlig godhed for siden tid efter anden atter at udsælge det i smaapartier til fabrikanterne imod kontant betaling og til samme pris, som det var indkøbt for. Hvad angik den spanske uld — til brug for den finere klædeproduktion — og silken, turde man imidlertid ikke kræve indkøb fra første haand. Det fastsattes herom blot, at magasinet skulde indkøbe saadanne kvantiteter, som fabrikanterne fremsatte ønske om, og siden udlevere materialerne, efterhaanden som de forlangtes, dog mod rede betaling.

Udført efter sin hensigt vilde en saadan centralisering af raavareindkøbene til industrien utvivlsomt have medført en stor besparelse. Ifølge en opgivelse fra 1768 regnede man da med en fordyrelse paa 25—30 % ved købmændenes mellemkomst, og forholdet har næppe været bedre omkr. 1740, da endog østersøisk uld maatte indkøbes fra 3. haand, naar magasinet svigtede⁴).

Fra første færd var man klar over, at kravet om kontant betaling for de udleverede raavarer ikke kunde fastholdes, og allerede i 1738 begyndte man at indrømme saavel klæde- som silkefabrikanter henstand med betalingen⁵).

Generalmagasinets anden hovedopgave blev at fungere som *salgskontor for manufakturterne* for paa denne maade at frigøre for fabrikanterne den i de færdige varer staaende kapital. Det skulde imod kontant betaling modtage alle gode og afsættelige uldne-, silke- og andre lignende varer, som fabrikanterne ikke selv kunde slippe af med. Man var meget vel opmærksom paa faren for, at magasinet kun skulde faa de mindre gode varer, medens de bedre kvaliteter afsattes direkte til de handlende. Det blev derfor bestemt, at betalingen skulde ske ikke efter en fastsat takst, men paa grundlag af en beregning af raavarenes priser og den medgaaede arbejds løn, hvortil skulde lægges visse procenter efter varens beskaffenhed og godhed. Da en omstændelig undersøgelse af alle de modtagne varers kvalitet imidlertid oversteg magasinets kræfter, og det første aars erfaringer bragte „adskillige fejl saavel i henseende til alenmaalet som til pletter, stopninger og deslige“ for dagen, blev det 1739 og 1741 fastsat, at der kun skulde modtages varer, som var forsynede med klædehallens eller — for tøjmagernes og silkevævernes vedkommende — med lavets stempel⁶).

Det viste sig snart, at indforskrivningen af de forskellige nødvendige raavarer stillede krav til direktionens kommercielle indsigt, som den vanskeligt

⁴) Kkl. ty. forest. april 1768 nr. 3191 og bilag t. ty. journ. 1741 nr. 1074.

⁵) Kkl. da. forest. $\frac{1}{2}$ 1738 nr. 100, $\frac{1}{3}$ s. a. nr. 105 og ty. forest. $\frac{17}{11}$ 1738 nr. 116 med tilh. resolutioner.

⁶) Betænkn. af magasindirektør Corn. Schumacher $\frac{20}{1}$ 1738 i pakken: generalmagasinet vedk. 1738—80, instruktion for direktionen $\frac{13}{2}$ 1738 (kkl. generalmagasinet $\frac{633}{2}$), bilag til da. journ. A nr. 1089 samt ovenfor s. 84 f.

kunde honorere. Men først og fremmest kneb det dog at tilvejebringe de betydelige pengemidler, der udfordredes. De beløb, som gennem laan og tilskud fra forskellig side var bragt tilveje, var snart beslaglagt. Allerede 1741 traadte dette klart for dagen. Medens magasinet tidligere havde kunnet hjælpe vanskeligt stillede fabrikanter ved at aftage tøjet direkte fra væven, blev det nu nødt til at kræve det farvet, overskaaret og helt færdigberedt. Ja, det kunde ikke engang aftage alle de færdigvarer, der indleveredes. Og samtidig begyndte det at mindske sine indkøb af uld⁷⁾.

Der spores i det hele taget snart en vis pessimisme overfor forløbet af den indledede udvikling. Saa tidligt som 1739 udtalte kommercekollegiet i anledning af en dugmagersvends ansøgning om understøttelse til at etablere sig: „Forskud faar nu forhaanden ingen; men vil han selv etablere sig, staar ham frit, ellers faar han søge arbejde hos andre“⁸⁾. I et lignende tilfælde fra Altona 1743 erklærede den derværende overpræsident, at der var nok af saadanne folk i landet, og at han principielt var imod ydelse af forskud, saalænge man ikke var forsikret om et heldigt udfald, hvilket erfaringerne med andre ikke berettigede til⁹⁾.

Til denne pessimisme bidrog uden tvivl vanskeligheden for magasinet som for manufakturerne i det hele taget ved at komme af med de fremstillede varer. Det havde tydeligvis været kommercekollegiets hensigt at tilvejebringe en kontakt mellem manufakturerne og de handlende. Det var saa langt fra, at man med generalmagasinet tilstræbte en statskontrol over industrien. Tværtimod vendte kollegiet sig 1738 med største energi mod et forslag, fremsat af den tidligere preussiske kommerceraad Joh. Fr. Borchholtz, om indretning af et statsligt generalmanufaktur i lighed med det berlinske „lagerhaus“¹⁰⁾, fordi det følte sig overbevist om, at kappestriden mellem private vilde være den bedste drivfjeder for værket, ligesom privatmandens „sparsommelighed, akkuratesse og usvigelige omgang“ vilde opveje de fordele, et stort anlagt offentligt foretagende iøvrigt kunde have.

Generalmagasinet var ganske aabenbart tænkt som en formidler af kontakten mellem industrien og handelsstanden. Det var næppe udelukkende for at skaffe det en forretningskyndig ledelse, men sikkert ligesaa meget for at opnaa handelsstandens tilslutning, at kommercekollegiet i sin forestilling ^{21/12} 1737 som direktører for magasinet foruden den kommitterede Dauw foreslog storkøbmanden Rasmus Sternberg og silke- og galanterikræmmeren Henrik Kaffen. Den omstændighed, at det i forestillingen siges, at disse mænd

⁷⁾ Bilag t. kkl. da. journ. B nr. 96, 996, 1395 og 1492, supplikprot. B nr. 152 og 153 samt Nyrop: N. L. Reiersen s. 61.

⁸⁾ Kkl. da. journ. A nr. 1125.

⁹⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. 1743 nr. 3778.

¹⁰⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. A nr. 609 og ty. deliberationsprot. A s. 176 ff.

„sig ikke fra denne forretning haver undslagen“, synes imidlertid at antyde, at de handlendes holdning i almindelighed har været af en mindre positiv karakter. Vanskeligheder af en eller anden art maa der have været; thi $\frac{1}{2}$ 1738 maatte kollegiet indgaa med en ny forestilling til kongen, hvori det til direktørposterne foruden Dauw foreslog den hollandskfødte storkøbmand Peter van Hurck og taksator ved toldvæsenet Cornelius Schumacher. Den chikane, der senere fra den københavnske handelsstands side ramte kræmmerne Andreas Kellinghusen og Nic. Kettels for deres forbindelse med generalmagasinet¹¹⁾, giver maaske et fingerpeg til forstaaelse af Sternbergs og Kaffens forsvinden som direktøremner.

Det er ikke svært at forstaa kræmmernes holdning. Regeringens industripolitik, hvori generalmagasinets oprettelse kun var et enkelt led ved siden af andre — toldforhøjelser, indførselsforbud, ja, overhovedet forbud mod enhver forhandling af en række fremmede varer — truede grundlaget for deres eksistens. Naar Thott havde fremholdt, at en del af dem vilde kunne finde anvendelse som forhandlere af indenlandske varer, medens andre kunde frugtbargøre deres midler ved at anbringe dem i industrianlæg, oversaa han, at en saadan omstilling i hvert fald ikke var nogen helt enkel sag. Ved deres handel drejede det sig jo først og fremmest om finere varer, der i det mindste ikke i begyndelsen vilde kunne faaes til saa billige priser og i saa stort et udvalg fra indenlandske som fra udenlandske manufakturer. De handlende maatte derfor befrygte, at de takket være smugleriets gode muligheder skulde blive fortrængt af den illegale handel. Men hertil kom, at de ligesaa fuldt som landets andre erhvervsdrivende led under den almindelige kapitalfattigdom og mangel paa kredit og derfor i stor udstrækning var afhængige af deres udenlandske handelsforbindelser, for hvilke de i mange tilfælde blot var en art agenter. Grundlaget for deres handelsvirksomhed var den overordentlig lange kredit — ofte $1\frac{1}{2}$ à 2 aar —, der ydedes dem af udlandets handelshuse, ikke mindst de londonske¹²⁾. Selv maatte de indrømme deres kunder i hovedstad og provins 1 aars kredit. Skulde de nu gaa over til at tage hovedparten af deres varer fra indlandet, vilde deres indkøb af de artikler, som stadig ikke kunde faaes her, møde vanskeligheder. Saaledes bl. a. uld, silke og farvestoffer til industrien. Og hvad der næsten var værre, de maatte være forberedt paa, at deres udenlandske kreditorer vilde opsigte deres tilgodehavende og styrte dem i ulykke¹³⁾.

¹¹⁾ Se Nyrop: N. L. Reiersen s. 67 f.

¹²⁾ Louis W. Moffit: England on the eve of the industrial revolution (Lond. 1925) s. 229. Se iøvrigt om kreditsspørgsmalets betydn. bilag t. kkl. da. journ. A (1736—39) nr. 12, 1242 og D (1746) nr. 152 samt kkl. da. forest. $\frac{1}{\theta}$ 1740 nr. 244.

¹³⁾ Allerede 1707 havde Thomas Jørgensen Hørning i et indlæg, „Kongl. danske riigers inderlig styrke og magt . . .“ (kopi i Lundbygaards arkiv, landsarkivet f. Sjæll.), paapeget nødvendigheden af foranstaltninger mod saadanne opsigelser som forudsætning for en protektionistisk industripolitik.

Det blev generalmagasinets tredie betydningsfulde opgave som en art *kreditanstalt for kræmmerne* at hjælpe disse over de vanskeligste følger af denne udvikling. Straks fra oprettelsen havde det tilstaaet dem en 6 maaneders rentefri kredit paa de varer, de aftog fra det. Henvisningerne til de omtalte gunstigere vilkaar fra udlandets side førte til, at denne termin 1740 udstraktes til 12 og 1746 til 18 maaneder, ligesom der senere gaves de handlende i provinserne tilsvarende indrømmelser. Dette medførte en ganske anselig stigning i magasinets vareafsætning i hovedstaden, men rigtignok ogsaa en yderligere anspændelse af dets begrænsede finansielle ressourcer. Tilmed viste det sig trods afslag i prisen ved betaling før forfaldstiden og fastsættelsen af strafferenter — 1 % maanedlig — ved senere betaling vanskeligt at faa kræmmerne til at betale.

For ikke at binde for store summer i varelageret og for at undgaa den med et saadant forbundne besværlige forretningsførelse og risiko, gik magasinet over til at lade de handlende aftage varerne direkte fra fabrikanterne imod en slags anvisninger eller „diskontosedler“, der gav ret til kontant betaling i magasinet. Imidlertid forekom det jævnlige, at dette af mangel paa likvide midler maatte lade fabrikanterne vente paa betalingen, saa at de stadig kom i bekneb for penge til indkøb af materialer og til udbetaling af arbejds lønninger¹⁴).

Særlig vanskeligt var det for magasinet at knytte forbindelse med købmændene i provinsen. Henvendelser til disse 1740—41 med opfordring til at aftage varer igennem det mødte næsten overalt en kold skulder. De københavnske manufakturere varer var for dyre til at kunne klare sig i konkurrencen med husflidens frembringelser, hvor det gjaldt dækningen af den brede befolknings behov, og kunde hverken kvalitativt eller prismæssigt hævde sig overfor udlandets luksusartikler. I hertugdømmerne, hvortil indførselen udefra i modsætning til kongeriget ikke var forbudt, og hvor toldsatserne ikke var synderligt høje, foretrak man de engelske over Altona og Hamburg indbragte varer. Og i de danske provinser bragte protektionismen smughandelen i kurs, saa at den i stigende grad fortrængte den legale handel fra de varebrancher, der som f. eks. finere tekstiler var gode smuglingsobjekter¹⁵).

For at hjælpe fabrikanterne til at komme af med deres varer — og vel ogsaa som et varsko til de handlende — greb kommercekollegiet tidligt til som en foreløbig foranstaltning at indrømme manufakturere ret til *detailhandel* med egne varer. Da saaledes kræmmerne trods givne løfter ikke vilde aftage olmerdugsfabrikant Mich. Müllers stoffer, tillodes det ham 1737 selv at udsælge dem i alental. Blot maatte han ikke holde butik, men skulde

¹⁴) Kkl. da. forest. 1740 nr. 244 og bilag t. kkl. da. journ. D nr. 152.

¹⁵) Albert Olsen i Dänische Wirtschaftsgeschichte s. 246 f.

lade salget foregaa direkte fra manufakturet. Samme indrømmelse gaves 1738 hanskemageren Bourguet og snart efter andre fabrikanter, indtil lavsartiklerne 1741 fastslog retten til detailsalg for alle tekstilmanufakturer, dog nu saaledes at de først maatte udsælge varerne en maaned efter, at de uden resultat havde været tilbudt kræmmerkompagniet. Iøvrigt forsøgte ogsaa generalmagasinet sig en overgang med detailhandel, men opgav det snart igen, fordi det var forbundet med for stor vidtløftighed¹⁶).

Et klarere udtryk for regeringens ønske om at fremme samarbejdet mellem handelens og industriens mænd møder os i nogle forandringer foretaget i de københavnske kræmmeres lavsartikler 1739. Det sloges herved fast, at enten skulde hver silke- og klædekræmmer indkøbe for 1 000 rdl. og hver lærredskræmmer for 500 rdl. aarlig af indenlandske fabriksvarer, eller ogsaa skulde de underholde hver to væve og aftage de derpaa fremstillede varer. Senere bestemtes for provinsens vedkommende, at det fremtidig ved tildelingen af borgerskab med ret til at forhandle uld- og silkevarer skulde fastsættes, hvormegit vedkommende aarlig skulde aftage af indenlandske manufakturvarer¹⁷).

Den omtalte foranstaltning for de københavnske kræmmeres vedkommende indeholdt en tydelig tilkendegivelse af regeringens ønske om at faa *de handlende* til at træde til som *industriforlæggere*. Allerede tidligere var der forretningsdrivende, som havde følt sig kaldede til at anlægge manufakturer. Det er saaledes tidligere berørt, hvorledes den ivrige deltager i kompagnihandelen *Fr. Holmsted* i 1714 havde grundlagt et kattuntrykkeri i København, og at han senere havde oprettet et klædemanufaktur, der ganske vist 1734 omdannedes til et aktieselskab, men som dog stadig lededes af ham. I 1736 indrettede han et linnedmanufaktur i tilknytning til den samme aar oprettede linnedspindedirektion og dens med statsstøtte arbejdende spindierier. Den i manufakturet med tilhørende bleg anbragte kapital skaffede Holmsted selv til veje. 1739 fik han imidlertid vestindisk kompagni, der havde været manufakturets hovedaftager, til at overtage dette, der da havde 35 væve, medens han selv beholdt blegen. Indenfor kompagniets ledelse var der dog en stærk modstand mod denne udvidelse af dets forretningsomraade. Vanskeligheder med den tekniske leder Engelbrecht v. Steege, indtrædende tilfælde af mangel paa garn, hvorved der foraarsagedes arbejdsløshed blandt væverne, samt klager fra Vestindien over de modtagne tøj, skræmmede aktionærerne og Holmsteds kolleger i bestyrelsen. Holmsted selv fandt pessimismen overdreven og tilbød 1741 at tage manufakturet tilbage. Til trods for

¹⁶) KkL da forest. 1737 nr. 72, ty. do. 1738 nr. 86 samt kommercedeputationens forest. 4/11 1772 (original i pakken: kommercekollegiets danske og tyske forestillinger i koncept 1736—72).

¹⁷) Reskript ^{28/10} 1758 til stiftamtmandene.

skuffelser i haabet om at beholde kompagniet som kunde, lykkedes det ham ogsaa at føre virksomheden videre, tildels hjulpet af sine sønner, indtil han døde 1758.

Saaledes som dette linnedmanufaktur fremtræder i vestindisk kompagnis regnskabsbøger for perioden 1739—41, er det en udpræget forlagsdreven virksomhed. De overtagne væve var ikke samlede paa ét sted, men fordelte hos 5 mestre. Én havde 17, én 7, to hver 5 og én kun 1 væv. Kompagniet indkøbte garnet færdigspundet og fordelte det til mestrene, som besørgede det vævet mod en fastsat væverløn. Udover et gennem v. Steege besørgt tilsyn med varernes kvalitet havde det kun med den rent forretningsmæssige side af sagen at gøre. Egentlig maa virksomheden nærmest betegnes som et *linned- og bomuldsmanufaktur*, idet der ved fabrikationen foruden linnedgarn ogsaa anvendtes betydelige kvanta bomuldsgarn, dels fremstillet hos den ene af de omtalte mestre, Martin Weber, som havde 8 bomuldsspinderokke, og dels indkøbt hos Holmsted, som støttede et bomuldsspinderi i Køge. Der vævedes saaledes tøj, som indeholdt 92—93 % bomuldsgarn. Fremstillingen af rene bomuldsstoffer hører en senere tid til. Selv i England var før 1760 kun faa af de der forarbejdede bomuldsvarer helt af bomuld, fordi bomuldstraaden, som den da spandtes, ikke var stærk nok til at tjene som kædegarn. Ved bomuldstøjer forstod man da stoffer med linnedkædegarn og bomuldsislæt. Her ved Holmsteds manufaktur var gjort begyndelsen til at komme bort fra det af Thott paaklagede forhold, at man genudførte den hjembragte bomuld for siden at importere bomuldsstoffer¹⁶⁾.

Et andet betydeligt manufaktur var anlagt af klædekræmmeren *Ludvig Wittrog* 1727. Ødelagt ved den store brand 1728 opbyggedes det snart igen og omfattede 1754 fem-seks store 3—4 etager høje bygninger i Helligøjststræde. Ved saaledes at koncentrere virksomheden paa ét sted betegner dette anlæg en modsætning til Holmsteds decentraliserede bedrift. Wittrogs manufaktur fremstillede baade klæde- og tøjmagervarer og havde 1745 11 tomandsbetjente klædevæve og 7 énmandsvæve — til tøjmagervarer — i drift. Til vævenes betjening havde 26 svende og 3 læredrenge, altsaa langt fra det antal lærlinge, lavsartiklerne foreskrev. Fremdeles sysselsatte han 285 spindere, d. v. s. c. 16 pr. væv, og en række specialarbejdere som kæmmere, skrublere, spolere, kædeskærere, overskærere samt farvere og pressere, ialt 387 personer. Skønt han holdt butik, formaaede Wittrog ikke selv at afsætte alle sine varer. Hos sine kolleger i kræmmerlavet, som betragtede hans bestræbelser med uvilje, mødte han en kold skulder. I 1756 laa han saaledes inde med for 5—6 000 rdl. færdige varer af god kvalitet, som alle havde passeret

¹⁶⁾ Om Holmsteds linnedmanufaktur se vestind. komp.'s hovedbøger 1734—45 med tilhørende journaler; fremdeles dokumenter og beregninger vedk. vestind.-guin. komp.'s linnedfabrik 1739—43, Holmsteds relation 24/4 1752 i indk. breve til kkl ty. ekstraktprot. F. nr. 800 samt bilag t. kkl. da. journ. A (1736—40) nr. 1005.

hallen, uden at kunne komme af med dem. Ja, han kunde end ikke laane $\frac{2}{3}$ af værdien derpaa. Følgen var, at han samme aar maatte gøre opbud¹⁹⁾.

Men Wittrogs initiativ begrænsedes ikke hertil. 1747 drev han i kompagni med 3 andre tillige et *linnedmanufaktur*, der 1755 havde 30 linnedvæve i drift og beskæftigede ialt 182 personer, nemlig: 1 bogholder, 30 væversvende, 1 kædeskærer, 14 bobinere, 21 spolere og 107 spindere, „som gaar til og fra“, samt 2 kvindelige heglere og 6 personer i farveriet. Denne virksomhed synes ikke at have været inddraget i konkursen²⁰⁾.

En anden klædekræmmer *Joh. Wilh. Engelbrecht* drev 1737 et strømpe-manufaktur, der fremstillede baade vævede og strikkede strømper af eiderstedsk uld, og som indtil da uden støtte fra staten paa 5 % nær holdt samme priser som hamburgske strømper. Foretagendet synes at have haft nogen fremgang i begyndelsen. I hvert fald steg antallet af beskæftigede personer fra 100 i 1737 til 242 i 1742; men derefter faldt det til 71 arbejdere i 1745. Samtidig sank antallet af væve fra 12 til 3, og medens der 1742 var 156 strikkekoner i arbejde, var der ingen i 1745²¹⁾.

Det skal i denne forbindelse nævnes, at ogsaa *kræmmerkompagniet* drev et manufaktur, hvor der tilvirkedes chalong og rask. 1736 havde det 8, 1739 14 og 1745 34 væve igang, og sidstnævnte aar sysselsatte det 251 mennesker. Ganske ejendommeligt virker det at se kræmmerne i deres egenskab af industridrivende føre klage over, at de maa give aftagerne kredit, og at se dem kræve foranstaltninger mod indførsel af chalong og rask fra Altona²²⁾.

Selv om kræmmerne i almindelighed saa med skepsis og uvilje paa kommercekollegiets og generalmagasinets bestræbelser, var der dog enkelte, som lod sig friste til forsøg paa at udnytte de ny konjunkturer. Saaledes ser man silke- og klædekræmmeren *Ingvard Petri* optræde som forlægger for silkefabrikanterne Maillot, Jonas Jensen, de Mahr og Gambet. Ikke blot aftager han deres varer, men han yder dem ogsaa forskud til deres manufakturers drift, saa at han 1744 kunde hævde, at han underholdt ialt 56 væve. Mangelen paa afsætningsmuligheder bragte ham dog ud i store vanskeligheder, som resulterede i hans fallit, hvorved generalmagasinet paaførtes store tab²³⁾. Andre kræmmere som *Joh. Henr. Wasserfall*, *Johs. Colsmann* og *Daniel Frick* lod fabrikere tøjmagervarer. Tøjmagerlavet klagede 1741 over, at de sammen med Wittrog og Engelbrecht fralokkede lavsmestrene deres arbejdere ved at byde dem en bagatel mere i løn, og fremholdt, hvorledes de i kraft af deres større økonomiske evne kunde anskaffe sig bedre redskaber og fabrikere i

¹⁹⁾ Bilag t. kkl. da. journ. B (1741—43) nr. 95 og 1106. Sager ang. klædefabrikerne 1749—97 nr. 522 og bilag t. kkl. ty. journ. 1745 nr. 4374 b.

²⁰⁾ Kkl.: sager ang. klædefabrikerne 1749—97 nr. 522.

²¹⁾ Kkl. da. forest. 1737 nr. 71 og bilag t. ty. journ. 1745 nr. 4374 b.

²²⁾ Bilag t. kkl. da. journ. A (1736—40) nr. 1134 og t. ty. journ. 1745 nr. 4374 b.

²³⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. 1744 nr. 4113.

stor stil til skade for de mindre manufakturer²⁴). Iøvrigt nøjedes kræmmerne ikke med at fratage disse deres folk; de bragte mestrene selv i afhængighed af sig. Til eksempel maatte tøjmakeren Paul Weichler 1743 for en modtagen væv med tilbehør af redskaber og anden ydet bistand give *Joh. Henr. Wasserfall* pant heri samt i to ham selv tilhørende væve. Hvad dette forhold indebar for Weichler, ses af, at han det følgende aar til kommercekollegiet beklagede sig over, at han af mangel paa forlag maatte fabrikere bomuldsstoffer for Wasserfall uden at kunne ernære kone og børn derved, „siden jeg kun faar ringe løn og følgelig maa ofre mit liv og min velfærd for købmanden og hans interesse“. Ogsaa silkebaandvæveren John Parrott maatte 1743 pantsætte sine væve, 6 i tallet, til Wasserfall²⁵).

Den omstændighed, at varemagasinet omkr. 1741 paa grund af pengemangel maatte rebe sejl med hensyn til understøttelsespolitikken, gav de handlende en stærk stilling ligeoverfor fabrikanterne. I 1742 klager klædemagerne over, at magasinet kun forskriver lidt uld og kræmmerne — for at ruinere manufakturerne — slet intet²⁶). Saa galt var forholdet nu ikke; thi selvfølgelig fandtes der handlende, som var villige til at tage den fordel, udliverancerne kunde kaste af sig, og som derfor med største misfornøjelse havde set paa magasinets virksomhed som indkøbscentral for raavarer²⁷). Men de var nu i stand til at stille deres betingelser. De krævede ulden betalt kontant eller ved veksler og til priser, som de fastsatte, ligesom de ogsaa dikterede priserne for manufakturernes færdige varer, saa at de næppe naaede over produktionsprisen²⁸).

Det maa med tidsforholdene in mente ikke forbavse, at en af magasinets egne direktører, storkøbmanden og bankkommissæren *Peter van Hurck*, var imellem dem, der udnyttede fabrikanternes vanskelige stilling. Naar han i stor udstrækning forsynede dem med uld, farvestoffer og pengemidler paa kredit, var det næppe af uegennyttige grunde, saa lidt som det var til statens fordel, naar han i et og andet tilfælde benyttede sin stilling til at lade magasinet eller kommercekollegiet overtage hans forpligtelser. Iblandt hans debitorer kan nævnes klædefabrikanterne Johan Dannenberg (1745 for 8—9 000 rdl.), Gandils enke & søn (1749 for 9 000 rdl.), hvis manufaktur han overtog, og Rasmus Andersen (1754 for 3 946 rdl.). Sammen med sine meddirektører overtog han forøvrigt 1753 den Maillotske silkefabrik²⁹).

²⁴) Bilag t. kkl. ty. journ. 1741 nr. 1789 og 1744 nr. 4128.

²⁵) Kbh.'s bytings obligationsprot. 1743 fol. 315 og 318 (landsark. f. Sjæll.), samt bilag t. kkl. ty. journ. 1744 nr. 4128.

²⁶) Kkl. da. journ. B (1741—43) nr. 974.

²⁷) Udat. beretn. i pakken: generalmagasinet vedk. 1738—80.

²⁸) Bilag t. kkl. ty. journ. 1743 nr. 3785 og 1745 nr. 4400 samt sager ang. klædefabr. 1749—97 nr. 522.

²⁹) Bilag t. kkl. ty. journ. 1745 nr. 4400, 1745 nr. 158 og 1756 nr. 921, sager ang. klædefabr. 1749—97 nr. 532 samt Nyrop: N. L. Reiersen, s. 120 f.

Det var ikke blot i tekstilindustrien, at kapitalmangelen og vanskelighederne ved udførelsen af de kommercielle funktioner førte fabrikanterne til at søge bistand hos handelens mænd. I metalindustrien gjorde det samme forhold sig gældende. Da saaledes de tyske smede *Engelbrecht Hartkopf* og *Johs. Biertz* 1734 kom her til landet og for en sum af 8 000 rdl. overtog Ørholm mølle for der at indrette en le- og skæreknivfabrik, havde de til forfaldstid ikke en skilling at betale med. De maatte derfor først søge finansiel bistand hos sælgeren Poul Badstuber og hos forvalteren paa Dronninggaard Laurs Nielsen. Imidlertid varede det ikke ret længe, før Badstuber, der formentlig havde god brug for sine midler til virksomhederne paa Brede og Nymølle, trak sit tilgodehavende, ialt 12 000 rdl., ud af Ørholm. Efter for-gæves at have søgt bistand forskellige steder, bl. a. hos kommercekollegiet, saa de to fabrikanter sig nødsagede til $\frac{1}{4}$ 1736 at indgaa en kontrakt med den københavnske købmand Didrik Munck, hvorved denne lovede at levere dem, hvad de behøvede af stangjern og stenkul, nemlig indtil 150 skippund godt norsk stangjern til 10 rdl. skippundet og 50—60 læster gode Newcastle stenkul à 12 rdl. læsten, medens fabrikanterne paa deres side forpligtede sig til at betale varerne rettidigt hver 11. dec. Herved forblev det imidlertid ikke. Den ¹³/₁₁ 1737 sluttedes en ny kontrakt, hvorved den førnævnte Laurs Nielsen og Munck paatog sig finansieringen af anlægget, dets forsyning med stangjern og stenkul samt forhandlingen af alle fremstillede leer og skæreknive. Hartkopf og Biertz paa deres side forbandt sig til at levere interessenterne hele deres produktion i godt og forsvarligt købmandsgods. Varerne skulde afregnes til en pris af 4 rdl. for dusinet af skæreknive og almindelige leer og $4\frac{1}{2}$ rdl. for dusinet af lange mejeleer. For deres „umage og besværing“ skulde de to forlæggere nyde 5 % af den samlede afsætning og desuden $2\frac{1}{2}$ mark af hvert dusin. De lovede at besørge forhandlingen med al mulig forsigtighed og ikke at yde kredit til upaalidelige folk. Forvoldtes der alligevel tab ved en eller anden købmands bankerot, skulde tabet alene bæres af fabrikanterne. Værkets tekniske ledelse og arbejdernes antagelse var disses sag, dog at de fortrinsvis skulde anvende landets børn, saa at man ikke blev for afhængig af den udenlandske arbejdskraft. Kontrakten kunde opsiges af forlæggerne efter 4 aars forløb, af fabrikanterne først efter 8 aar. Det var tydeligt nok de første, der havde overtaget. Forholdet mellem de to parter blev snart daarligt. I okt. 1739 havde forlæggerne 15 000 rdl. tilgode i fabriken, foruden at de som selvskyldnere hæftede for et laan paa 5 800 rdl. De beklagede sig over, at fabrikanterne imod kontrakten havde solgt varer til andre, en paastand, som siden bevistes, og at de havde søgt kredit andensteds. De krævede derfor arrest i anlægget. Hartkopf og Biertz paa deres side gjorde gældende, at forlæggerne ikke blot havde ladet det mangle paa fornødne leverancer af staal, men at Munck ligefrem havde handlet mod fabriken sande interesse ved at optræde som kommissionær for to konkurrerende le-

værker paa Fuglevad mølle og Nymølle, hvis varer han havde givet fortrinnet ved salg. Paa grund af de mange usolgte varers henliggen led de et betydeligt rentetab. Og iøvrigt fandt de Muncks provision for trykkende. De bad derfor kommercekollegiet om at udfri dem af det skadelige interessentskab. Kollegiet vilde dog ikke inlade sig med dem, og værket maatte 1742 stilles til auktion³⁰).

Ogsaa den tyske tøjsmed Johan Peter Stochter, som i 30erne drev en værktøjsfabrik udenfor Vesterport i København, var for fattig til selv at holde sin virksomhed i gang. 1738 var han helt i hænderne paa de paa Tyskland handlende købmænd, som sandsynligvis kun arbejdede paa at ødelægge foretagendet for atter frit at kunne indføre varer udefra. En truende fallit afværgedes dog ved Johan Jürgen Hollmanns indgriben, idet han paatog sig at forsyne fabriken med de nødvendige materialer³¹).

---

³⁰) Bilag t. kkl. da. journ. A (1736—40) nr. 1317. Se iøvrigt E. Nystrøm: *Fra Nord-sjællands Øresundskyst* (Kbh. 1938) s. 562 ff.

³¹) Bilag t. kkl. da. journ. A (1736—40) nr. 826.

KAPITEL X

Toldpolitiken i industriens tjeneste.

Regeringen var sig fra første færd bevidst, at opelskningen af en indenlandsk industri som en nødvendig forudsætning maatte kræve et værn mod konkurrencen fra de ældre industrilande i vest og syd, der havde fordel af at være indarbejdede paa markedet og producerede under billigere betingelser i henseende til arbejdsløn og kapital. For Thott som for kommercekollegiets ledere i det hele taget bestod der ingen tvivl om, at den 1732 gennemførte toldlov efterhaanden maatte undergaa betydelige forandringer. Denne toldlov, der som sin hensigt angav at ville „i besynderlighed fremme kommersiens fri og ubehindrede løb“, havde betydet et brud med tidligere tiders protektionisme ved at lægge hovedvægten paa handelens udvikling. I sit forhold til industrien gik den tydeligt ud paa at „formilde og nedsætte“ tolden. Forbudene er forsvindende faa, alle stammende fra tiden forud. Saaledes forbudet mod fremmed støbe- og stangjerns indførsel — til værn for den norske bjergværksdrift —; forbudet mod fremmed porcelæns og fajances indførsel, for den københavnske fajancefabriks skyld; og endelig de partielle forbud mod udenlandsk dvælg og uldkarter til Sjælland og høleer og skæreknive til Jylland og Fyn. Det sidste af hensyn til Palle Møllers jernmanufaktur i Møllersdal i Bryrup sogn.

Den beskyttelse, der gennem toldtarifens satser gaves tekstilindustrien, var i det store og hele beskeden. Lavest laa tolden for silkestoffer, nemlig 6 ⁰/₁₀¹), den sats, der ifølge toldforordningen bl. a. skulde gælde for let indsmuglelige varer. For klæde og andre uldvarer og for finere og særlige sorter af lærred udgjorde tolden fra 6 til 12 % af værdien. Højere laa afgiften for kattuner, navnlig trykte, hvilket skyldtes ønsket om at støtte Fr. Holmsteds kattuntrykkeri. Men særligt paafaldende er de høje toldsatser for grove lærredsvarer, 20—33¹/₃ %, og for vadmél, c. 50 %. At disse almindelige forbrugsvarer fik saa højt et paalæg, skyldtes antagelig hensynet til den indenlandske hus-

¹) Beregnet paa grundlag af toldtarifens satser og nogle i et eksemplar paa det kgl. bibliotek vedføjede priser. Fortoldningen skete for de fleste varers vedkommende efter maal, vægt el. a. kvantitetsbestemmelser, ikke efter værdi.

fidsproduktion. De er rimeligvis betragtet under samme synsvinkel som de varer, „vore egne haandværksfolk selv i mængde kan forfærdige“, en gruppe, man ifølge forestillingen ^{15/12} 1731 ikke havde forandret ved, „eftersom det er baade unødvendigt og utilbørligt for slige varer at udskikke rede penge af landet“²⁾. Det var den „naturlige“, mere jordbundne industri, husfliden og den mest udbredte del af haandværket, man fortrinsvis vilde værne om, altsaa den industri, der producerede direkte for forbrugerne, og som endog — for visse varers vedkommende — frembragte et udførselsoverskud. Af den egentlige industri nød navnlig sukkerraffinaderierne og tobaksspinderierne en særlig høj beskyttelse, nemlig henholdsvis c. 31 og 66 0/0, medens toldsatserne for de tilsvarende raavarer var lave.

De principer, der knæsattes ved tarifen af 1732, og som i hovedtrækkene kan betegnes som en moderat beskyttelse, fik ikke lov at raade længe. I 1735, aaret for kommercekollegiets oprettelse, indlededes en kraftig protektionisme. Dennes særlige karakter fremgaar af, at den ikke blot tog sigte paa opelskningen af industrien, men samtidig ved kornordningen 1735 tilstræbte en hævnning af priserne paa landbrugets frembringelser og derved i nogen grad begrænsede virkningerne af industribeskyttelsen gennem en fordyrelse af leveomkostningerne for industriens arbejdere. Denne dobbeltsidighed varede i hovedsagen ved indtil 1788, da en mere frihandelsvenlig kornhandelspolitik slog igennem.

Ved plakat af ^{25/4} 1735 tredobledes indførselstolden paa sukker og sirup paa betingelse af, at de københavnske raffinaderier forpligtede sig til at holde tilstrækkeligt forraad til landets forsyning. Hen paa aaret fulgte udvidelsen af forbudet mod fremmede høleers og skæreknives indførsel til Sjællands stift, begrundet i hensynet til det nyindrettede manufaktur paa Ørholm og senere udvidet til ogsaa at gælde Lolland-Falster og Langeland³⁾. Til gengæld maatte ejerne af Ørholm forpligte sig til at svare staten en aarlig afgift, som skulde opveje den nedgang i toldindtægterne, forbudet vilde foraarsage.

Udenfor den egentlige beskyttelseslovgivning falder forordningen af ^{16/4} 1736 om forbud mod at indføre og bære juveler, guld, sølv, brocherede silkestoffer o. l. Den tilsigtede alene en begrænsning af luksusudfoldelsen og dens skadelige indflydelse paa handelsbalancen. Derimod begrundedes forbudene af ^{21/9} og ^{28/9} 1736 mod import af fløjel, rask og chalong i omsorgen for de københavnske manufakturer — for de to sidste varers vedkommende kræmmerkompagniets manufaktur. Paa lignende vis gennemførtes ^{12/7} 1737 et forbud mod indførsel af messingplader og messingtraad og mod udførsel af gammelt kobber og messing til gavn for Poul Badstubers messingværker.

Kommercekollegiets hovedsynspunkt ved tilstaaelsen af saadanne beskyttelsesforanstaltninger var, at de paagældende manufakturer skulde være i

²⁾ Rawert (1850) s. 28.

³⁾ Plakater af ^{21/11} 1735 og ^{20/1} 1739.

stand til at forsyne det indenlandske marked med forsvarlige varer til rimelige priser⁴⁾).

En afvigende opfattelse kommer frem hos Otto Thott, der gjorde gældende, at man ingen vegne vilde naa, hvis man skulde vente med forbudene, til manufakturernes var i fuldkommen stand⁵⁾. At man i praksis ikke tog det altfor højtideligt med forpligtelsernes overholdelse, fremgaar af de mange klager over svigtende evne til at opfylde efterspørgselsens krav. Det var i det hele en ulempe ved understøttelsespolitikken langt frem i aarhundredet, at kollegiet næsten udelukkende støttede sig paa fabrikanternes egne opgivelser uden at underkaste dem en kritisk prøvelse. Men det maa billigvis indrømmes, at fraværelsen af en vare- og prisstatistik i nogen grad nødvendiggjorde en saadan fremgangsmaade.

Ved plakat af 15/6 1739 forhøjedes tolden paa fremmed blikarbejde og stueure samt forskelligt sadelmager- og gørtlerarbejde. Det skete med den begrundelse, at saadanne artikler fremstilledes tilstrækkeligt gode og billige i København. Nu tog man ogsaa fat paa at give tekstilindustrien den beskyttelse, der var stillet den i udsigt ved generalmagasinets oprettelse⁶⁾. Ved forordningen af 17/11 1739 blev al indførsel af klæde-, bomulds- og silkevarer samt strømper, hansker o. l. forbudt, dog med den ventil, at indførselstiladelse kunde gives, naar der fremlagdes attest fra magasinet for, at de paa-gældende varer ikke kunde skaffes her i landet. I saa fald skulde der betales told, og denne fik ved en samtidig udstedt forordning en klækkelig forhøjelse. Med hensyn til de beholdninger af udenlandske varer, som de handlende laa inde med, bestemtes 1741, at de inden en vis tid enten skulde genudføres eller afleveres til varemagasinet for der at ombyttes med indenlandske. Flertallet af de københavnske kræmmere valgte denne sidste udvej⁷⁾. Iøvrigt fulgte nu toldforhøjelser eller forbud slag i slag. 1740 sattes tolden paa fremmede trykte og farvede lærreder op. Det følgende aar bragte en udvidelse af forbudet mod silkevarers indførsel og et forbud mod overhovedet at sælge, forarbejde eller bære alle saadanne udenlandske tekstilvarer, hvis indførsel var forbudt, eftersom de nu fremstilles her „af forsvarlig godhed og til upaa-klagelige priser“. Samtidig blev der truffet foranstaltninger til bortsendelse af forhaandenværende forraad af saadanne tidligere indførte varer. Samme aar blev ogsaa import af visse lærredsvarer som drejel, dynevaar samt stribe, tærnede og figurerede lærreder forbudt, medens hvide lærreder som hollandsk, warendorffer, bielefeldsk og schlesisk lærred stadig maatte indføres.

Efterhaanden udstraktes forbudene til at gælde næsten enhver art af

⁴⁾ Se kkl. ty. forest. 10/6 1736 nr. 5 og da. forest. juni 1737 nr. 71.

⁵⁾ Otto Thotts uforgribelige tanker om kommerciens tilstand 31/12 1735.

⁶⁾ Kkl. da. forest. 4/1 1737 nr. 65.

⁷⁾ Kkl. kgl. ordres, missiver og reskripter 1735—70 s. 108 ff. og 116 ff.

industrifrembringelser: segllak, olie- og transæbe, kønrøg, tællelys, stole- og buntmagerarbejde, forarbejdet kobber, tran, talg, ja endog — af hensyn til rasphusets privilegier — raspet farvetræ. Forbud, som alle gjaldt Danmark. Andre berørte ogsaa Norge. Saaledes de gradvis udstrakte forbud mod suk-kers og sirups indførsel og forbudene mod farvejord, som man mente at kunne faa fra Jylland, og mod spillekort og tobakspiber. Endelig var der for-bud, som kun gjaldt København — i visse tilfælde dog ogsaa Sjælland —, nemlig forbud mod indførsel af solde og sigter, hatte — det jyske hatte-magerhaandværk maatte derimod klare sig med tolden — samt mod naale-mager- og guld- og sølvarbejde. Det er alle disse forbud, der indarbejdede i toldrullen af ^{17/5} 1762 giver denne en saa udpræget prohibitiv karakter. Selv bragte den i saa henseende intet nyt.

Forbudene vendte sig ikke blot mod udlandets varer. Ogsaa industrien i Slesvig og Holsten ramtes deraf. Navnlig fremkaldte forordningen af ^{17/11} 1739 bitre klager fra tekstilfabrikanterne i Altona, som hidtil havde haft god afsætning paa deres varer i København, fordi de producerede under lettere vilkaar end deres herværende kolleger. Medens disse nemlig led under mangelen paa uld, som maatte forskrives udefra, kunde Altonafabrikanterne saa at sige tilkøbe sig ulden lige udenfor døren. De led ikke som de københavnske under mangelen paa spindere i sommermaanederne, men havde rigelig tilgang af arbejdskraft aaret rundt. Endelig var levnedsmidlerne der, hvor man var forskaanet for de tunge forbrugsskatter, langt billigere end i hovedstaden. Regeringen anerkendte dog til en vis grad klagernes berettigelse og meddelte ved særlige privilegier fabrikanterne ret til at indføre deres varer — eller en vis varemængde —, imod at de svarede den told, som gjaldt før forordningens udstedelse⁸⁾.

Om enkelte af de trufne beskyttelsesforanstaltninger gælder, som antydet ovenfor, at de var begrundede i særlige privilegier for bestemte manufakturer. Trods en atter og atter betonet principiel og almindelig uvilje mod *monopoler*, fandt man det alligevel i visse tilfælde berettiget at tilstaa saadanne. For eksempel gaves der 1735 Biertz og Hartkopf i Ørholm privilegium paa sammen med værkerne i Fuglevad og Nymølle at forsyne Sjællands — senere ogsaa Lolland-Falsters — stift med leer og skæreknive. Fra et oprindeligt personligt privilegium forandredes det 1745 til at følge stedet, blev altsaa et reelt privilegium. Da de to andre foretagender snart efter indstillede le- og skæreknivefabrikationen, fik Ørholm et fuldstændigt monopol, som bestod, indtil hensynet til landbrugets forsyning med de vigtige redskaber omsider 1789 medførte en gennemhulning af eneretten og endelig 1794 dens fuldstændige ophævelse⁹⁾. I virkeligheden synes værket at have haft store

⁸⁾ Se herom bilag t. kkl. ty. journ. B nr. 472, journ. 1744 nr. 4051 og ty. forest. 1740 nr. 326, 1741 nr. 385 og 1747 nr. 896.

⁹⁾ Rawert (1850) s. 185 ff.

vanskeligheder ved at hævde sig i konkurrencen med landsbysmede, der fremstillede leer.

Først og fremmest benyttedes dog eneretsbevillinger i *sukkerindustrien* for at opjælppe den vestindiske handel og den indenlandske sukkerraffinering. I 1734 fik vestindisk-guineisk kompagni eneret paa oprettelsen af sukkerraffinaderier. Det følgende aar forhøjedes tolden paa fremmed raffineret sukker og sirup. Og endelig 1750 skred man til helt at forbyde importen af saadanne varer. Omtrent samtidig begyndte oprettelsen af sukkerraffinaderier rundt om i rigerne, i Danmark saaledes i Odense, Randers, Aalborg og Viborg. Vestindisk-guineisk kompagnis tilladelse hertil opnaaedes paa betingelse af, at raffinaderierne forbandt sig til at købe raasukkeret hos det. De ny foretagender udstyredes med monopoler gældende et eller to stifter. Saaledes fik raffinaderiet i Odense eneret ikke blot for Fyn, men ogsaa for Ribe stift, et forhold, som siden gav dettes beboere anledning til misfornøjelse, eftersom de med større fordel vilde kunne forsyne sig fra sukkerkogeriet i Haderslev¹⁰). Med ophævelsen af vestindisk kompagni 1754 blev der givet fri bane for oprettelsen af en række raffinaderier i København, ligesom ogsaa Helsingør, Roskilde og Næstved nu fik sine sukkerkogerier. De provinsielle raffinaderiers monopoler beskares derved, at det tillodes de københavnske anlæg at afsætte deres produkter overalt i rigerne. Hensigten har formodentlig bl. a. været at hindre en altfor kras udnyttelse af eneretten. Nødvendigheden af en saadan konkurrence — men ogsaa dens utilstrækkelighed — fremgaar af en betænkning fra kommercekollegiet 1783, hvori siges, „at raffinaderierne i provinserne ofte paa en usædvanlig maade forhøjer priserne paa deres sukkere om vinteren, naar farten er standset og tilførselen herfra (d. v. s. fra København) derved er bleven umulig“¹¹).

Ogsaa i andre tilfælde meddeltes eneretsbevillinger af mere eller mindre begrænset omfang og varighed, især hvor talen var om at belønne optagelsen af ny fabrikationer eller fabrikationsmetoder, f. eks. til fremstilling af hollandsk fajance (værket i Kastrop), til kridtpibe- og limfabrikation og til anvendelse af en særlig ovn til kalkbrænding. Ligeledes benyttedes monopoler eller en vis begrænset koncessionering for at sikre mere bekostelige anlægs rentabilitet, saaledes for kattuntrykkerierne, hvor Holmsteds monopol, gældende København og Sjælland, bestod til 1754 for da at afløses af eneretsbevillinger for 6 lignende anlæg, og for papirfabrikerne, som fik eneret til kludeindsamling, hver i sit distrikt.

Ved siden af indførselsforbud tog beskyttelsespolitikken ogsaa toldforhøjel-

¹⁰) Rawert (1850) s. 444 f., Holm: Danmark-Norges Hist. III (2), s. 164, kkl. da. forest. 1749 nr. 844 og 1751 nr. 920, dansk koncessions- og privilegieprot. 1747—55, s. 377 ff., 476 ff., 486 ff., 549 ff. og 644 ff. samt bilag t. industri- og fabrikkafgæts journ. L (1807) nr. 1005.

¹¹) Kkl.'s sager ang. sukkerraffinaderierne (kkl. til generaloldkammeret 8/10 1783).

ser og andre midler i brug. Saaledes satte forordningen af 18/s 1759 tolden paa fremmede tekstilvarers indførsel til Norge op til 20 % af værdien, samtidig med at den tilstod de handlende 5 % i præmie ved indkøb af danske tekstilvarer. Dette var et haardt slag for den norske handel, som gennem sin livlige forbindelse med England og Holland var blevet indstillet paa at aftage det meste af, hvad landet behøvede, fra disse markeder. Det var næppe nogen større trøst for Nordmændene, at denne toldbeskyttelse og kornhandelsmonopolet modsvaredes af en lignende beskyttelse for norske jernværksprodukter, glasvarer og kobbervitriol paa det danske marked. Forordningen medførte da heller ikke den ønskede virkning, idet de norske handlende som regel foretrak at betale den paalagte forhøjelsestold og vedblivende tog deres varer fra Vesteuropa¹²⁾.

De mange anførte bestemmelser og andre, som tildels laa udenfor industribeskyttelsens sfære, betød en saadan omkalfatring af toldrullen 1732, at det efterhaanden maatte blive paakrævet at faa udarbejdet en ny. Denne udkom ved forordningen af 17/s 1762. For saavidt forholdet til industrien angaar, bragte den som sagt ingen nævneværdige forandringer fra den ved de mange særpaabud tilvejebragte tilstand. Den opsamlede kun i sig disse paabud. Anføres skal dog, at den indledningsvis som en generel regel fastslog, „at de til indenrigs manufakturer behøvende og indførende raavarer skal efter vedkommendes erholdte privilegier og den foranstaltning, som hidtil derom er bleven føjet (nemlig ved privilegier og særtilladelser), være befriet for told og andre afgifter“, og at tarifen i overensstemmelse hermed helt frigav indførselen af uld, raa og ufarvet silke samt salpeter. Paa raa bomuld fra fremmede steder lagdes der dog af hensyn til den vestindiske bomuldstilførsel en told paa 6 %, og hør og hamp fortoldedes som før. For garn af forskellig slags — dog ikke for silkegarn, som man stadig havde vanskeligheder ved at faa spundet i landet — sattes tolden op. Det er et træk, som harmonerer godt med andre samtidige foranstaltninger, bl. a. forordningen af 18/4 1760. For visse hjælpestoffer og halvfabrikata gaves indførselen fri, medens andre, som kunde faaes i landet, belagdes med højere told.

Aarene efter 1762 bragte enkelte ny beskyttelsesforanstaltninger. 1763 forhøjedes saaledes tolden paa indførsel af hvid sæbe til København og Sjælland. Af hensyn til krudtfabrikationen ved Frederiksværk og andre steder i rigerne blev det ved plakat af 4/s 1764 forbudt at indføre udenlandsk krudt til Danmark og Norge. Endelig indrømmede en plakat af 31/s 1764 sukker raffinerierne en præmie paa raffineret sukker og sirup, som udskibedes

¹²⁾ Indberetn. fra faktor Herman Hoe 10/s 1760 i pakken: generalmagasinet nr. 633. 36.

til udlandet. Derimod medførte toldrullen af ^{20/11} 1768 ingen væsentlige forandringer i forholdet til industrien. De afvigelser fra toldrullen af 1762, den indeholdt, var fortrinsvis bestemte af rent finanspolitiske hensyn og tog kun sigte paa at øge toldindtægterne.

Billedet af protektionismen, som den fuldt udformet præsenterer sig i 1760erne, er dog ikke hermed færdigtegnet. Forordninger og plakater siger ikke alt om forholdet. Spørgsmaalet er nemlig ikke blot om lovgivningens principer, men ogsaa om deres udførelse i praksis. Netop her traadte svagheden stærkest frem. Regeringen savnede midler til at haandhæve beskyttelseslovene. Det personel, den raadede over til at kontrollere forordningernes overholdelse, var dels ganske utilstrækkeligt og dels saa daarligt lønnet, at det blev modtageligt for bestikkelse. De mange forbud og høje toldsatser havde til følge, at store dele af befolkningen, især i afsides kystegne (Ærø og Sydfyn), mere og mere droges ind paa et systematisk smugleri. At bestemme dettes omfang lader sig næppe gøre; men enhver samtidig eller senere behandling af tidens industri- og handelsforhold ser, sikkert med rette, smugleriet som en af aarhundredets store kræftskader. En ransagning af kræmmernes boder, foretaget 1756, bragte da ogsaa saa megen kontrabande for dagen, at man saa sig nødsaget til at lade de strenge love sove og afgøre sagerne med bøder¹³). Ikke mindre karakteristisk er det, at regeringen ved en plakat af ^{20/10} 1755 skarpt maatte paatale, at udenlandske uldne, silke- og bomuldsvarer trods forbudene stadig bortsolgtes ved offentlige auktioner i København.

I det hele praktiseredes toldlovene med en forbavsende lemfældighed. Gang paa gang dispenseredes der ved privilegier eller særlige friordrer fra toldforordningernes bestemmelser. Og hertil kom andre skæbnesvangre inkonsekvenser, som naar man samtidig med forbudene mod fremmede silke- og bomuldstøjers indførsel stadig opretholdt asiatisk kompagnis frihed til at importere og bortsælge saadanne tøjter fra Ostindien i stor mængde og derved paaførte den indenlandske silke- og bomuldsindustri en haard konkurrence.

¹³) Nyrop: N. L. Reiersen, s. 69.

KAPITEL XI

J. H. E. Bernstorffs industripolitik og reaktionen derimod.

Fra omkring 1740 spores som allerede anført en vis tilbageholdenhed med hensyn til kommercekollegiets understøttelsespolitik. Man ophørte for en aarrække med at udbetale rejsegodtgørelser til fremmede fabriksfolk og blev tydeligvis karrigere med forskud til ny fabriksanlæg. Aarsagen hertil var naturligvis i første række, at kommercekollegiets og det almindelige varemagasins økonomiske kræfter var stærkt anspændte ved de store startudgifter. Men det stod utvivlsomt ogsaa i forbindelse med en voksende følelse af, at man nu gjorde klogt i at lade forholdene trække sig i lave. Det maatte ganske naturligt i stigende grad blive spørgsmaalet om at opnaa en lønende afsætning for de allerede grundlagte foretagender, der optog sindene.

Stort set begrænsedes tekstilmanufakturernes afsætningsmarked til hovedstaden. Udenfor dette omraade stødte de paa konkurrencen fra husflidsproduktionen og — for de finere varers vedkommende — fra den illegale handel med udenlandske fabrikata. Men selv i København var de nygrundede manufakturer ikke ene om at dække behovet. Navnlig de brede befolkningslag forsynedes ved hosekræmmernes og lærredshandlernes mellemkomst i vid udstrækning med jyske hjemmegjorte uldne og linnede varer eller islandsk uldent gods. Hertil kom tilstedeværelsen af de haandværksmæssigt arbejdende vævere, organiserede i linnedvæverlavet. De udførte i reglen deres arbejde paa bestilling og maatte iøvrigt i saa henseende døje en haard konkurrence fra Dragørboernes kvinder.

Af uldmanufakturer, d. v. s. dug- og tøjmagervirksomheder, fandtes der ifølge en 1745 foretagen opgørelse¹⁾ 28 med ialt 184 væve (106 tomandsbetjente klædevæve og 78 smaa tøjmagervæve) og med et samlet personel af 3 066. Hertil kom 5 silkemanufakturer med 124 væve og 463 derved sysselsatte personer. I listen savnes oplysninger om statens uldenmanufakturer, Børnehuset og Guldduset, ligesom den intet melder om linnedmanufakturerne, af hvilke Holmsteds 1739 havde 35 væve i drift og Ludvig Wittrogs 1755 med 30 væve beskæftigede 182 personer.

¹⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. 1745 nr. 4374 b.

Der kan næppe være tvivl om, at de københavnske kræmmere havde ret, naar de 1745 gjorde gældende²⁾, at der fandt en overproduktion sted. Dette er forklaringen paa de mange klager over fyldte lagre af uafsættelige varer og over vanskeligheden ved deres belaaing. Det er rigtigt, at kræmmerne ogsaa fremhæver de indenlandske varers mindre gode kvalitet. Men dette argument kommer tilkort overfor magasinidirektionens henvisning til, at man ved modtagelsen 1741 af kræmmernes beholdninger af udenlandske varer³⁾ havde fundet disse behæftede med samme fejl som de danske. Ovenikøbet kunde direktionen fremlægge en fortegnelse over, hvem der havde købt det klæde, som var kasseret paa hallen; thi heraf fremgik, at kræmmerne havde aftaget hovedparten „uden derover at gøre sig nogen samvittighed“⁴⁾.

Formodentlig var erkendelsen af, at en saadan overproduktion fandt sted, en medvirkende aarsag til, at regeringen fra 1746 nedsatte den aarlige bevilgning til kommercekollegiet fra de oprindelige 30 000 rdl. til 22 000.

Denne ændrede holdning blev dog ikke af lang varighed. Efter ti aars forløb, i 1756, forhøjedes summen til sit gamle beløb, og fra 1760 overførtes kollegiets gager, der hidtil med henved 9 000 rdl. aarlig var bleven udredet af fondet, til det ordinære udgiftsreglement, saaledes at det fulde beløb, 30 000 rdl., fremtidig ubeskaaret kunde anvendes til industrien⁵⁾.

Allerede nogle aar før var bestræbelserne for at fremme den industrielle udvikling ved indkaldelsen af fremmede og ved rundhaandet tildeling af understøttelser begyndt igen at tage fart. Denne forandring staar tydeligt nok i forbindelse med en stedfunden ændring i kommercekollegiets ledelse. Den ^{18/2} 1752 udnævntes lederen af landets udenrigspolitik, den fra Paris hjemkaldte *Johan Hartvig Ernst Bernstorff*, til deputeret i kollegiet. En aaret efter foretagen fordeling af dettes forretninger lagde den særlige bestyrelse af alle anliggender vedrørende manufakturerne i denne mands hænder. 1762 blev han tilmed præses for kollegiet. Det er da ham, der fra 1753 indtil januar 1767, da han traadte tilbage, bærer ansvaret for den førte industripolitik, ved hvis udførelse han navnlig bistodes af sin tidligere sekretær *Joachim Wasserschlebe*, fra 1753 en af direktørerne for det almindelige magasin⁶⁾.

I sin opfattelse af økonomiske spørgsmål beherskedes *J. H. E. Bernstorff* af en næsten doktrinær merkantilisme. Han synes i saa henseende at have staaet den tyske kameralistiske forfatter *Joh. Justi* nær. Denne dedicerede

²⁾ Bilag t. kkl. da. journ. C nr. 886.

³⁾ Se ovenfor s. 106.

⁴⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. 1742 nr. 2069.

⁵⁾ Kkl.: Uregistrerede sager ang. kommercefonden 1750—71.

⁶⁾ Om *Bernstorffs* og *Wasserschlebes* indsats paa det nævnte omraade henvises især til *Aage Friis: Bernstorfferne og Danmark II (Kbh. 1919) kap. 4.*

Bernstorff sin 1758 i København udkomne „Vollständige Abhandlung von denen Manufacturen und Fabriken“, hvori han gjorde gældende, at disse var grundlaget for en stats folkemængde og en uudtømmelig kilde til dets rigdom. For begge var merkantilismen fra et sæt af ledende tanker, som i deres udførelse kunde tage form efter forhold og omstændigheder, blevet et fast system, der konsekvent gennemført skulde føre til maalet. Hertil kom, at Bernstorff, fremmed som han var for danske forhold, i sine synspunkter stod under indflydelse af, hvad han havde set i Frankrig. Dette lands blomstrende luksusindustri, dets højt udviklede teknik var for ham forbilledet, som skulde søges efterlignet herhjemme til glorification af kongen — og hans egen person.

Det var det tekniske mere end det økonomiske resultat, som interesserede Bernstorff. Medens man tidligere havde staaet vaklende overfor, om man skulde basere opbygningen af det industrielle system paa smaa, primitivt udstyrede og nærmest haandværksmæssigt drevne virksomheder eller paa store mere fuldkomment indrettede anlæg efter vesteuropæisk mønster, gik Bernstorffs forkærlighed saa afgjort i retning af de sidste. Desværre synes han i en forbavsende grad at have savnet menneskekundskab, naar det gjaldt valget af objekter for denne forkærlighed. Hans villighed til at støtte fabrikanter, som havde vundet hans bevaagenhed, gik ofte ud over alle rimelige grænser. Navnlig tilfældet *Pierre Frontin* er i saa henseende talende. Til trods for at denne franskfødte projektmager lige fra første færd afslørede sig som en hæmningsløs slyngel, vedblev Bernstorff og Wasserschlebe beredvilligt at opfylde hans overdrevne fordringer. 1757 fik han overdraget ledelsen af det tidligere Gandilske klædemanufaktur, hvis ejer kort forinden var død. Foretagendet, der indrettedes som et aktieselskab, skulde navnlig fremstille fine klædevarer. Der tilstodes Frontin toldfri indførsel af raastoffer og redskaber, ligesom hans fra Sverige og Holland hentede arbejdere nød store lettelser. Selv modtog han foruden en række personlige begunstigelser en don gratuit paa 8 000 rdl. samt et forskud paa 12 000 rdl. Og endelig lovede man ham af det forventede nettoudbytte $\frac{1}{5}$ udbetalt forlods. Da det ret hurtigt viste sig vanskeligt at finde den nødvendige afsætning for manufakturers produktion af fint klæde, beordredes generalmagasinet til at afkøbe ham varerne indtil et beløb af 40 000 rdl. aarlig. 1764 forlod Frontin landet. To aar efter maatte virksomheden indstilles, og staten stod tilbage med et tab paa mellem 30—40 000 rdl., hvortil kom, at hele aktiekapitalen, 60 000 rdl., var gaaet til⁷⁾.

Bedre gik det ikke Bernstorff med et storstilet projekt, gaende ud paa at overflytte en tysk bomulds- og uldvarefabrikant *Anton Hübners* manufaktur med væve og videre tilbehør samt arbejdere og disses familier, ialt 396 per-

⁷⁾ Friis anf. st. s. 252 ff. Kkl.'s sager vedk. Fabrikkommissær Frontin 1756—66.

soner, fra Wiesbaden til Odense. Det hele var saa daarligt tilrettelagt, at det løb ud i en komplet fiasko. Overflytningen kom ganske vist istand i april 1756; men hertil og til anlæggets indretning var medgaaet 17 000 rdl.; og nu behøvedes yderligere bidrag, for at virksomheden kunde komme i gang. Imidlertid aabenbarede det sig, at Hübner overhovedet ikke forstod sig paa at lede manufakturet, og at han navnlig slet ikke kunde komme ud af det med arbejderne, af hvilke nogle deserterede, medens andre arresteredes. Det lykkedes regeringen at prakke den uheldige fabrikant paa baron Carl Juel, som uden større held søgte at etablere ham og hans folk paa Taasinge. Trods tilskud saavel fra Juels som fra regeringens side var og blev foretagendet dømt til undergang. Hübner døde 1757, og enken, som havde vist sig ligesaa uduelig som manden, fik tilstaaet en pension. De stakkels arbejdere, for hvem emigrationen havde været én stor tragedie, hjemsendtes eller søgtes anbragt ved andre virksomheder. En del af dem havnede saaledes i Odense tugthuses arbejdsanstalt⁹⁾.

Af andre foretagender, som nød godt af Bernstorffs bevaagenhed, skal nævnes *Fr. Hoffmanns* klædemanufaktur. Hoffmann havde oprindeligt indehaft en underordnet stilling i danske kancelli og besad saaledes næppe forudsætninger for at optræde som klædefabrikør. Imidlertid ægtede han klædefabrikanten Courtonnes datter og fik dermed tilknytning til dennes virksomhed. Ved Courtonnes død havde kommercekollegiet som hovedkreditor overtaget administrationen af manufakturet. 1756 tilkøbte Hoffmann sig anlægget paa betingelse af, at de tilhørende redskaber, takseret til 7514 rdl., skulde overlades ham som gave og den forhaandenværende beholdning af raa uld og uberedt klæde, ansat til 16 944 rdl., gives ham som forskud. Ved hjælp af yderligere pekuniær støtte fra kollegiets side udvidedes virksomheden efterhaanden saaledes, at den 1764 havde 20 væve i drift og beskæftigede c. 500 arbejdere. Hoffmann smigrede sig og sin velynder med, at med undtagelse af en halv snes manufakturer i Holland og Frankrig kunde hans regnes blandt de største i verden. Flot tog det sig ogsaa ud, naar han kunde pege paa, at der ved manufakturet førtes 40 forskellige regnskabsbøger. Her som andensteds var der dog et sørgeligt misforhold mellem virkeligheden og situationen, som den præsenterede sig paa papiret. 1764 maatte regeringen eftergive Hoffmann en gæld paa 34 000 rdl. samtidig med, at ogsaa fattigvæsenet maatte undgælde for den tillid, Bernstorff som dets præses havde vist manden⁹⁾.

Dyrt maatte staten ligeledes bøde for Bernstorffs gennem digteren J. G. Klopstock indledede bekendtskab med Schweizeren *Rahn*, som 1751 anlagde en silkefabrik i Lyngby. Igennem næsten et halvt aarhundrede, først under Rahns og siden under digterens broder A. Ph. Klopstocks ledelse, tog

⁹⁾ Friis anf. st. s. 259 ff. og bilag t. kkl. ty. journ. 1756 nr. 1436.

⁹⁾ Friis anf. st. s. 261 og kkl. sager ang. klædefabrikerne 1749—97 nr. 528.

dette foretagende sig betalt for „den forædlings gevinst, som fabriken har foranlediget“¹⁰⁾.

De anførte eksempler er ikke enestaaende, men lader sig supplere med flere. En bevaret fortegnelse over de understøttelser, som i tidsrummet 1736—74 udbetaltes til fabriks- og manufakturvæsenet, viser, at disse ialt løb op til 829 433 rdl.¹¹⁾ Af dette beløb falder betydeligt over halvdelen paa de 15—16 Aar, da Bernstorff ledede industripolitikken, saaledes at det aarlige gennemsnitstal for perioderne før og efter bliver ikke saa lidt lavere.

Med hensyn til understøttelsernes fordeling kan oplyses, at 647 928 rdl. eller 78,12 % af den anførte sum direkte eller indirekte gik til tekstilindustrien. Heraf kan med sikkerhed 213 752 rdl. eller 25,77 % af det hele beløb, hvoraf ogsaa procenterne i det følgende er beregnet, henføres til klædeindustrien, 152 395 rdl. (18,37 %) til silke- og 141 830 rdl. (17,10 %) til tøjmanufakturernes, medens 139 951 rdl. (16,88 %) anvendtes paa andre brancher af tekstilindustrien eller paa saadanne virksomheder og opgaver (spinderier, farverier og tøjtrykkerier m. m.), som ikke med sikkerhed lader sig henføre til én af de ovenanførte kategorier. Restbeløbet, 181 505 rdl. eller 21,88 %, gik til understøttelse af forskellige andre industrier, saaledes til jernindustrien 4,94 %, til en enkelt hattefabrik 2,99 % og til garverierne 2,19 %¹²⁾.

Af den samlede sum af understøttelser, indbefattende gaver, laan, forskud etc., afskrives i fortegnelsen 761 803 rdl. som tabte. Imidlertid maa man dog ikke opfatte dette som et samlende udtryk for den førte politiks resultat. Saa enkelt lader dette sig ikke opgøre. Rent bortset fra, at generalmagasinets tab paa sin kreditgivning til kræmmerne i perioden 1736—68 androg 171 546 rdl.¹³⁾, et beløb, som i hvert fald delvis maa føres paa manufakturpolitikens konto, kommer hertil andre helt ubestemmelige størrelser som offentlige stiftelsers — f. eks. fattigvæsenets — og privates tab paa udlaante midler samt de med toldbegunstigelser o. l. fulgte beskæringer af statens indtægter. Paa den anden side kan ikke alt føres paa tabskontoen. Det maa saaledes ikke overses, at staten i de overtagne fallerede anlæg fik nogen erstatning, som ikke altid er fradraget i tabene. Heller ikke maa man glemme, hvad der rent beskæftigelsesmæssigt og med hensyn til oplæringen af en fagmæssigt bedre udrustet industribefolkning blev vundet for

¹⁰⁾ Friis anf. st. s. 262 f.

¹¹⁾ Naar Friis anf. st. s. 246 angiver et noget højere tal, hænger det sammen med, at han ikke har fradraget nogle i listen medtagne poster vedr. understøttelser til fiskeri, skibsfart og handel. Iøvrigt har Friis formentlig foruden den af ham citerede kilde, Suhms nye Saml. II, 3. H. 1—64, der indeholder flere trykfejl, gjort brug af den her benyttede fortegnelse, som findes i Mallingiana, pakken: Industrie production.

¹²⁾ Det bemærkes, at skillingsbeløbene er udeladt i de her anførte talopgivelser.

¹³⁾ Kommercedeputationens forest. 4/11 1772 i pk.: kkl. da. og ty. forest. i koncept 1736—72.

landet. Og endelig maa det ved sammenligning med udlandet, f. eks. England, tages i betragtning, at mange tab, som de første industrielle eksperimenter naturnødvendigt maatte føre med sig, og som her fortrinsvis bares af staten, andensteds ofte i følelig grad ramte den private kapital.

Det var næppe selve understøttelsespolitikken, men snarere dens planløshed, der voldte ulykkerne. Hvad man især kan bebrejde J. H. E. Bernstorff, er hans svaghed overfor smiger¹⁴⁾, som gjorde ham til et let bytte for samvitighedsløse projektmagere, og hans mangel paa menneskekundskab. Det er muligt, at han, der havde meget andet end industrien at tage vare paa, førtes bag lyset af sine underordnede. Hans samtidige, den ofte særdeles velunderrettede forfatterinde Dorothea Biehl, fortæller, at Wasserschlebe og en anden af generalmagasinets direktører Joh. Fr. Wilh. v. Jessen beskyldtes for at have taget deres part — i visse tilfælde en trediedel af de forskud, Bernstorff bevilgede. Den omstændighed, at disse beskyldninger aldrig blev undersøgt, er ikke egnet til at rense deres minde. Hvordan man nu end vil se herpaa, saa har Biehl sikkert ret, naar hun om Bernstorffs industripolitik udtalte: „Havde han indskrænket sit anslag til at udvide og understøtte ved kongens runde haand de (v: anlæg), han forefandt, saa kunde det havt sin gode nytte; men der skulde anlægges nye“¹⁵⁾. Netop ved i en større maalestok at forny bestræbelserne for manufakturernes anlæg forøgede Bernstorff vanskelighederne for de allerede bestaaende.

Det er blevet udtalt, at den danske regering i sin økonomiske politik var i overensstemmelse med det, som i samtiden gjaldt for videnskabelig visdom¹⁶⁾. Og det er rigtigt, at man i datidens økonomiske litteratur herhjemme ofte møder meningstilkendegivelser helt paa linie med de politiske bestræbelser. Men fuld gyldighed har udtalelsen dog ikke. Selv en forfatter som *Erik Pontoppidan*, der til fulde delte den merkantilistiske opfattelse af det heldbringende i at lade landets egne børn indtjene arbejdslønnen ved fremstillingen af de industrielle forbrugsgoder, stod med dette dog toldpolitikken af 1732 nærmere. Han havde, som han udtalte, ikke meget haab til silke-manufakturernes, ja, fandt dem rent ud unødvendige, da det asiatiske kompagni jo hjemførte silkevarer. Langt mere tillid havde han til den indenlandske tilvirkning af lærred, især de grovere sorter, idet det meste finere lærred kom fra udlandet. Ogsaa var han, som allerede vist, klar over, hvor begrænsede afsætningsmulighederne for manufakturindustrien var. Han stod regeringens ledende mænd nær og udtalte sin billigelse af, at man

¹⁴⁾ Se breve fra P. Chr. Schumacher til Joh. Bülow ^{23/1} og ^{22/1} 1787 (Bülow's manuskriptsaml. i Sorø 42 nr. 9 og 24).

¹⁵⁾ H. T. 3. R. IV, s. 336 og 338.

¹⁶⁾ Holm: Danm.-Norges Historie III (2) s. 154.

kostede store summer paa indkaldelsen af fremmede fabrikanter og paa forskud, huslejhjælp og „douceurs“, men han skjulte dog ikke sin ængstelse for, at disse summer „vel er mere, end man forestiller sig“¹⁷⁾.

I sine „økonomiske tanker til højere eftertanke“, der udkom 1756, rejser *Frederik Lütken* spørgsmaalet, „hvorfors vi ikke kan gøre og sælge vort arbejde for den samme pris, som andre kan?“ „Er der nogen ting, som næst gode love beforder et folks velstand og kommerce, saa tænker jeg, at det hænger af dette at kunne holde pris med andre“. Hollænderne, siger han, kan undersælge Danmark i tusinde ting. Og aarsagen til denne deres overlegenhed finder han i, „at ingen ting er forbuden at føre ind hos dem“, at „tolden paa ind- og udgaaende er saa ringe“, og at „de køber deres korn, hvor det er bedst køb“. Ogsaa Frankrig kunde producere billigere, fordi det sørgede for billige levnedsmidler for sin industribefolkning¹⁸⁾.

Fr. Lütken var merkantilist. Han var stemt for en befordring af industrien. Han siger selv, at han vilde finde det uklogt af England at opgive sine forbud, der værnede om industrien. Men den bedste vej til at fremme industriel produktion syntes ham dog at være den at sørge for befolkningens forøgelse for derigennem at skaffe billig arbejdskraft. Af den grund skulde levnedsmiddelprisen bringes ned. Han ønskede en nogenlunde fast pris paa kornet. Derfor kunde han som Martfelt efter ham henvise til Englands eksempel og ønske, at forholdet mellem verdensmarkedets kornpriser og en bestemt fastsat takst skulde være afgørende for, om kornindførsel skulde være tilladt eller forbudt, medens man samtidig skulde opmuntre kornproduktionen ved udførselspræmier¹⁹⁾. Han fulgte en almindelig merkantilistisk tankegang, naar han betragtede landbrugsprodukter som for lidet værdifulde til som eksportvarer at trække penge ind i landet. Hellere skulde man fremstille industrivarer, især højtførædlede, paa hvilke landets fortjeneste var størst gennem den indtjente arbejds løn. Landbruget skulde altsaa underordnes industriens interesser. Selv en allround merkantilist som Frederik II af Preussen afstemte efter 1763, altsaa omtrent samtidig med toldloven af 1762, sin kornhandelspolitik efter industriens tarv²⁰⁾.

Den danske regering forsøgte at tjene to herrer paa én gang, idet den samtidig med opbygningen af det industrielle beskyttelsessystem fastholdt en agrarvenlig kornhandelspolitik, som sammen med forbrugsbeskatningen i byerne maatte fordyre levfoden for industriens arbejdere. Det skortede de

¹⁷⁾ *Eutropii Philadelphi: Økon. Balance (1759)* s. 253, 267 f. og 269 f. samt ovenfor s. 1 f.

¹⁸⁾ Fr. Lütken anf. st. I, afd. 3, kap. 4 s. 30 ff.

¹⁹⁾ *Smstds. I, afd. 3, kap. 4 s. 38 ff. og afd. 1, kap. 3 s. 39. Sml. Naudé: Getreidehandelspolitik der europ. Staaten* bd. I s. 103 og 190.

²⁰⁾ Hugo Rachel i *Forschungen zur Brandenburg. u. Preuss. Geschichte* 40. bd., 2. halvdel s. 249 ff.

ledende paa tilstrækkelig kraft og statsmandsblik til at vælge en bestemt linie. Det er mod denne svaghed, Fr. Lütken retter sin i realiteten skarpe kritik.

Tidens selvstændigste tænker herhjemme, Fr. Lütkens begavede broder *Otto Didrik Lütken*, som hævdede retten til at undersøge selv de mest trivielle sætninger, siden nu fornøftens brug var ham „anbetroet“, betragtede med skepsis forsøget paa at udvikle en national fabriksindustri. Skomager- og skræderhaandværket, sagde han 1758, nedlagdes aldrig; men „om de ny-anlagte fabrikers bestandighed er nationen derimod ikke saa fuldt persvaderet. Mange hos os anlagte fabriker er igen nedlagt og har ikke kunnet soutinere sig. De, som endnu er, befrygtes af mange ikke at staa paa meget faste fødder og formenes for en stor del at soutineres ved statens synderlige protektion og anselige forskud“²¹).

At det skulde være rigtigt med alle midler at holde pengene i landet, blot fordi alle stater kappedes om at anlægge ny fabriker og sætte handel i gang uden at se paa omkostningerne, kunde han ikke indse. Det naturlige maatte være under fredsforhold, „at nogle provinser kommercerede, at andre fabrikerede, disse i ét og andre i et andet, at andre igen blev ved agerdyrkning“, alt efter deres anlæg. Navnlig maatte der være ting, hvor afsætningen var saa ubetydelig, at det ikke var bekostningen værd selv at fremstille dem. Han forstod vel, at andre landes eksempel havde smittet. Store kapitaler var tjent paa fabrikation; men dette skyldtes, at det tidligere var et faatal af lande, som fabrikerede for alle andre. „Nu derimod, da enhver nation, ja, snart hver provins og distrikt vil fabrikere for sig selv, da er saa store gevinster ej mere at forvente“. Danmark var i stand til at klare sig og betale sin nødvendige import ved sit agerbrug, sit fiskeri og sit haandværk, netop de erhverv, toldrullen af 1732 tog sig mest af²²).

Skarpt redegør O. D. Lütken for industribeskyttelsens almindelige ulemper og sigter derved tydeligt nok paa hjemlige forhold: „Den store støtte fra staten, friheder og især de forundte forbud paa fremmede varers indførsel . . . kan være en vigtig og betydelig hindring for mange fabriker i at opnaa den forventede og forønskede blomstring og drift og det formedelst den misbrug, fabrikørs og interessenter kan gøre af disse statens enten forventede eller forundte understøttelser“. Dels nemlig gennem en uøkonomisk indretning af anlæggene, ved at ofre for meget paa indforskrivning af fremmede mestre og paa lønningsudgifter, dels i almindelighed ved mangelen paa „tilbørlig agtsomhed og vindskibelighed og dels endelig derved, at interessenterne ikke med nogen billig rente eller interesse vil være fornøjede, da de vel, i det mindste hvad en del fabriker er angaaende, gør deres regning saa-

²¹) Økon. Magazin II (1758) s. 232 og 206.

²²) Økon. Mag. II (1758) s. 231 ff. og 242 ff.

ledes, at det forventede eller forundte forbud paa fremmede varers indførsel kan indemnisere dem i alting, holde dem sikre for tab og forsikre dem nogenlunde om den gevinst, de vil have. Saadant forbud er dem et monopolium, om der endog af samme slags fabrikker er mere end én, siden alle købere af deslige varer er forbundne at købe hos dem, og prisen dependerer mest af dem selv og deres staten gjorte og foreviste beregninger under forsikring, at de uden tab ikke kan sælges lettere²³⁾.

Det er en kritik, der rammer hovedet paa sømmet. Havde ikke fabrikant Daemen klaget over, at hans kolleger var ganske lige glade, om arbejdslønningerne fordyrede fabrikationen eller ikke, da de kunde sætte prisen derefter²⁴⁾. Og maatte ikke kommercekollegiet selv besvære sig over, at fabrikanter og haandværkere straks udnyttede indførselsforbudene til skade for forbrugerne²⁵⁾. Hvad hjalp det, at regeringen fastsatte pristakster for varer, hvis indførsel var forbudt, naar i realiteten taksterne bestemtes af fabrikanternes egne overslag? Ja, hvad gavnede hele beskyttelsessystemet, naar det straks blev udnyttet af kapitalindskyderne gennem dividendeudbetalinger, der maatte gøre driften urentabel? Staten og offentligheden blev besveget, og manufakturernes selv forhindrede i „nogensinde at holde priser med andre“²⁶⁾.

Ikke underligt, at Pontoppidan, udgiveren af „Økonomisk Magazin“, hvor O. D. Lützens synspunkter offentliggjordes, maatte til at tage afstand fra en saa rammende kritik i en redaktionel anmærkning.

I samme tidsskrifts 8. bind optoges en række besvarelser af et udsat pris-spørgsmaal om, hvad der trykkede borgerstandens næring i de smaa købstæder. Mange anker rettede sig her mod forbudspolitikken og dens uundgaaelige følge, *smugleriet*, drevet af bissekræmmere og jøder²⁷⁾. Den udbredte smughandel fik i denne tids kappestrid mellem staterne om at tilrive sig markeder et præg ganske svarende til vor tids *dumping*. „Fremmede giver dem (:) de kræmmere, der optraadte som kommissionærer for de fremmede) gerne af de forbudne varer saa mange paa borg, som de vil forlange. De overlader dem varerne for en lettere pris, end de ellers kan sælge dem for, just i den hensigt at forstyrre de fabrikker og manufakturer, for hvis opkomst de har saa høj aarsag at frygte, og i det haab at vinde tredobbelt igen, hvad de taber derved, naar de først har faaet disse forhadte ting af vejen“²⁸⁾.

Ogsaa senere i aarhundredet klages der over denne dumping under toldbeskyttelsen. Saaledes hedder det i en forestilling fra kommercekollegiet

²³⁾ Økon. Mag. II, s. 276 f.

²⁴⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. A (1740) nr. 902.

²⁵⁾ Kkl. ty. forest. febr. 1761 nr. 2300.

²⁶⁾ Økon. Mag. II s. 277.

²⁷⁾ Økon. Mag. VIII s. 226 ff., 254, 264 o. fl. st.

²⁸⁾ Økon. Mag. I (1757) s. 300.

1780 om grundene til manufakturernes slette trivsel: „Det værste kontraband bestaar i varer, som sendes fra fremmede steder til Norden, naar den første begærlighed efter samme er stillet i landet . . . Saasnart fabrikanten har faaet sin indretning og anvendte omkostninger betalt, sælger han resten til fremmede for fabrikationspris“²⁹⁾).

Efter tronskiftet 1766 fik den opposition mod regeringens økonomiske politik, som mere eller mindre skarpt var kommet til orde i litteraturen, mæle indenfor selve statsraadet. Den gamle Fr. Danneskiold-Samsøe, kommercekollegiets grundlægger, som under hele Frederik V.s regering var holdt ude fra al indflydelse paa styrelsen, fik nu sæde i konseillet og rettede her det ene kraftige angreb efter det andet mod det hidtidige styre. Hvad han særlig kritiserede i den økonomiske politik, var ødelæggelsen af provinsbyernes handel, uden at der derfor var opnaaet nogen særlig blomstring i København. Men dernæst ogsaa den overdrevne understøttelse af manufakturerne. Disse skulde nok have et forskud til starten, men ellers klare sig selv³⁰⁾. Danneskiold gav her udtryk for en stærkt udbredt stemning. Men han fandt ogsaa tilslutning indenfor selve regeringskresen, bl. a. hos *Ditlev Reventlow*, som siden sin overtagelse 1764 af stillingen som 1. deputeret for finanserne havde arbejdet energisk paa at raade bod paa disses fortvivlede stilling. Reventlow gik navnlig ind for en kraftig sparepolitik og ønskede derfor ogsaa kontrol med kommercekollegiet og dets udgifter til manufakturvæsenet. Dette var baggrunden for et i januar 1767 fremsat forslag om at lægge kommercekollegiet og dermed handels- og industripolitikens ledelse ind under rentekammeret. Ganske vist lykkedes det Bernstorff at forpurre denne plan; men han traadte dog ud af kollegiet, og i marts maaned opfyldtes i realiteten Reventlows ønske, idet han med bibeholdelse af sin stilling som 1. deputeret nu ogsaa fik sæde i kommercekollegiet som dets præses³¹⁾.

Den omstændighed, at Bernstorff i sept. 1766 var blevet gjort bekendt med Danneskiold-Samsøes kritik, førte til, at kommercekollegiet d. 13. okt. s. a. i anledning af en indkommen ansøgning om bistand fra *kommercefonden* udtalte, at anvendelsen af dennes midler nu næsten udelukkende maatte begrænses til at støtte fiskeri og handel, og at der saaledes intet kunde blive tilovers til forskud og opmuntring til fabrikanterne. Denne opfattelse knættedes efter Reventlows indtræden ved en kgl. resolution af 14/4 1767³²⁾.

Formodentlig maa man spore Ditlev Reventlows initiativ bag det skridt, der nu toges til at faa generalmagasinets forhold undersøgt. Stadig mere

²⁹⁾ Rawert (1850) s. 51.

³⁰⁾ Danske Magazin 5 R. IV, s. 375.

³¹⁾ Friis anf. st. s. 266 ff. Dansk Biogr. Leksikon ved P. Engelstoft: artiklen Ditlev Reventlow.

³²⁾ Kkl. ty. forest. 1766 nr. 3088 og 1767 nr. 3101.

tydeligt havde det vist sig, at magasinet ikke magtede de opgaver, det ved sin start havde faaet overdraget. Forlængst havde det saaledes maattet opgive at fungere som indkøbscentral for raavarer til industrien. Gang paa gang var fabrikkerne desuden kommet i yderste forlegenhed, fordi magasinet havde været ude af stand til at præstere den lovede prompte betaling ved færdigvarernes levering. Ja, end ikke den kredit, der var tilsagt kræmmerne paa de leverede varer, formaaede det i længden at bestride, idet dets fonds 1768 kun udgjorde 130 000 rdl., medens den samlede kredit til de handlende i København, Norge og de danske provinser samtidig løb op til c. 300 000 rdl. Noget af skylden for denne uheldige udvikling mente man at kunne lægge hos den efterhaanden meget store og rent bureaukratisk sammensatte direktion. Sandsynligvis under indflydelse af H. C. Schimmelmann³³⁾ besluttede man derfor i april-maj 1768 — Reventlow var da afskediget fra sin stilling i kollegiet — at omdanne magasinet til et *generalmagasinkontor*. Dette skulde ledes efter forretningsmæssige principer „med al den opmærksomhed og menage, som handelsomstændighederne inden- og udenfor landet“ maatte kræve. Et lederemne mente man at have i den unge fra Holland indkomne købmand *Frederik de Coninck*, der som kasserer og bogholder fik attachederet den endnu yngre *Niels Lunde Reiersen*.

Som i sin tid generalmagasinet skulde ogsaa generalmagasinkontoret foretage indkøb af udenlandske raavarer fra første haand, saa at det heraf kunde udlevere til fabrikkerne, hvad de behøvede. Leverancerne skulde kunne ske paa 6 maaneders rentefri kredit, men kun til absolut solide fabrikker. Handlede direktøren herimod, maatte han selv bære eventuelle tab. Iøvrigt skulde kontoret, der som et købmandsmæssigt foretagende helst burde hvile i sig selv, beregne sig 10 %'s avance ved saadanne salg af raavarer. Det var kommercekollegiets haab, at manufakturernes ved denne foranstaltning vilde blive i stand til at fremstille gode varer til saa billige priser, at afsætnings-spørgsmaalet ikke kunde volde for store vanskeligheder. Navnlig for straks at kunne effektuere ordrer fra provinsen blev det fundet nødvendigt, at kontoret skulde holde et lager af gode salgbare varer til en værdi af indtil 50 000 rdl. Netop i den købmandsmæssige ledelse mente man at have en garanti for, at saavel modtagelsen som forhandlingen af disse varer skete paa bedste vis, saa at lageret ikke belemredes med udskudsvarer. I saa stor udstrækning som muligt skulde købmændene dog aftage varerne direkte fra manufakturernes. Saa tidligt som 1757 havde C. C. Plüer i et skrift, „Patriotiske Tanker over Manufaktur- og Fabrik-Væsenet“ (Kbh. 1757) beklaget den manglende forbindelse mellem de handlende og fabrikkerne. Hvor nyttigt magasinet end kunde være, betød det dog en hindring for udviklingen af en saadan forbindelse, idet købmændene, som tog deres varer fra maga-

³³⁾ Holm: Danm.-Norges Historie IV (1) s. 368.

sinet, savnede anledning til at bekymre sig om fabriksvæsenet, medens fabrikanterne paa deres side ikke følte nogen særlig forpligtelse overfor de handlende³⁴). I erkendelse af denne betragtningens rigtighed, bestemtes det, at den hidtidige præmie paa 5 0/0 stadig skulde opretholdes for salg af manufakturernes varer til Norge, for saavidt forhandlingen skete for fabrikanternes egen regning. Ligeledes bibeholdt man den ordning, at københavnske kræmmere for de varer, de aftog direkte fra fabrikanterne, kunde give anvisninger paa generalmagasinkontoret, som forpligtede sig til at indfri dem inden 2 maaneders forløb, medens kræmmerne fik 18 maaneders henstand med betalingen til kontoret. Denne kredit blev dog ikke rentefri, idet der maatte betales 4 0/0 rente i de første 6 maaneder og 12 0/0 i de resterende 12 maaneder. Noget gunstigere stilledes de handlende i de danske provinser og Norge, idet de ikke skulde betale renter for de første 6 Maaneder og kun henholdsvis 2 og 2½ 0/0 for de følgende 6. Iøvrigt beregnede kontoret sig en avance af 2 0/0 for sin medvirken. Med hensyn til kreditgivningen fastsattes dog den vigtige begrænsning, at den kun maatte tilstaaes fuldt ud paalidelige handlende. I det hele indskærpedes denne forsigtighedsregel med en vedholdenhed, som tydeligt nok viser, hvor svagheden hidtil havde ligget. Iøvrigt overtog kontoret generalmagasinets vare- og kassebeholdning samt dets mere eller mindre sikre tilgodehavender. Yderligere tilsikredes det et aarligt bidrag paa 10 000 rdl. fra kommercefonden. Og endelig besluttedes det at optage et udenlandsk laan paa 500 000 rdl. for at tilvejebringe den fornødne driftskapital³⁵).

Generalmagasinkontoret faldt ikke ud til den ventede succes. De handlende, som længe havde haft fordel af at forsyne fabrikanterne med uld, saa med uvilje paa den ny konkurrent. Af større betydning blev det, at fabrikanterne fra første færd mødte det med mistillid „i den formening, at hele indretningen var sket for direktørens (altsaa de Conincks) skyld“, og derfor foretrak, for saavidt de evnede det, selv at skaffe sig raavarerne. Følgen var, at kun de mindst solide blandt fabrikanterne henvendte sig til kontoret om forskud af materialer. Kontorets ledelse lod sig bevæge til overbærenhed, men opnaaede herved kun at forøge de paagældendes ubekymrethed om driften af deres anlæg, hvorved det paaførtes betydelige tab. Hertil kom, at den var uheldig med indkøbet af et større parti spansk uld, idet dette blev 6 0/0 dyrere end tilsvarende kvaliteter, indkøbt i Amsterdam. Desuden lød der klager over kvaliteten og sorteringen af kontorets uld. Ogsaa for vareoplægets vedkommende kom man ud for store skuffelser. Magasinet fik stadig de daarligste varer, som ikke kunde afsættes andensteds. Ganske imod hen-

³⁴) C. C. Plüer, anf. st. s. 67 ff.

³⁵) Kkl. ty. forest. april 1768 nr. 3191 m. kgl. resol. 3/5 s. a. og Nyrop: N. L. Reiersen s. 77 samt Holm anf. værk IV (I) s. 368.

sigten vovede man ikke at afvise saadanne leverancer, fordi man i deres modtagelse ofte saa den eneste udvej til at sikre sig et vederlag for de krediterede materialer. Til alt dette kom kræmmernes misfornøjelse over kreditens indskrænkning³⁶).

Disse forhold gav anledning til, at Joh. Fr. Struensee den 29/4 1771 besluttede at ophæve generalmagasinkontoret og at lade dets forretninger afvikle. Denne afvikling blev dog ikke tilendebragt i Struensees tid, og efter hans fald traadte kontoret i funktion igen.

---

³⁶) Udat. beretn. om generalmagasinkontorets oprettelse i pakken: generalmagazinet vedk. 1738—1780, kommercedeputationens forestill. 4/11 1772 i pakken: kommercekollegiets danske og tyske forestillinger i koncept 1736—72, précis eines memoires vom 12ten nov. 1773 betr. die manufacturen in Kopenhagen (miscellanea fabriksvæsenet i almh. og kommercefonden vedk. 1773—94) samt bilag t. kkl. da. journ. I (1777) nr. 1042.

KAPITEL XII

Struenseeperiodens industripolitik.

I løbet af Frederik V.s regering var der foregaaet en ændring i de økonomiske konjunkturer, som kom til at øve indflydelse baade i litteraturen og politiken. Langsomt stigende kornpriser begyndte saa smaat at skabe muligheder for et rentabelt agerbrug. Disse muligheder søgtes udnyttet gennem private godsreformer. Den økonomiske litteratur kastede sig ud i en livlig drøftelse af problemer vedrørende landbrugets og bondestandens forhold. Og regeringen gik i gang med planer om praktiske foranstaltninger til forbedring af agerdyrkingen. Under indflydelse heraf og tildels paavirket af den franske fysiokratiske skoles lærdomme fik kritikken af den hidtidige industripolitik et bredere grundlag. Bestræbelserne for ved tvang og rundaandtet pengeunderstøttelse at opelske en kunstig industri, saalænge hovederhvervets, landbrugets, muligheder var uudnyttede, stempedes som uforvarsrlige. Kun de industrier, som havde naturlig grobund i landets forhold, og som uden særlig protektion selv formaaede at hævde deres plads, burde omfattes med interesse.

I sin 1769 udkomne „Bedenken über die Frage, wie dem Bauernstande Freyheit und Eigenthum . . . verschaffet werden könne“ og de 1771 dertil knyttede „Zusätze“ tog *G. Chr. Oeder* sammen med landbopolitiken ogsaa industriens forhold under kritisk behandling. Denne ejendommelige fremmede, hvis evne til at frigøre sig for herskende meninger og fordomme, lod ham se langt klarere paa forholdene her i landet end de fleste indfødte, pegede paa, hvorledes Danmark i sin husflidsmæssigt drevne tilvirkning af vadmél, i den jyske lærredsindustri og i fremstillingen af strømper, hansker og tønderske kniplinger besad en virkelig nationalindustri, som ikke blot i stor udstrækning forsynede det indenlandske marked, men ogsaa — for de to sidste artiklers vedkommende — formaaede at hævde sig udenfor riget. Oeder fandt det bemærkelsesværdigt, at disse industrier havde udviklet sig uden regeringens støtte, og saa heri et bevis for, at den danske befolkning ikke, som undertiden hævdedet, manglede egnethed og tilbøjelighed for industriel virksomhed. Begge vidnede klart om, at „fabriker“ kunde bringes i stand under særlige

omstændigheder, naar forstandige fabriksherrer, der var inde i forholdene, blot fandt de rette steder og iøvrigt greb sagen rigtigt an. Derimod vendte han sig mod forsøgene paa ved kunstige midler at fremelske manufakturer, som ikke evnede at hævde sig i konkurrencen med udlandets ældre foretagender. Disse havde et forspring, fordi de var sikre paa afsætning og raadede over skolede arbejdere. Herhjemme manglede man den nødvendige arbejdskraft. Det gik ikke an at drage denne bort fra landbrug og skibsfart. Først naar man kunde regne med et arbejdsoverskud fra disse næringer, vilde tiden være inde til en videreudvikling af industrien. Med hensyn til stedet, hvor en eventuel fabrikation burde optages, syntes Oeder tilbøjelig til at foretrække København, skønt han var klar over, at den billigere levofod paa landet gav dette et vist fortrin. Kendsgernerne havde vist ham, at fabrikanterne helst vilde opholde sig i regeringens nærhed for lettere at opnaa dens støtte. Og regeringen maatte for kontrollens skyld ogsaa ønske dem anbragt her. Tilmed kunde garnisonerne i København afgive hænder til arbejdets udførelse. Dog fandt han, at visse grovere industribrancher med held kunde anbringes paa landet, hvor de kunde producere billigere¹⁾.

Den danske nationaløkonomiske forfatter *Christian Martfelt* vendte sig i et 1771 udgivet skrift paa flere punkter imod finansraad Oeder, hvem han iøvrigt betegner som „min gode ven og en mand, jeg har megen højagtelse for“. Navnlig afviste han paastanden om, at Danmark manglede folk til industriel produktion, med en ikke fuldt korrekt henvisning til, at England, om det havde anlagt en lignende betragtningsmaade, næppe havde begyndt at fabrikere endnu. Som Oeder var Martfelt dog tilbøjelig til at lægge hovedvægten paa den for riget naturlige industri; thi „i de smukke kunster er vi alt saa store, som vi for tiden behøver at blive“. „Men skade er det, at de manufakturer og fabriker, der mest er i vor magt, har vi mindst tænkt paa, de linnede nemlig, de grove uldne, jern- og messingfabrikerne“²⁾.

Med stor skarphed vendte Martfelt sig mod fortidens misgreb. Danmark var, sagde han, blevet en „bolig for økonomi- og commerceforstyrre“. Først og fremmest krævede han kornprisen reguleret, saa at man fik en fastere pris. For toldpolitikens vedkommende forlangte han større konsekvens. Eksempelvis vendte han sig mod tolden paa importen af uheglet hør og hamp som skadelig for linnedindustrien, samt mod tolden paa visse farvestoffer til industrielt brug og paa hørfrø til oliemøllerne og sæbesyderierne. Men ogsaa understøttelsespolitikken angreb han. Man skulde kun beskytte og hjælpe saadanne fremmede, som havde vist sig at være gode arbejdere, og først belønne dem „efter gjort arbejde“. Fremfor alt gjaldt det dog om, at regeringen fulgte en bestemt plan. Derfor ønskede han „indsigtsfulde aander i de konge-

¹⁾ Oeder: *Bedenken . . .*, s. 24 f. og *Zusätze zu dem Bedenken*, s. 56 ff.

²⁾ *Philocosmi Betænkninger over adskillige vigtige politiske Materier i Anledning af Philodani Undersøgelser* (Kbh. 1771) s. 149, 280 og 289.

lige økonomi-, kommerce- og kammerkollegier, nøje kendende de lande, som de haver at give raad om, i forhold til andre staters nærings- og handelspolitik³⁾.

Da Martfelts bog udkom, var en dybtgaaende omorganisation af styrelsesforholdene indledet. Et særligt betydningsfuldt skridt var oprettelsen ^{29/5} 1771 af et finanskollegium, hvorunder alle finansielle og økonomiske anliggender skulde sortere. Dets ledende mænd, hvorimellem Joh. Fr. Struensees broder Carl August Struensee og Oeder, fik overdraget den opgave at fastlægge „die generalen grundsätzen in finanz- und cameralgeschäften“ og at sørge for uniformitet i sagernes afgørelse, saaledes at man kunde undgaa fortidens indbyrdes kolliderende dispositioner. Med dette kollegium sammensmeltedes nu ogsaa det tidligere kommercekollegium. Til at afvikle dettes løbende forretninger forordnedes en kommercedeputation, som kom til at bestaa af to embedsmænd og storkøbmanden Niels Ryberg. Derimod skulde alle ny indkommende sager vedrørende handel og industri indbringes for finanskollegiet. Belært af erfaringen om faren ved en udelukkende kontormæssig behandling af erhvervslivets problemer, omgikkes man med planer om at indrette en art repræsentativ forsamling, som skulde udtale sig om alle kommercielle og industrielle sager, ikke blot saaledes at dens raad skulde indhentes af kollegiet, men ogsaa derved, at det selv kunde fremsætte forslag. Det blev paalagt kommercedeputationen at forberede indkaldelsen af en *kommercekonference*, sammensat af udsendinge fra alle handelssteder⁴⁾. Bag planen, som ikke naaede til udførelse, laa tydeligt nok tanken om i højere grad end hidtil at indrette den økonomiske politik efter hele rigets tarv.

I sit forsvarsskrift af 14. april 1772 har Joh. Fr. Struensee udtrykt sit syn paa industripolitiken. De fabrikker, som ifølge hele deres natur og landets forhold ikke kunde holde sig oppe, skulde ikke underholdes af kongens kasse. For de øvriges vedkommende skulde understøttelsen begrænses til præmier. Staten som saadan burde ingen del tage i fabriksdrift⁵⁾. Broderen C. A. Struensee, der snart fik overdraget den særlige behandling af handels- og industrisager og derfor bivaanede kommercedeputationens møder, fandt det naturligt, om Danmark væsentlig lagde sig efter agerbrug og kvægavl, Norge efter bjergværksdrift, trælasthandel og fiskeri, medens man paa enhver mulig maade skulde søge fabriksdriften fremmet i hertugdømmerne, hvor den havde vist sig mest levedygtig. Dog var det ikke meningen, at Danmark skulde forsage al industriel virksomhed. Den maatte blot ikke gøres til hovedsagen. Det forekom ham rimeligt, om man søgte at befordre fremstil-

³⁾ Anf. st. s. 127, 255 ff., 282, 285 og 367 ff.

⁴⁾ Kabinettsordre af ^{20/5} 1771 og finanscoll.'s forestill. ^{3/6}, ^{9/6} og ^{4/7} 1771 med tilhørende kgl. resol. (Medd. fra Rentekammerarkiverne 1873—76, s. 83 ff. og 90 f.)

⁵⁾ Inkvisitionskommissionen af ^{20/1} 1772, udg. af Holger Hansen, I (1927) s. 23.

lingen af linnede, uldne og bomuldsvarer, hvorimod man burde holde sig fra tilvirkningen af finere luksusvarer⁶⁾.

Det var disse synspunkter, der blev ledende for det ny styre i det korte tidsrum, det fik beskaaret.

Det er allerede omtalt, at Struensee den ²⁰/₄ 1771 fandt for godt at ophæve generalmagasinkontoret. Et skridt videre i samme retning var det, naar man i juli nævnte aar inddrog kommercekollegiets aarlige tilskud paa 30 000 rdl. i statskassen. Finanskollegiet havde i sin forestilling af ⁴/₇ foreslaaet, at fondet under dets bestyrelse vedblivende skulde anvendes til handelens og industriens befordring; men herpaa lod Struensee kort og godt resolve: „Fondet gaar i den almindelige kasse, og naar jeg finder noget nødvendigt til opmuntring af handelen, vil jeg hver gang anvise det“⁷⁾.

Ved en kabinetsordre af ¹¹/₇ 1771⁸⁾ tilkendegav Struensee finanskollegiet, at kongen for at fremme handelen mellem rigets forskellige landsdele ønskede alle forbud og besværinger paa indenlandsk fabrikerede varer hævet, og at kollegiet skulde indgaa med forestilling herom. Resultatet af de heraf fulgte overvejelser blev plakat af ³/₆ 1771, som i overensstemmelse med C. A. Struensees ovenanførte synspunkter nedsatte tolden paa fabriksvarer indført fra hertugdømmerne til Danmark og Norge fra 20 til ⁷/₂ ⁰/₆. Foruden at være et skridt i centraliseret retning betegnede dette et brud med den hidtidige beskyttelse af den danske, specielt den københavnske industri, overfor den under lettere vilkaar arbejdende slesvig-holstenske. For saavidt flere af hertugdømmernes manufakturer allerede tidligere gennem særlige privilegier havde modtaget store begunstigelser, maa man dog ogsaa se det som et udtryk for Struensees ønske om rene linier og afskaffelse af særfordele for enkeltmænd.

Virkningerne af de omtalte foranstaltninger paa industrien i Danmark lod ikke vente paa sig. København og det øvrige land oversvømmedes af udenlandske varer, som over hertugdømmerne fandt vej hertil. De københavnske fabrikanter, som nu maatte undvære generalmagasinkontorets og kommercefondens støtte, formaaede ikke at hævde sig. En følge heraf blev en omfattende arbejdsløshed blandt de ved manufakturerne beskæftigede arbejdere. Mange forlod landet. Af en opgørelse, foretaget af kommercedeputationen paa grundlag af fabrikanternes, hallens og magasinets fortegnelser, ses at tallet af beskæftigede ved dug- og tøjmagernes virksomheder fra 1770 til 1771 sank fra 4 604 til 2 790, medens antallet af væve i drift for

⁶⁾ Finansskoll.'s forest. ²/₆ 1772 nr. 1566 i kkl. forestillingsprotokol 1770—72 samt Inkvisitionskomm. I, s. 48.

⁷⁾ Finansskoll.'s forest. ⁴/₇ 1771 m. resol. i kkl. forestill. prot. 1770—72 nr. 1565 b.

⁸⁾ Holger Hansen: Kabinetsstyrelsen 1768—72 II (Kbh. 1919) s. 185.

hele tekstilindustriens vedkommende faldt fra 553 til 230. Dyrtid, der var en følge af daarlig kornhøst, bidrog sit til at vanskeliggøre forholdene; men der kan næppe herske tvivl om, at hovedårsagen til misèren laa i den bratte kursændring i regeringens politik.

Fabrikanternes klager og de anførte realiteter undlod ikke at gøre indtryk paa kommercedeputationens medlemmer. Den ^{22/11} 1771 vovede deputationen i en forestilling til finanskollegiet at fremhæve nødvendigheden af, „at fabrikanterne ikke blev forladte som vildfarne faar“, og at foreslaa overdragelsen af magasinet til et privat interessentskab, der kunde belaae fabrikanternes varer. Men den fandt ikke gehør. Tværtimod synes der i finanskollegiet at have været planer fremme om i al almindelighed at nedsætte tolden paa udenlandske industrivarer. Dog naaede de ikke til udførelse⁹⁾.

Som omtalt omfattede baade Oeder og C. A. Struensee udviklingen af den indenlandske linnedindustri med særlig interesse. Et udslag heraf var, at regeringen billigede en plan udarbejdet af fattigvæsenets direktion om oprettelse af et arbejds hus for Københavns fattige. Et magasin blev anlagt til deres forsyning med nødvendige raamaterialer. Navnlig interesserede man sig for *linnedspinderiets udvikling*. Der indforskreves, som nævnt ovenfor¹⁰⁾, en irsk blegemester Howden og en skotsk spindemester Gordon til at give vejledning i hørrens rette behandling. Trods C. A. Struensees stærkt betonedede ønske om, at man i begyndelsen skulde begrænse sig til fremstilling af grovere varer, arbejdede virksomheden dog hovedsageligt i finere varer. Ja, det gik saa vidt, at fattigvæsenets eget behov af grove lærreder maatte dækkes ved køb andensteds fra. Til dette kom tab forvoldte ved bestyrernes ukyndighed og fabriksmestrenes besvigelser.

Sjælen i denne af fattigdirektionen udfoldede virksomhed var storkøbmanden *Niels Ryberg*, der saaledes fortsatte Frederik Holmsteds i linnedspindedirektionen af 1736 paabegyndte arbejde for at beskæftige samfundets fattigste. Ligesom Holmsted udnyttede Ryberg siden sine herunder indhøstede erfaringer til sin private fordel, nemlig ved anlægget af linnedfabriken paa Øbjerggaard.

Ved forelæggelsen af planen for fattigvæsenets indretning fandt direktionen anledning til under henvisning til industriens forfald at tilraade, at man i almindelighed understøttede manufakturernes. Højest sandsynligt har Ryberg, der som medlem af kommercedeputationen formentlig delte dennes kritiske indstilling til regeringens haardhændede politik, her haft en haand med i spillet. Struensee taalte imidlertid ingen kritik. Henstillingen be-

⁹⁾ Finansskoll.'s forestill. 2/3 1772 i kkl. da. forestill. prot. 1770—72 nr. 1566, kommercedeputationens da. forest. smstds. nr. 1585 og da. journ. A (1772—73) nr. 333 samt Nyrop: N. L. Reiersen s. 128.

¹⁰⁾ S. 32.

svarede med en tilrettevisning gaaende ud paa, at dette var en sag, som ikke vedkom direktionen. Derimod fandt tanken om at afløse almissevæsenet med en lønnet beskæftigelse af de fattige og derigennem befordre den industrielle udvikling magthavernes sympati¹¹⁾.

Struenseeregeringens fald den 17/1 1772 slog foreløbig bom for udførelsen af planerne om en omlægning af erhvervspolitiken. Men de tanker, som Oeder, Martfelt og andre havde ført i pennen, levede videre og øvede indflydelse. Ikke blot i litteraturen, hvor bl. a. C. C. Pflueg og Aug. Hennings videreudviklede sansen for de landlege, naturgroede industrier¹²⁾. Men ogsaa paa politiken, der fra 80ernes slutning drog sig Martfeldts toldpolitiske betragtninger til nytte.

---

¹¹⁾ Om de her berørte forhold se Rawert (1850) s. 470 og 475, Kabinetsstyrelsen i Danmark II, s. 201 f. og en beretn. af H. August 1825 i indlæg til danske kanc. 2. dept.'s reg. 1822 1/1 nr. 24 (udtagne bilag til registranterne, pk. A).

¹²⁾ C. C. P[flueg]: Tanker om at indlede og opmuntre Vindskibelihood hos Land- og Kiøbstæd-Almuen (Kbh. 1774) og Aug. Hennings ökon. Beobachtungen einer im Jahre 1779 . . . unternommener Reise durch Jütland (Kbh. og Lpz. 1786).

KAPITEL XIII

Perioden 1772—1797. — Generalmagasinet og manufakturhandelen.

Med Struensees fald den 17. januar 1772 var det foreløbig forbi med planerne om at overlade til industrien selv at bevise sin levedygtighed. Til beskyttelse af den københavnske industri ophævedes ved plakat af 23. april 1772 toldnedsættelsen for hertugdømmernes fabriksvarer. *Toldpolitiken* maatte atter tjene industriens interesser. I visse tilfælde kom dette samtidig til at betyde, at man fjernede nogle af fortidens inkonsekvenser. Saaledes naar indførselen af silketøjer fra Østasien 1773 belagdes med en højere told, og naar man det følgende aar overhovedet forbød asiatisk kompagni at indføre saadanne tøjer undtagen til genudførsel. Ledende herfor var hensynet til silkefabrikerne og vel navnlig til den største af disse, som i 1774 overtoges af N. L. Reiersen imod en række store begunstigelser. Ved forordningen af 3. april 1775 om sæbesyderierne tog man hensyn til Martfeldts kritik og tilstod dem saavel som oliemøllerne fri import af hør- og hampefrø samt rapssæd.

København traadte atter i centrum for regeringens økonomiske politik. Guldberg formede slagordet: „Det er en uryggelig finanssandhed for en middelmaadig stat: samle dine kræfter i dit middelpunkt. Svæk dem ikke — thi du har kun faa — ved at adsprede dem og allerhelst ved at adsprede dem til udsiderne“¹⁾. Og H. C. Schimmelmänn, der sikkert mere end Guldberg gav tonen an for den økonomiske politik, drog sig denne tankegang til nytte. Forordningen af 7. april 1777 paabød, at alle produkter fra de vestindiske øer, altsaa ogsaa sukker, fremtidig skulde føres direkte til København. Dette gav de københavnske sukkerraffinaderier, af hvis samlede salg 35 % faldt paa det schimmelmännske, et betydeligt forspring i konkurrencen med provinsens²⁾.

Takket være gode forbindelser i regeringskresen nød ogsaa Johan Fr. Clas-

¹⁾ H. T. 4 R. I s. 161.

²⁾ Holm: Danm.-Norges Hist. V s. 463 og Schovelin: Fra den danske Handels Empire I s. 80.

sen særlige begunstigelser, idet der 1780 tilstodes ham toldfri indførsel af salpeter, staal og kobber m. m., som maatte være nødvendigt for hans kanon- og krudtværk i Frederiksværk.

Til det allerede omtalte forbud mod indførsel af østasiatiske silketøjer kom 1776 et indførselsforbud mod fremmede jern- og malmgryder, som 1745 var blevet undtaget fra det generelle forbud af 1730 mod udenlandsk støbe- og stangjern. Nu mentes de norske jernværker nemlig i stand til at forsyne det indenlandske marked med disse varer. Endvidere 1779 forbud mod indførsel til Danmark af fremmed skriftstøberarbejde og til København af fiskebensarbejde. Endelig fulgtes kongens overtagelse 1779 af den 1773 oprettede københavnske porcelænsfabrik af et importforbud mod udenlandsk porcelæn.

Som altid, naar talen er om industribeskyttelse, opstillede man som en forudsætning, at den kun skulde gælde for en begrænset tid, men var dog parat til „efter omstændighederne og tilstrækkelige grunde“ atter at forlænge den³⁾.

Paa samme vis som i kommercekollegiets første dage var man ogsaa nu indenfor regeringen principielt imod tildeling af *monopoler* og *eksklusive privilegier*. Derfor afskaffedes 1777 det flere gange fornyede 10aarige monopol for kalkbrænderiet udenfor Østerport imod magistratens ønske, fordi — som det udtaltes — „kalkbrænderier i sig selv er saa simple og lette anlæg, at det ikke vil fejle, at jo flere foretage samme til det almindeliges fordel“. Omtrent samtidig afslog man dog en ansøgning om privilegium til en sukkerformeg og pottfabrik i København, fordi den mentes skadelig for Kastrup værk, der var anlagt med tilskud af store offentlige og private kapitaler. Da dette værk ikke havde eneretsbevilling, besluttedes det foreløbig at meddele det en saadan for sukkerformefremstillingens vedkommende⁴⁾.

Kort efter regeringsskiftet udtalte finanskollegiet, hvori af Struenseetidens mænd Oeder og Tyge Rothe endnu havde sæde, i en forestilling af 2. marts 1772⁵⁾ sin ængstelse over den stedfundne udvikling med hensyn til industrien, navnlig den stærke nedgang i industriarbejdernes tal og vanskelighederne ved at skaffe manufakturerne afsætning. Ogsaa gav man udtryk for en stærk beklagelse af, at det, hverken hvad principer eller forholdsregler angik, var kommet til nogen fast holdning under det afgaaede regime. Forestillingen mundede ud i et andragende om, at handels- og fabriks-sagernes bestyrelse maatte overdrages til kommerce-deputationen, indtil et nyt økonomi- og kommercekollegium kunde oprettes. Regeringen bifaldt dette forslag, og det blev saaledes kommerce-deputationen, der kom til at lede industripolitiken, indtil indretningen af det ny kollegium ved forordningerne af

³⁾ Generaltoldkammerets danske forest. ²²/₇ 1778 nr. 174.

⁴⁾ Kkl. da. forest. ¹²/₅ 1777 nr. 29 og ³⁰/₇ s. a. nr. 49.

⁵⁾ Kkl. da. forest. 1770—72 nr. 1566.

21. marts 1773 og 20. okt. s. a. førtes ud i livet. Trods energiske bestræbelser fra Chr. Martfeldts side for at lade kommercekollegiet beholde alt vedrørende næringsvæsenets bestyrelse, blev resultatet, at man ved disse forordninger i hovedsagen vendte tilbage til den fordeling af sagerne, som havde været herskende før Struensees forandringer. Kun de saakaldte fabrikslav, dug-, tøjmager- og silkevæverlavene samt strømpevæver- og tobaksspinderlavene, skulde bestyres af kommercekollegiet, medens haandværkerlavene og de andre lav skulde høre under danske kancellis forretningsomraade. Dog, at ogsaa disse lav, for saavidt det drejede sig om saa store anlæg, at de drev handel en gros med deres frembringelser, skulde sortere under kommercekollegiet, ligesom dettes anordninger sigtende til arbejdets indretning og forbedring skulde have gyldighed for alle lav. Desuden skulde saadanne haandværkere, f. eks. smede, kartemagere o. l., som hovedsagelig fremstillede redskaber til industrielt brug, henhøre under kommercekollegiet.

I sommeren 1772 kom det, som kommercedeputationens journal viser, til en drøftelse af industripolitikens midler og muligheder, hvorigennem man oplyses om den hidtil førte politiks karakter og resultater. Et iøjnefaldende træk er det, at *kræmmerne* som i 1740erne havde været i skarp opposition til bestræbelserne for at udvikle en national industri, nu optræder *paa linie med fabrikanterne*, og at begge parter stærkt betoner nødvendigheden af generalmagasinets genoprettelse. Dog ikke generalmagasinet som indkøbscentral for raavarer til industrien eller som salgskontor for dens færdigvarer. Det er i dets egenskab af kreditanstalt, man savner det. Som formidler mellem fabrikanterne, der ikke kan vente paa betalingen for deres varer, og kræmmerne, som behøver kredit med betalingen, indtil de kan faa varerne solgt. Hovedproblemet for industrien er altsaa kapitaltilførselen. Begge parter kunde desuden mødes i kravet om et skarpere opsyn med foranstaltningerne mod smughandelen og i ønsket om indskriden mod statsmanufakturernes, især guldhushets, fabrikation for og salg til private. Kræmmerne føjer hertil et forlangende om ophør af fabrikanternes detailsalg, asiatisk kompagnis forhandling i indlandet af sine hjembragte varer og skrædernes klædesalg. „Kræmmernes fordel vilde herved forbindes med manufakturernes“ og efterspørgselen efter fremmede varer i løbet af 10—20 aar høre op af sig selv. Dette optimistiske syn byggede kræmmerne paa efterretninger, de laa inde med, om, at afsætningen af indenlandske industrivarer forud for Struenseetiden aarlig havde andraget 50 000 rdl. til Norge, 50 000 rdl. til de danske provinser og 200 000 rdl. til København.

Dette forhold var ganske vist bragt til ophør ved kreditens bortfald. Norge og de danske provinser hentede atter deres varer fra England og Holland. Det første paa trods af forhøjelsestolden, de sidste gennem smughandelen. De vilde formodentlig ogsaa i fremtiden foretrække udenlandske varer til

trods for, at de herværende manufakturer, efter hvad kræmmerne forsikrede, forfærdigede dem ligesaa gode. Ved imidlertid at genoplive krediten og ved at yde præmier (6 % af de afsatte varers værdi) samt ved streng håndhævelse af toldlovgivningen mente man det dog muligt at afstedkomme en forandring ogsaa paa dette punkt. Lettere laa forholdene i København, hvor man „har faaet smag paa egne varer, især uldent og noget paa silke“, saa at man der ansaa en præmie paa 2 % for tilstrækkelig.

Det har sin interesse mellem de tre underskrivere af kræmmerlavets udtalelse at se *Wasserfall*, som vi i det foregaaende har truffet som forlægger for flere tøjmanfakturer. Det siger os noget om aarsagen til kræmmernes ændrede holdning til manufakturpolitiken.

Ogsaa naar det gjaldt spørgsmaalet om *magasinets* ledelse, var der en vis overensstemmelse mellem kræmmere og fabrikanter. Med skyldig reverens for centralmyndigheden udtalte kræmmerne, at de holdt det for nødvendigt, at kongen paa en vis maade selv bestyrede manufakturpolitiken, nemlig gennem kommercedeputationen. Men under denne ønskede de etableret en direktion bestaaende af tre kræmmere, to fabrikanter og to kgl. betjente. Disse sidste skulde tages blandt deputationens medlemmer, medens de øvrige skulde udvælges af de respektive lav og skifte hvert tredie aar. Udover at bestyre magasinet og dettes fond skulde direktionen have beføjelse til at foreslaa love for manufakturterne og de handlende. Tanken var naturligvis, at mændene fra erhvervslivet skulde tilføre ledelsen den nødvendige indsigt i handelens og industriens enkeltheder.

Fabrikanterne nøjedes med en mere almindeligt holdt udtalelse om det ønskelige i, at man til sikkerhed for midlernes rette anvendelse tog „nogle kræmmere og fabrikanter af god erfaring og godt rygte med til raads i saadanne tilfælde, hvor skønsomhed over varer udfordredes, men fornemmelig ved en saadan casus, hvor en eller anden fabrikant eller handlende frembragte hellige løfter om fabrikernes udbredelse og nedlagde deres unyttige projekter under et glimrende skin, da saadanne erfarne mænd bedst kunde dømme herom“. Unægtelig en udtalelse med skarp brod mod fortidens bureaukratisk ledede industripolitik og et vidnesbyrd om, at industriens egne mænd nu ønskede fred for al den eksperimenteren, der mere end noget andet havde hindret en sund udvikling. Kritik af fortiden kom ogsaa til udtryk gennem de udveje, fabrikanterne anviste til sikring af krediten til de handlende, og hvorved man fremfor alt vilde „forebygge, at en uformuende, ukyndig og nylig udlært kræmmersvend kunde falde den kgl. kasse til byrde“. Det modsvarede af kræmmernes forlangende om, at midlerne ikke skulde anvendes „i forhold til fabrikantens trang, men til hans flid, til præmier for opfindelser, kunst og vindskibeligthed“⁶⁾.

⁶⁾ Kommercedeputationens danske journ. litr. A, nr. 145, 329, 375 og 396 (bilagene mangler).

Saa vel i forslaget om at give erhvervenes repræsentanter indflydelse paa ledelsen som i den frimodige kritik spores utvivlsomt en indflydelse fra Struenseetiden. Den omstændighed, at forretningsmanden Niels Ryberg havde sæde i kommercedeputationen, har formentlig ogsaa bidraget sit til at stemme tonen noget dristigere end ellers sædvanligt i enevældens tidsalder.

Nogen umiddelbar følge fik kræmmernes og fabrikanternes fremsatte anskuelser ikke. Med kommercedeputationens tilbagetræden og kommercekollegiets genoprettelse i sin gamle skikkelse forstærkedes snarere *den bureaukratiske indflydelse*. Saa vel hos Guldberg og H. C. Schimmelmänn som hos dennes søn Ernst Schimmelmänn, der 1773 fik sæde i kollegiet og fra 1777 til 1813 fungerede som dets førstedeputerede, var tilbøjeligheden til at have haand i hanke med den økonomiske udvikling for stærk til at lade industriens forhold uberørt. Og denne tilbøjelighed forplantede sig til kollegiets underordnede embedsmænd, hvoraf flere paa en næppe altfors heldig vis forbandt dyrkelsen af private interesser med deres embedsvirksomhed. Karakteristisk er i saa henseende *N. L. Reiersens* stilling som fabrikskommissær og bogholder i generalmagasinkontoret samtidig med, at han for egen regning og med betydelig statsstøtte drev det største silkemanufaktur, og *Hans Christian Musmanns* som administrator for den kgl. manufakturhandel, magasinets afløser, paa samme tid som han var medinteressent i flere af de virksomheder, der leverede varer til manufakturhandelen, saaledes Pullichs baandvæveri og Usserød uld- og bomuldsmanufakturer.

Til en foreløbig hjælp for fabrikanterne genoplivedes 1774 *generalmagasinkontorets* virksomhed under de Conincks og Reiersens ledelse, men dog saaledes, at man indskrænkede sig til leverancen af varer, bestilte af købmændene i Norge og de danske provinser. Samtidig genoprettedes kommercefondens, som fik 25 000 rdl. aarlig til sin raadighed. Der udbetaltes atter præmier til købmænd, som aftog manufakturernes varer, og flere virksomheder med særligt kostbare anlæg fik bevilget løbende krediter i magasinet. Medens man fra 1768 til fremme af vareafsætningen havde betjent sig af faktorer, bosiddende i de vigtigste byer udenfor København, gik man nu over til at antage *kommissionærer*, der rejste rundt i rigerne og modtog bestillinger af de handlende. Til disses aflønning maatte fabrikanterne betale 2 % af prisen for de varer, som i henhold til saadanne bestillinger leveredes gennem generalmagasinet. Virkningen af de nævnte foranstaltninger udeblev ikke. Medens der 1774 gennem magasinkontoret til Norge og de danske provinser afsattes for 10 367 rdl., udgjorde de tilsvarende beløb 1775 og 1776 henholdsvis 33 812 og 43 218 rdl., hvortil kom salget til Vestindien, der i de to sidste aar tilsammen aftog for 17 617 rdl. varer. I forhold til værdien af de københavnske tekstilmanufakturers samlede produktion, som 1776 androg for 516 644 rdl., var denne magasinets afsætning beskedent. Den altovervejende del af de fremstillede varer afsattes altsaa udenom magasinkontoret, først og frem-

mest til hovedstadens befolkning, men en del utvivlsomt ogsaa til provinsen⁷⁾.

Trods magasinets saaledes relativt stærkt mindskede betydning for tekstilindustrien betragtedes dets opretholdelse og videreudvikling dog stadig ikke blot af fabrikanterne og kræmmerne, men ogsaa af regeringen som uomgængelig nødvendig.

Ved den kabinetsordre af 16. dec. 1776, paraferet af Guldberg, hvorved skatmesteren H. C. Schimmelmans søn Ernst Schimmelman fra 1. jan. 1777 at regne som 1. deputeret stilledes i spidsen for kommercekollegiet, fik samtidig dennes gode ven legationssekretær *August Hennings* sæde blandt de kommitterede. Hans særlige domæne skulde være kollegiets udenlandske og konsulatssager. Tillige bestemtes det, at magasinkontoret, hallen og silkefabrikerne samt i det hele alle københavnske anlæg sigtende til udvikling af industrien skulde stilles under én eller flere af de kommitteredes tilsyn, samt at man hertil først og fremmest skulde gøre brug af Hennings. Fremhævelsen af silkefabrikerne peger hen paa, at man i regeringen var blevet klar over det uheldige i at lade N. L. Reiersen repræsentere kollegiet overfor disse virksomheder, af hvilke den største som anført tilhørte ham selv. Den følgende udvikling vil vise, at det virkelig forholdt sig saaledes. Foreløbig skete der det, at kommercekollegiet ved sin forestilling af 13. jan. 1777 indstillede og fik kgl. resolution for, at ogsaa den kommitterede Trant, gift med Reiersens kusine, fik andel i tilsynet med de nævnte indretninger⁸⁾.

Den 28. jan. 1777 gaves der meddelelse om denne resolution til generalmagasinets direktør, agent de Coninck, og til fabrikkommissær Reiersen. Og samtidig beordredes de til sammen med Trant og Hennings at udarbejde en plan til magasinets fremtidige indretning. Formodentlig har samarbejdet mellem Hennings og hans tre medkommissærer ikke været det bedste. I hvert fald indkom der ikke nogen fælles indstilling fra dem. Først den 4. juli 1777 forelaa der en betænkning med forslag til nyindretningen, og da kun med Trants, de Conincks og Reiersens underskrifter. Aug. Hennings var gaaet sine egne veje, og det maa formodentlig tilskrives hans indflydelse, at der allerede den 13. maj s. a. var udgaaet en kabinetsordre, som egentlig gjorde yderligere overvejelser unødvendige. Ved denne udtaltes det nemlig, at det var besluttet at indrette et oplag af moderne silke-, uldne og andre varer til et beløb af 20—30 000 rdl. Til dette maatte kun modtages gode, straks afsættelige varer, paa hvilke der ikke maatte gives de handlende lang kredit. Det indskærpedes, at det skulde tjene til forsyning af alle dele af monarkiet og ikke maatte forbeholdes nogle faa handlende. Fremdeles skulde der holdes

⁷⁾ Kkl. da. forest. 1⁴/₁ 1777 nr. 20 og bilag t. kkl. da. journ. I (1777) nr. 1042 samt Nyrop: N. L. Reiersen s. 156 f.

⁸⁾ Kkl. da. forest. 1³/₁ 1777 nr. 2 m. kgl. resol. af 20/1.

et oplag af kinesiske og andre sorter silke, hvorfra fabrikanterne kunde forsyne sig mod rede betaling eller sikker kaution til billigste pris uden nogen fordel for magasinet eller nogen anden.

Saa vel vare- som silkeoplaget skulde sammen med generalmagasinkontoret, hallen og alle herhen hørende fabriksanlæg stilles under en *generalmagasindirektion*, der igen skulde staa under kommercekollegiets opsyn. Til medlemmer af direktionen udpegedes de fire førnævnte kommissærer, nemlig Trant og Hennings som repræsentanter for kommercekollegiet og de Coninck og Reiersen som særlig handels- og fabrikskyndige — maaske en slags indrømmelse til de af kræmmerne og fabrikanterne ytrede ønsker om en sagkyndig repræsentation af deres interesser, men dog næppe tilfredsstillende i deres øjne. Samtidig „befriedes“ Reiersen fra stillingerne som fabrikskommissær og bogholder ved magasinkontoret. I stedet paalagdes der Hennings et specielt tilsyn med, at magasinets betjente efterlevede deres pligter, og at fabrikanterne anvendte de modtagne understøttelser rigtigt og forarbejdede deres varer forsvarligt og i overensstemmelse med smagen⁹⁾.

Naar Trant, de Coninck og Reiersen uanset den herved trufne afgørelse alligevel, som nævnt, i juli indsendte deres betænkning, kan det kun betragtes som en tilkendegivelse af, at de misbilligede det tagne skridt, skønt de naturligt nok ikke direkte opponerede imod dette. Deres opfattelse træder tydeligt frem i en udredning af magasinets tidligere historie. Af denne mente de at kunne udlede, at de tidligere forsøg med oplag af raavarer for fabrikerne havde foraarsaget det største tab for den kgl. kasse, uden at det i almindelighed havde medført nogen varig nytte. Paa lignende vis forholdt det sig efter deres opfattelse med oplaget af færdige varer. Thi selvom det nok i begyndelsen havde bidraget til at fremme anvendelsen af indenlandske fabrikata, havde det dog været forbundet med store tab, og, hvad værre var, det havde navnlig i den senere tid virket til at gøre fabrikanterne efterladende med arbejdet og ubekymrede om afsætningen. Med andre ord, det var blevet en sovepude for det store flertal. For saavidt afsætningen til Norge og de danske provinser angik, bestred man dog ikke nytten af et færdigvareoplag, hvoraf paatrængende ordrer kunde opfyldes. Men varerne skulde oplægges for fabrikanternes egen regning. Afsattes de ikke i løbet af et aar, skulde de tages tilbage.

Derimod betragtede de tre underskrivere af betænkningen kreditten til de handlende som „det virksomste hjælpemiddel til fabrikernes udvidede afsætning, til nationens begyndende smag i landets varer, til varernes forbedring og til prisernes nedbringelse“¹⁰⁾. Det vil altsaa ses, at deres synspunkter laa nær op ad dem, kræmmerne og fabrikanterne havde gjort gældende i 1772.

⁹⁾ Se om denne kabinetsordre kkl. da. forest. ²²/s 1777 nr. 28.

¹⁰⁾ Bilag t. kkl. da. journ. I (1777) nr. 1042.

Bestemmende for, i hvilken udstrækning man skulde anvende kreditgivning og præmier — et andet anbefalelsesværdigt middel til afsætningsudvidelse — skulde lokale forhold og omstændigheder være. For *København* gjaldt det, at krediten i sin tid havde været et nyttigt middel til at bringe de derværende handlende bort fra at handle med udenlandske varer og til i stedet at tage sig af de indenlandske. Hensigten med de ydede fordele var her altsaa virkelig naaet, om end med tab af store kapitaler som en følge af mange kræmmeres misbrug af krediten, hvad der havde ført til dennes ophævelse 1771. Det ansaaes ikke for nødvendigt her at paadrage den kgl. kasse nogen risiko ved paany at yde kræmmerne kredit. Skulde det trods alt vise sig at de svigtede, vilde manufakturernes selv kunne forhandle deres varer en detail. Man var ganske vist opmærksom paa faren for, at konkurrencen blandt kræmmerne om manufakturernes varer kunde blive for lille, naar der ikke gaves kredit, „fordi kun tre eller fire blandt dem haver formue nok til at forsyne deres boder med det til en kræmmeres handel udfordrende forraad af varer“. Disse faa handlende kunde derved opnaa et slags monopol, der satte dem i stand til at tvinge de svagere fabrikanter til at overlade dem varerne med tab og til at foreskrive køberne højere priser. Det indrømmedes, at noget saadant ofte havde kunnet ske. Men man nærede paa den anden side frygt for, at en altfor stor konkurrence imellem de handlende om den begrænsede varemængde vilde drive fabrikanternes priser i vejret. For dog i nogen maade at modvirke en monopolisering af den anførte art, vilde man træffe saadanne foranstaltninger, at fabrikanterne blev i stand til at yde købmændene kredit, nemlig ved at genoplive friheden til at anvise paa generalmagasinets kasse.

For *de danske provinser* vedkommende havde det vist sig, at de strengeste indførselsforbud og forsøg med at lade hver købstads handlende aftage en vis mængde indenlandske manufakturvarer aarlig i forhold til sin handels størrelse havde været resultatløse tvangsmidler. Her var det nødvendigt, at man kunde tilbyde købmændene en tilsvarende kredit som den, de nød i udlandet, samt at udbetale præmier, som kunde udligne forskellen i priserne. Det sidste ikke mindst, fordi afsætningen til provinsen for en stor del bestod i grove varer, for hvis vedkommende prisforskellen mellem danske og fremmede varer var størst. Derfor skulde der for denne handel som hidtil ydes en præmie af 3 % af salget. Samtidig skulde den rentefri kredit udstrækkes fra 6 til 12 maaneder, den kredittid, der sædvanligvis tilstodes i Hamburg og Lübeck, hvorfra de fleste danske købstæder forsynede sig. Ved senere betaling skulde der kræves en rente af $\frac{1}{2}$ % maanedlig.

Hvad angik *Norge*, mente man i overensstemmelse med den omrejsende fabrikkommissær Anton Thørgis forestillinger at maatte foreslaa de samme kreditbetingelser som for de danske provinser. Derimod maatte præmien af hensyn til dette lands livlige handelsforbindelse med England sættes til 5 %.

Ellers var der al mulig grund til at vente, „at de nu mere end nogen tid omrejsende engelske, hollandske og schweitzerske kommissionærer, som efter forevisende prøver anbefaler deres fabrikker og sælger deres varer, vil gøre alt vort haab og arbejde til intet“.

I denne forbindelse fremhævedes stærkt nytten og nødvendigheden af, at magasinet anvendte saadanne *rejsende kommissionærer* forsynede med særlige instrukser, saavel i Danmark som i Norge. „Ikke alene den bekvemmelighed for købmanden blot efter de af kommissionærerne forevisende prøvebøger at kunne give sine ordrer, hvortil de er nu i besynderlighed ved andre nationers omrejsende kommissionærer blevne vant, men ogsaa den nytte, at varerne ved en saadan mand kan vorde behørigen anprisede, fabrikkerne anbefalede og de handlende opmuntrede til de indenlandske varers ankøb fremfor de udenlandske, ethvert steds handel og smag nøje kendt, hver købmands handel og formue udforsket, er omstændigheder, som særdeles anbefaler slige betjentes antagelse, hvilke finde sig vel betalte ved den sædvanlig tillagte 2 % provision af alle ved dem optagne og til rette tid betalte kommissioners beløb, forenet med en vis aarlig rejsepenge til befordringsomkostningernes bestridelse“. Kun denne sidste udgift vilde komme kongens kasse til byrde, idet fabrikanterne havde vist sig villige til at betale provisionen.

For *hertugdømmernes* vedkommende skønnedes det nødvendigt foruden kreditten paa 1 aar at yde en præmie af 8 %, fordi handelen med Hamburg og Lübeck her var saa befæstet, at der maatte særlige lokkemidler til. Ogsaa her lovede man sig et gunstigt resultat af en rejsende kommissionærs antagelse. Endelig foresloges der ved salg til *de danske kolonier og udlandet* ydet en præmie af 10 %, idet tidligere forsøg paa afsætning af danske fabriksvarer til Østersølandene havde vist, at de der brugelige sortimenters pris laa c. 10 % lavere.

Selv om planen, hvis øvrige enkeltheder ikke skal berøres her, ikke kom til udførelse, er det næppe uden interesse at følge dens ovenfor skitserede tankegang, ikke blot fordi den belyser den førte industripolitik, men ogsaa fordi den trods alt ikke blev uden indflydelse paa fremtidens. Foreløbig gik man imidlertid videre ad den ved kabinetsordren af 13. maj 1777 anviste vej. Ved en instruktion af 31. dec. s. a. gaves der direktionen for det nyindrettede generalmagasin nærmere regler for dets virksomhed¹¹⁾. Indledningsvis fastsloges det, at magasinets opgave var „at træde i en formuende købmands eller *entreprenørs* sted“ for som saadan at besørge den udenbys afsætning af vore fabriksvarer. Det er vigtigt for forstaaelsen af magasinets rolle overhovedet at fastholde dette hovedsynspunkt for dets virksomhed. Om det private initiativs utilstrækkelighed og om nødvendigheden af generalmagasinet var der, bortset fra Struenseetiden, ingen uenighed. Den fremtraadte først ved

¹¹⁾ Kkl. danske privilegieprotokol 1777—78 s. 126 ff.

spørgsmaalet om midlerne, magasinet skulde betjene sig af, og om dets større eller mindre afhængighed af kommercekollegiet.

Angaaende oplaget af raa materialer bestemtes, at generalmagasinet kun skulde befatte sig med silke. Det betød dog ikke, at kommercekollegiet ansaa de andre manufakturer for at være i stand til selv at forskaffe sig de nødvendige raavarer. Tværtimod havde det i en forestilling af 11. juni 1777 fremholdt fabrikanternes manglende evne til at forskaffe sig den nødvendige uld i rette tid og fra første haand som en hovedhindring for deres fremvækst, fordi „de derved nødes til ofte at savne og altid dyrere at betale deres raa materialer“. Der var derfor allerede paa dette tidspunkt truffet aftale med det militære varemagasin, som foretog indkøb af uld til landetatens manufakturer, om, at det ogsaa skulde forskrive og udsælge uld til de private manufakturer og herved yde dem 2—4 maaneders kredit imod kommercekollegiets garanti¹²⁾. Nu ved instruksens af 31. dec. paalagdes det endvidere generalmagasinets direktion at holde øje med, at landets manufakturer ikke betalte deres raavarer saa dyrt, at de derved forhindredes i at konkurrere med de udenlandske. Til den ende skulde den indsamle efterretninger om raavarernes priser her og i udlandet og oplyse fabrikanterne om disse sidste. Gjorde forholdene alligevel hjælp til fremskaffelsen af materialer nødvendig, skulde det indberettes til kommercekollegiet.

Magasinets lager af færdigvarer skulde omfatte alle slags indenlandske varer af uld, bomuld og silke. Det maatte ikke foretrække tunge og fine varer for lette og grove. Man var nemlig opmærksom paa at det store forbrug af raamaterialer til stoffer, halv- og helsilketøjer, baand o. l. var medvirkende til at fordyre varerne uforholdsmæssigt i betragtning af, at det kneb med at give dem det rette udseende. Derfor gjaldt det om at faa fabrikanterne til at anvende større økonomi ved fremstillingen, uden at varerne derved tabte i værdi. Samtidig indskærpedes det, at betjentene nøje skulde overvaage, at der ikke modtoges varer med huller, pletter eller andre fejl, og at farven var „ren og køn og appreturen saa fuldkommen som muligt“. Indløb der siden klager fra køberne, skulde forholdet nøje undersøges, og varen eventuelt tilbageleveres fabrikanten med paalæg om at levere bedre. Frugtede formaninger ikke, skulde den paagældende udelukkes fra leverancer til magasinet.

Betegnende nok fandt man det nødvendigt at betone, at ingen partiskhed eller personlig anseelse maatte gøre sig gældende ved varemodtagelsen. Alene varernes beskaffenhed skulde være afgørende. Som allerede paapeget i kabinetsordren af 13. maj, skulde vægten lægges paa at forsyne oplaget med de mest gangbare og lettest afsættelige artikler, som stemmede med moden og smagen. Fremfor alt maatte man undgaa at opsamle et lager af uafsættelige varer. Kunde de københavnske manufakturer ikke levere tilstrækkeligt

¹²⁾ Kkl. da. forest. 11/6 1777 nr. 38 m. resol. af 18/6.

gode og billige varer, skulde saadanne søges fremskaffet fra de danske provinser eller hertugdømmerne. Kattuner, der kun var trykte og appreterede, men ikke vævede her i landet, maatte ikke modtages til forhandling.

Direktionen skulde være betænkt paa at gøre varerne bekendte i hertugdømmerne og Danmark. Hertugdømmerne skulde, betegnende nok, have de bedste kvaliteter, for at ikke en sammenligning med udlandets varer skulde falde ud til gunst for disse. I København maatte magasinet ikke uden særlig forskrift forhandle noget, da det alene var afsætningen udenfor hovedstaden, det skulde befatte sig med. Det københavnske marked betragtedes altsaa som sikret for den indenlandske industri.

Endelig indskærpedes nødvendigheden af, at alle handelssager behandlede saa hurtigt som muligt, saa at magasinet betragtedes som „en god købmand, der søgte med den største nøjagtighed, villighed og promptitude“ at opfylde de handlendes ønsker.

Magasinets snævrere tilknytning til statsmagten markeredes ved, at det overflyttedes fra de Conincks hus til søkvæsthuset, som kommercekollegiet overtog. I marts 1778 befæstedes yderligere Hennings indflydelse ved, at Reiersens svoger Trant afgik fra kommercekollegiet og generalmagasindirektionen, hvor han afløstes af den unge Povl Rosenørn. Samtidig henvistes de Coninck og Reiersen til kun at befatte sig med den side af direktionens virksomhed, som angik justitsadministrationen og afgivelsen af betænkninger til kommercekollegiet, saa at Hennings og Rosenørn blev eneraadende med hensyn til opsynet med manufakturernes og ledelsen af magasinets økonomiske virksomhed. Dette skridt motiveredes med nødvendigheden af, at de mænd, som skulde varetage disse opgaver, „ingen egne forretninger have, men alene tilhøre vores tjeneste“. En ganske tydelig, men noget overraskende tilrettevisning fra en regering, der fortsat tolererede, at H. C. Schimmelmans udstrakte privatøkonomiske virksomhed gik haand i haand med hans offentlige. Det er forstaaeligt, at de Coninck tog anledning heraf til at søge sin afsked. Han afløstes som direktør af Gerh. Peter Wolff, der samtidig blev bogholder og kasserer ved magasinet, og som forøvrigt i strid med det lige hævdede princip 1781 af kommercekollegiet opfordredes til at træde ind som medinteressent i bomuldsmanufaktur og dugmanufaktur paa Blaa-gaard¹³⁾.

Naar bortses fra, at det var afsætningen udenfor hovedstaden, der nu var hovedgenstanden for magasinets virksomhed, var det tydeligt nok kursen fra varemagasinet første dage, man fulgte. Det var atter snebolden, der rullede sig større og større. 1779 saa man sig nødsaget til at forhøje kommercefondets aarlige bevilling fra 25 000 rdl. til 37 000, og 1781 føjedes hertil yderligere 6 000 rdl. aarlig. Samtidig øgedes generalmagasinet behov for driftskapital. 1780 havde det en gæld paa 150 000 rdl. til banken og maatte endda

¹³⁾ Nyrop: N. L. Reiersen s. 159 ff. og kkl. da. forest. 1781 nr. 46.

ved kommercekollegiets mellemkomst laane yderligere 60—70 000. Dette hænger sammen med, at magasinet var kommet ind paa selv at drive fabriksdrift i stor stil ved anlæggelsen af manchester- eller bomuldsmanufaktur ved Blegdamsvejen og dugmanufaktur paa Blaagaard¹⁴⁾.

Denne udvikling fremkaldte imidlertid store betænkeligheder hos regeringen. Ved en kabinetsordre af 11. juni 1781 udtalte kongen overfor kommercekollegiet ønsket om, at „kollegiet ikke mere foretager noget anlæg af ny fabrikker for magasinets egen regning“, men at det tværtimod vilde søge at faa de to nævnte anlæg overdraget til private. Det lykkedes ogsaa i maj 1782 at faa to private interessentskaber til at overtage dem, dog kun mod betydelige pengeofre og begunstigelser fra statens side.

Samtidig besluttedes det at ophæve generalmagasinet. Den del af dets virksomhed, som angik afgivelsen af betænkninger og erklæringer i fabriksager, ind- og udskrivningen af svende og drenge, beføjelsen til at afgøre stridigheder imellem fabrikanterne indbyrdes og mellem disse og deres arbejdere, kontrollen med overholdelsen af indgaaede forpligtelser samt klædehallens bestyrelse henlagdes under en *fabriksdirektion*. Derimod overgik generalmagasinets funktion som handelsinstitut til det nyoprettede *handels- og kanalkompagni*, ved hvis oktroj af 10. maj 1782 det tillodes det at underholde et oplag af alle slags raamaterialer til de indenlandske manufakturer, ligesom der tilstodes det en passende godtgørelse for at indrette et bestandigt oplag af færdige manufakturvarer.

Handels- og kanalkompagniet var et typisk udslag af den spekulationsaand, som i den nordamerikanske frihedskrigs sidste aar havde bemægtiget sig sindene i København. Dets skæbne var beseglet med den handelskrise, som satte ind allerede før afslutningen af preliminærfreden i Versailles den 20. jan. 1783. 1784 maatte staten indløse aktierne og overtage kompagniets aktiver og passiver, hvoriblandt ogsaa raavareoplaget og handelen med færdigvarer. I 1788 ophævedes kompagniet helt. Imidlertid var det opfattelsen hos kommercekollegiets ledere, at selve fabrikshandelen havde vist sig saa nyttig for manufakturterne, at den burde føres videre. Dette lod sig saa meget lettere gøre, som der hele tiden var ført særskilte bøger for denne del af kompagniets virksomhed. Efter en overgangsperiode fik denne handel i juni 1792¹⁵⁾ en fast organisation under navn af *den kgl. danske manufakturhandel*. Dette institut stilledes under kommercekollegiets opsigt og fik en direktion, i det væsentlige sammensat af medlemmer af dette kollegium. Den daglige drift lagdes i hænderne paa en administration, bestaaende af bogholder Chr. Quist og administrator Hans Chr. Musmann, som begge overtoges fra kanalkompagniet.

I sin forestilling af 5. juni 1792 om manufakturhandelens oprettelse op-

¹⁴⁾ Se herom anf. sted hos Nyrop og Holm V, s. 458 ff.

¹⁵⁾ Finansskoll.'s forestill. ⁵/₆ 1792 nr. 136 m. kgl. resol. ¹³/₆.

lyste finanskollegiet, at kommercekollegiet havde anstillet en sammenligning mellem varehandelens omfang i 1785, da de første aars begyndervanskeligheder antoges overstaaet, og i 1790. Heraf fremgik, at afsætningens værdi

androg	trykte kattuner	klædevarer	tojmagervarer	silke o. l. varer	i alt
1785	23 040 rdl.	12 363 rdl.	5 385 rdl.	9 094 rdl.	49 882 rdl.
1790	60 473 „	24 477 „	14 653 „	24 396 „	123 999 „

Hertil kom, at man fra 1787—90 for at støtte den indenlandske lærredstilvirkning havde modtaget og afsat lærreder for ialt 36 400 rdl.

For fuldt ud at forstaa betydningen heraf, maa man erindre, at formaalet, som det betones i forestillingen, havde været at støtte de ubemidlede fabrikanter, og at man saa langt fra at tilskynde de mere bemidlede til at lade deres varer forhandle gennem institutet, havde søgt at lede disse ind paa en direkte handel med købmændene i provinsen. Man havde saaledes udvirket, at de til godtgørelse af provisionen til en rejsende kommissionær modtog 2 % af de forhandlede varers beløb. At flere manufakturer holdt saadanne omrejsende agenter, fremgaar af en klage 1797 fra manufakturhandelens kommissionær, hvori han skyder skylden for mangelen paa bestillinger fra de norske byer paa den omstændighed at Tuteins og andres rejsende lige har været der¹⁰⁾.

Ogsaa oplaget af raavarer til forsyning af fabrikanterne mentes at have været af stor værdi for disse, som derved sikredes mod vindesyge købmænds vilkaarlige behandling. Ved udgangen af 1790 beløb værdien af raavarebeholdningen (hør, uld, bomuld og silke) sig til 90 000 rdl., hvortil kom for 30 000 rdl. saadanne varer udestaaende hos fabrikanter. Som det vil forstaaes, rakte betydningen af dette oplag udover, hvad disse tal viser, idet alene dets tilstedeværelse maatte virke som en bremse paa det fri markeds priser.

Profitmæssigt set kunde foretagendet næppe betragtes som nogen succes, dels fordi administrationsomkostningerne var relativt store, og dels fordi man havde leveret hør til og modtaget lærreder fra fattigvæsenets manufakturer uden at beregne sig nogen avance derpaa.

Ved indretningen af den danske manufakturhandel bestemtes, at den skulde virke efter lignende retningslinier som tidligere generalmagasinet og kanalkompagniet, idet den dels skulde forsyne fabrikanterne med raamaterialer og dels formidle afsætningen af deres færdigvarer. Det tillodes den at give saavel fabrikanterne som kræmmerne 6 à 12 maaneders kredit, men ikke mere. Og det indskærpedes eftertrykkeligt, at denne kredit kun maatte indrømmes folk, som kunde stille virkelig sikkerhed.

Formaalet skulde fremdeles først og fremmest være at hjælpe de vanskeligst stillede virksomheder. Dersom den begrænsede kapital, der stod til

¹⁰⁾ Manufakturhandelen, indk. breve til ekstraktprot. 5, nr. 1935.

handelens raadighed nødvendiggjorde en indskrænkning af hjælpevirksomheden, skulde denne indskrænkning først og fremmest ramme de foretagender, som selv besad kapital til at besørge kommissionshandelen, og ganske særlig dem, der kun foretog en færdigbehandling af halvfabrikata, indførte fra udlandet.

Generalmagasinets og manufakturhandelens mulighed for at løse den stillede opgave, beroede til syvende og sidst paa fabrikanternes evne til at imødekomme efterspørgselens krav. Hvorledes det forholdt sig hermed, er et spørgsmål, hvis besvarelse her kun kan antydes.

I 1768 skrev den trondhjemske købmand Christopher Bendix Heide til magasinkontorets faktor Lars S. Larsen: „At de fleste af vore danske fabriker kan arbejde vel og er i stand til for det meste at levere forsvarlige købmandsvarer, er en sandhed, som hver, der har set deres arbejde, ikke kan nægte“. Alligevel var forholdet det, fortsatte han, at det norske publikum foretrak udenlandske varer. Ja, han følte sig overbevist om, at af et stykke fremmed og et stykke indenlandsk tøj til samme pris vilde det første blive foretrukket, endog om det i bonitet var lidt ringere end det sidste¹⁷⁾. Dette var ikke nogen ny iagttagelse. Saa tidligt som i 1735 havde Otto Thott konstateret, „at de norske paa nogen tid er blevne saa betagne af alt, hvad engelsk er, at der fortælles fast intet at være dem tilpas, uden det kommer fra England“¹⁸⁾. At baggrunden for denne forkærlighed for engelske varer var Englands rolle som hovedaftager af norske udførselsvarer, stod baade Thott og en senere tid klart¹⁹⁾.

Heides anerkendelse af de danske fabriksvarers kvalitet betød ikke, at han intet havde at udsætte paa denne. Visse varesorter, og da navnlig de grovere, kunde, efter hvad han paastod, hverken i henseende til bonitet eller pris hævde sig overfor de fremmede, hvilket var saa meget mere uheldigt, som det især var de grovere sorter, der efterspurgtes²⁰⁾. En omstændighed, som bidrog til at bringe de københavnske fabrikater i vanry, var de ikke sjældent forekommende tilfælde af huller eller stopninger i tøjerne²¹⁾.

Hvad det især synes at have skortet paa for de finere tøjers vedkommende, var varernes ydre fremtræden. Magasinets kommissionær Anthon Thørig fandt det 1777 nødvendigt, at fabrikanterne, ikke mindst for silkevarernes

¹⁷⁾ Bilag t. kkl. da. journ. M nr. 436.

¹⁸⁾ Thott anf. st.

¹⁹⁾ Fabriksdirektionens journalsager 1783 nr. 262.

²⁰⁾ Se bl. a. indberetninger fra Anton Thørig i indkomne sager til generalmagasinet ^{29/7} 1777 nr. 174 (kanalkompagniets arkiv) og fra de jyske stiftamtmand 1788 i bilag t. kkl. da. journ. EE nr. 300.

²¹⁾ Eksempelvis skal anføres skrivelser fra Lars Gjødvad i Aalborg i indk. sager til generalmagasinet 1778 nr. 436 og fra Henr. Grip i Bergen i indk. breve til manufakturhandelens ekstraktprot. 5 nr. 1991.

skyld, indrettede en presse, saa at varerne kunde faa den rette appretur. Nogle forsøg af Reiersen paa at efterligne de engelske silketøjer duede slet ikke. Aaret efter klager han over, at de modtagne prøver hverken i hen-seende til appretur, bonitet eller priser kan konkurrere med de engelske, og fremhæver atter nødvendigheden af at anskaffe en presse „paa den engelske fod“. Samme aar er det galt med noget kirsey, der vel er af god bonitet, men daarligt appreteret²²⁾. Ogsaa med farvningen kneb det²³⁾.

Værst var det dog utvivlsomt, at bestillingerne jævnligt effektueredes for sent. I august 1777 maa Thørig for anden gang rykke for nogle hos klæde-fabrikant Branner bestilte varer. „De gode folk“, sukker han, „vil have af-sætning og er saa forsømmelige i alle deres sager. Jeg maa efter gammel sæd bestandig vente paa dem, hvorved den bedste tid til at rejse forsøm-mes“²⁴⁾. 1778 finder købmand Hans Rising i Odense det „beklagelig for mig og enhver detailhandler, at én og anden af de ordinerede artikler altid mang-ler — — og ej kan faaes inden nogle maaneder efter“, naar de lysthavende er bleven forsynede paa anden maade. „De hrr. fabrikører, som udvirker forbud paa de af dem forarbejdede sorter, burde altid være forsynede med det forlangende i alle kulører“²⁵⁾.

Fabrikanternes manglende forretningssans og deres fasthængen ved det éngang hævdundne gjorde sig stærkt gældende. Atter og atter fremhæver Thørig, at den eller den vare er særlig efterspurgt og opfordrer fabrikanterne til at rette sig efter smagen, men, som det synes, ofte forgæves. Han for-langer, at de skal sende prøver; thi uden saadanne tør han ikke stole paa dem, og han vil ikke udsætte sig for at blive til latter for kommittenterne igen²⁶⁾.

Mange beretninger fremhæver betydningen af de udenlandske agenter, som rejser omkring og foreviser prøvekort og modtager bestillinger for uden-landske fabrikanter og handlende, og som er vel underrettede om hver egnssærlige smag, ja, som ofte ligefrem holder oplag rundt paa landet, hvorfra de effektuerer ordrerne. Skulde de danske fabriker tage konkurrencen op, maatte de, som bl. a. Tutein forstod, indrette sig paa samme vis og sende handelsbetjente omkring, som kunde forevise prøver, modtage kommissioner og gøre folk bekendt med vort eget²⁷⁾.

²²⁾ Indk. sager til generalmagasinet (kanalkompagniets arkiv) 1777 nr. 174 og 370 samt 1778 nr. 542 og 585.

²³⁾ Smstds. 1778 nr. 436. Sml. bilag t. kkl. journ. E E (1788) nr. 300.

²⁴⁾ Anf. st. 1777 nr. 213. Sml. 1777 nr. 174, 350 og 370.

²⁵⁾ Anf. st. 1778 nr. 544. Senere klager se indk. breve til manufakturhdl.'s ekstrakt-prot. 5 nr. 2585 og sammes kopibog 1797 2/ø.

²⁶⁾ Anf. st. 1777 nr. 370.

²⁷⁾ Se navnlig de af de jyske stiftamtænd 1788 indsendte udtalelser i bilag t. kkl. da. journ. EE nr. 300 og en udtalelse i fabriksdirektionens journalsager 1783 nr. 262.

Det afgørende var dog prisforskellen. Som det 1788 fremhævedes af magistraten i Ribe, vilde forbud mod fremmede varer intet nytte, saalænge de danske fabrikker ikke kunde sælge deres varer næsten ligesaa billigt som de fremmede. Kunde afsætningen og fordelene være den samme, var der ingen tvivl om, at enhver fornuftig købmand hellere vilde handle med tilladte varer. Reskriptet af 28. okt. 1758, der tog sigte paa at tilvejebringe bedre afsætningsforhold for indenlandske tekstilvarer derved, at det fastsattes, hvad enhver provinskøbmand, som tog borgerskab paa handel med kramvarer, skulde aftage aarlig af saadanne varer, havde virket ganske mod sin hensigt. Det havde nemlig medført, at ingen handlende i provinsen vilde tage borgerskab indenfor denne branche, hvorfor handelen med tekstilvarer mere og mere fulgte illegale veje. Smughandelen med saadanne var baade i Danmark og Norge en kendsgerning, som ingen lagde skjul paa. Naar disse indsmuglede varer trods den med handelen forbundne risiko for opdagelse kunde sælges billigere end de indenlandske, skyldtes det bl. a., at de — navnlig de engelske — som tidligere anført anvendtes til dumping. Ikke blot benyttede Englænderne med stor fordel betalingen af eksportpræmier, men de drev i betydeligt omfang den trafik at kaste deres overskud af industrivarer ind paa fastlandets markeder, bl. a. Hamburg, hvor de bortsolgte til lave priser ved auktioner for derefter at forhandles ved omvandrende bissekræmmere²⁸⁾.

²⁸⁾ Foran anførte kilder og indkomne sager til generalmagasinet 1778 nr. 556, samt indk. breve til manufakturhandelens ekstraktprot. 3 (1792) nr. 546.

KAPITEL XIV

Protektionismens afvikling.

Den regering, som 1784 afløste den guldbergske, og hvis fremskridtsvenlige indstilling tidligt kom til udtryk i en række betydningsfulde love vedrørende landboforhold, fulgte i sine første aar for industripolitikens vedkommende stort set i de gamle baner, selv om den nok, saaledes ved flytningen af klædefabrikationen paa Blaagaard til provinsen, kunde lægge andre synsmaader end de hidtil herskende for dagen.

At det dog ikke var hensigten at blive staaende herved, fremtræder klart i en forestilling fra finanskollegiet 24. marts 1787¹⁾). Stillet overfor nødvendigheden af at skabe orden i finanshusholdningen, der truedes af en stadig voksende gældsbyrde, maatte finanskollegiet fastslaa, at de direkte skatter paa „folkets arbejdende klasse og bondestanden“ ikke taalte yderligere forøgelse uden alvorlig fortræd for disse befolkningslags flid og stræbsomhed. Ret naturligt henledtes opmærksomheden derfor paa de indirekte afgifter, først og fremmest tolden, som takket være den højprotektionistiske toldlovgivning kun tjente „til at befordre kontrabandehandelen og derimod besvære og nedtrykke landets egen handel og næring“. Der maatte, mente man, være god anledning til at undersøge, om ikke en ombytning af forbudene og de høje toldsatser med mere lempelige afgifter vilde medføre en forøgelse i toldindtægterne. Som det nu var, indgik tolden i mange tilfælde slet ikke, fordi de paagældende varer indførtes ved smughandel. Skønt det saaledes i første række var finanspolitiske hensyn, der var drivende, fremhævede man dog ogsaa ønskeligheden af at faa klarlagt, om ikke erhvervslivet som helhed var saa besværet gennem toldlovgivningen, at en almindelig lettelse vilde blive til fordel for dette og derved gennem en øget skatteevne ogsaa for finanserne. Hermed var der tydeligt peget paa en revision af toldsystemet som en vigtig opgave for den finanskommission, der som resultat af forestillingen nedsattes den 2. maj 1787²⁾).

Foreløbig blev det dog andre, mere begrænsede opgaver, som kom til at

¹⁾ Finanskoll.'s forest 1787 nr. 68.

²⁾ Finanskoll.'s forestill. 1787 nr. 70.

sysselsætte finanskommissionen, saaledes bl. a. det vigtige kornhandels-spørgsmaal, som 1788 løstes i frihandelsvenlig aand. Først 1793 naaede man frem til for alvor at beskæftige sig med spørgsmaalet om handels- og toldsystemet som helhed. Hvad der herved først og fremmest faldt kommissionen i øjnene, var de mange indførselsforbud — ialt omfattende 150 varesorter —, som i tidens løb var udstedt i den hensigt at ophjælpe den indenlandske industri. Om disses eller i hvert fald det store flertals afskaffelse var man enig. Spørgsmaalet blev imidlertid, hvorledes en saadan ophævelse vilde influere paa industrien, og om man muligvis burde ophjælpe denne ved andre midler.

Herom var det naturligt at høre kommercekollegiets mening, og dette, hvis leder iøvrigt var finansministeren Ernst Schimmelmann, udarbejdede da ogsaa 1794 en meget udførlig betænkning³⁾, bestaaende først af en række principielle betragtninger og derefter af en behandling af de enkelte industri-grenes særlige stilling.

Rent principielt bekendte kollegiet sig som tilhænger af den fri konkurrence og foretrak frihandelssystemet for det prohibitive. Dog betonedes man, at der, som forholdene nu engang laa, ikke kunde tales om et frit valg. Dels var man bundet af fortiden, og dels maatte der tages hensyn til landets begrænsede ressourcer. Regeringen kunde ikke uden videre lade de fabrikanter i stikken, som havde anvendt deres midler og kræfter paa industriel virksomhed i tillid til bestaaende forbud og tvangslove. Ikke blot almindelig billighed, men ogsaa statshensyn talte herimod, fordi en saadan svigten vilde skabe mistillid og modløshed, kort sagt stække initiativet. Uden toldbeskyttelse eller forbud vilde fabrikerne i de ældre og rigere industrilande i kraft af, at de ikke i samme grad behøvede at medregne anlægsudgifter og mulige tab ved oplæring af uøvede arbejdere i varepriserne, have hele fordelene paa deres side, saa at der overhovedet ikke vilde blive tale om nogen fri konkurrence.

Man maatte derfor gaa varsomt til værks og afvikle beskyttelsen lidt efter lidt og til forud bekendtgjorte terminer, for at fabrikanterne kunde indrette sig paa at møde konkurrencen udefra godt rustede. De allerfleste *indførselsforbud* burde forsvinde; men enkelte af dem burde dog opretholdes, i det mindste for en overgangsperiode. Dette gjaldt forbudene mod fremmede raffinerede sukkere og trykte kattuner, hvortil raamaterialernes indførsel fra udlandet var enten helt forbudt eller underkastet stærk indskrænkning af hensyn til den oversøiske handel. Fremdeles forbudene mod fremmed porcelæn og fajance til værn for den kgl. porcelænsfabrik, der beskæftigede mange mennesker og forædlede et ellers ubrugeligt indenlandsk materiale til et kostbart produkt. Endvidere forbudene mod fremmed cikoriekaffe, af sundhedsmæssige hensyn, mod spillekort, for statsafgiftens skyld, og mod støbe-

³⁾ Kommercekollegiets bemærkninger ved en forehavende mulig forandring i det nuværende fabriksystem 1794, brudstykke paa 152 sider i pakken: Miscellanea fabrikvæsenet i almindelighed og kommercefonden vedk. 1773—94.

gods og jernplader, fordi disse artikler kunde forfærdiges af indenlandske, nemlig norske, materialer, hvis forarbejdning burde beskyttes mod Sveriges under gunstigere betingelser arbejdende jernindustri. Og endelig forbudet mod import af uldne alenvarer, af hensyn til de mange arbejdere, som ikke mindst klædefabrikerne beskæftigede, fordi modens forandringer her spillede en stor rolle, og fordi der paa dette felt krævedes særlige forberedelser (indførelse af maskiner), for at man kunde imødegaa konkurrencen.

Ved fastsættelsen af *importtolden*, der fra et finanspolitisk synspunkt omfattedes med særlig interesse, og hvor finanskommissionen allerede paa dette tidspunkt synes at have opstillet de retningslinier, som siden nedfældedes i dens forestilling af ¹⁹/₅ 1796, ønskede kommercekollegiet, at der toges hensyn til industriens behov for visse raamaterialer, saa at afgiften paa disse enten helt ophævedes eller sattes saa lavt i forhold til tolden paa de tilsvarende færdigvarer eller halvfabrikata, at der ikke blev nogen fordel forbundet med at indføre disse. Der synes i kollegiet at have været nogen utilfredshed med den af kommissionen foreslaaede toldsats for fremmed hør, 5 % af værdien, hvorved hensynet til det finansielt gode toldobjekt formentlig har vejet stærkere end hensynet til den indenlandske høravl. Specielt for rent fabrikmæssige virksomheder, navnlig indenfor ulden- og linnedindustrien, ønskede man fuldstændig toldfrihed for visse kvantiteter raastof. For færdigvarernes vedkommende burde, efter kollegiets mening, tages i betragtning, om det drejede sig om let indsmuglelige varer (f. eks. silke). Man maatte være sikker paa, at tolden virkelig blev erlagt; ellers mistede staten en indtægt og industrien den beskyttelse, som selv en lav told kunde yde. Derfor maatte tolden ikke sættes saa højt, at den fristede smugleren. Heller ikke maatte tolden blive en sovepude for fabrikanterne, hvorfor den ikke som hidtil blot skulde bestemmes af prisforskellen mellem indenlandske og fremmede varer.

For saavidt *udførelstolden* af indenlandske frembringelser angik, skulde „den producerende landmands fordel tages i betragtning førend den forbrugende fabrikants“. Dog kunde visse produkter uden skade for produktionen belægges med en relativt høj told. Saaledes den grove jyske uld, der paa grund af sin anvendelighed til hattefremstillingen var stærkt søgt i udlandet. Det samme gjaldt udførselen af egebark og klude, som var højst nødvendige for garverierne og papirindustrien, men hvoraf udbudet i deres egenkab af affaldsprodukter ikke vilde paavirkes af en høj told.

Som midler til at hjælpe fabrikanterne igennem de vanskeligheder, beskyttelsessystemets mere eller mindre fuldkomne afvikling vilde medføre, foreslog kommercekollegiet anvendelsen af *fabrikations- og eksportpræmier*, hvis løbetid dog skulde være begrænset til et nærmere fastsat tidsrum, og som skulde aftage gradvis. Fabrikationspræmierne skulde dels kunne ydes visse bestaaende virksomheder som et vederlag for den større risiko, den

investerede kapital udsattes for under den udvidede konkurrence, dels saadanne ny anlæg, hvis første omkostninger ved ny metoders indførelse, ved tilvejebringelsen af øvede arbejdere andenstedsfra, ved oplæring af saadanne eller ved anstillelse af forsøg ikke kunde bæres af varerne. Ved eksportpræmierne skulde bestemte industrier — navnlig sukkerfabrikerne — sættes i stand til at afhænde deres overskudsproduktion paa fremmede markeder. De skulde i almindelighed begrænses til at erstatte den told, som var udredet ved raavarernes indførsel.

Mere end noget andet ønskede kommercekollegiet dog opretholdelsen og udvidelsen af de foranstaltninger, der ved *manufakturhandelen* og — for klædeindustriens vedkommende — ved *dugmanufacturets* oplag var føjet til at sikre industrien gode og billige raavarer og tilvejebringelsen af den nødvendige kontakt mellem fabrikanterne og de handlende.

Eksklusive privilegier skulde kunne benyttes som en spore til ny opfinders anvendelse, medens monopoltildelinger ellers maatte betragtes som forkastelige.

Efter modtagelsen af kommercekollegiets betænkning fik finanskommissionen foreløbig andre opgaver at tage vare paa, saaledes bl. a. gennemførelsen af en række hjælpeforanstaltninger i anledning af Københavns brand 1795. Først den ¹⁰/₃ 1796 forelaa derfor dens forestilling om indførelsen af et friere told- og handelssystem færdig⁴). For saavidt forholdet til industrien angik, anlagde den i hovedsagen de samme synspunkter som kommercekollegiet. Dog tilraadte den følgende ændringer med hensyn til indførselsforbudene: At forbudet mod udenlandsk fajance begrænsedes til at gælde flerfarvede artikler som de eneste, der kunde paaføre porcelænstilvirkningen nogen konkurrence, og under hensyn til, at den simple gule og hvide fajance, der ikke fremstilledes tilstrækkeligt godt herhjemme, nu anvendtes „næsten i hver mands hus, hvor tin før brugtes“, saa at det blev nødvendigt at holde en vej aaben til „den mindreformuende klasses“ forsyning hermed imod en passende told. At forbudet mod uldne alenvarers indførsel indskrænkedes til alene at gælde klæde, eftersom det kun var den egentlige klædefabrikation, der havde naaet en vis grad af fuldkommenhed, medens der stadig var et uudfyldt behov for andre uldne varer, hvad smughandelen med saadanne tydeligt viste. Samt at forbudet mod klæde kun skulde gælde i fem aar. Og at endelig forbudet mod støbegods og jernplader erstattedes med en indførselstold paa 10 % af værdien, hvilket ansaaes for fuldt tilstrækkelig beskyttelse.

For toldafgifternes vedkommende angav kommissionen de retningslinier, hvorefter tarifen skulde udarbejdes. Visse raavarer som silke, garkobber, malm o. a. skulde kunne indføres frit; andre som uld, bomuld, uberedte huder

⁴) Finanskomm.'s kgl. reskripter og resol. 1787—1816, nr. 13 og A. Linvald: Kronprins Frederik og hans Regering (Kbh. 1923), s. 340 ff.

og skind, hvor der var en indenlandsk produktion at tage hensyn til, mod 2 0/0 og atter andre som hør, hamp, blaar og farvevarer til tøjfarvning, der tildels var gode toldobjekter — fra et finanspolitisk synspunkt —, mod 5 0/0. Ved ansættelsen af tolden for forarbejdede varer skelnedes mellem delvis og helt forædlede varer. Af heglet hør og hamp skulde svares 6 0/0, af ufarvet spundet hør-, uld- eller bomuldsgarn 7 0/0, af farvet garn 8 0/0 og endelig af raa, ublegede lærreder 9 0/0. For de tilsvarende færdigvarer af linned, uld og bomuld sattes tolden til 10 0/0. For silkevarer derimod kun til 5 0/0, fordi de forholdsvis lettere lod sig indsmugle. Visse ikke fuldt forædlede varer ansattes ogsaa til en told af 10 0/0, saaledes beredte huder og skind, af hensyn til garverierne, og hvide, utrykte kattuner, til fordel for den ostindiske handel. Af metaller i traad og plade skulde svares 8 0/0 og endelig af haandværksvarer fra 24 til 5 0/0 under hensyntagen til den større eller mindre letthed, hvormed de lod sig indsmugle (f. eks. skomagearbejde til 15 og hansker til 10 0/0).

Fra finanskommissionen gik sagen til generaltoldkammeret, som foretog omregningen af disse procentansættelser til den endelige tarifsatser efter maal og vægt eller — for garn og tøjvarer — efter strenge- og traadtaal. I sin forestilling af ²²/₁₁ 1796, hvormed udkastene til toldforordningen og tarifen indstilledes til kongens stadfæstelse, foreslog dette kollegium iøvrigt, at forbudet mod klædevarers indførsel helt bortfaldt, idet det paastod, at fabrikanterne var stemte for en afgørelse, saa at de kunde komme til at arbejde med de foreslaaede understøttelser. Sikkert med rette er det draget i tvivl, at denne udtalelse skulde dække klædefabrikanternes stilling i almindelighed⁵⁾. Statsraadet tog da heller ikke indstillingen til følge, men vendte tværtimod tilbage til kommercekollegiets forslag og bestemte, at forbudet skulde gælde alle uldne varer, og at det skulde opretholdes indtil videre. Paa alle andre punkter fulgtes i det væsentlige finanskommissionens indstilling.

Toldloven af ¹/₂ 1797 betegnede ikke nogen fuldstændig kursændring. Den bragte orden og system i det kaos, toldlovgivningen hidtil havde frembudt. Herved og ved at fjerne et betydeligt antal forbud og meningsløst høje toldsatser blev den en lettelse for handelen. Samtidig bragte den, hvad der maaske var dens fornemste hensigt, staten forøgede indtægter, et forhold, der dog ligger udenfor denne undersøgelses rammer. For industrien betød den imidlertid opretholdelsen af en moderat toldbeskyttelse i overensstemmelse med, hvad regeringens ledende personlighed A. P. Bernstorff ansaa for rigtigt⁶⁾.

I denne forbindelse maa man ikke glemme sammenhængen mellem told-

⁵⁾ Linvald anf. st. s. 341 med note 5.

⁶⁾ Eggers: Denkwürdigkeiten aus dem Leben des kgl. dän. Staatsm. A. P. Grafen von Bernstorff (Kbh. 1800), s. 34 f.

loven og gennemførelsen af en række af de foranstaltninger, kommercekollegiet i sin betænkning af 1794 havde bragt i forslag som midler til at beskytte industrien mod konkurrencen udefra. Vigtige er i saa henseende navnlig de to resolutioner af ^{20/1} og ^{26/4} 1797 paa kollegiets forestillinger af henholdsvis ^{13/12} 1796 og ^{4/4} 1797⁷⁾. Blandt bestemmelserne heri skal fremhæves følgende: For at udbrede kendskabet til hampens og hørrens rette dyrkningsmaade tilsikredes der et vist antal lærlinge fri undervisning. Til gavn for linnedindustrien besluttede man at fortsætte udbetalingen af præmier til landspinderierne. Og endelig tilstodes der lærredsvæverierne en præmie af $\frac{1}{2}$ —1 skill. for hvert stykke lærred, der afsattes til militæretaterne. Silke- og strømpemanufakturernes fik løfte om præmier i forhold til antallet af deres vævestole; de sidste endda tilsagn om at faa deres væve istandsat paa statens bekostning. Paa samme vis sikredes baandvæverierne og bomuldsmanufakturernes ligeledes en præmie, beregnet saaledes paa grundlag af anlægskapitalen, at tre fjerdedele af denne derved kunde afdrages i løbet af 16 aar. Alle disse præmier skulde udbetales efter en aftagende skala og helt ophøre med det 16. aar. Dette gjaldt ogsaa en fabriktionspræmie, aftagende fra 10 til 4 %, som tildeltes klædemanufakturernes. Denne industrigren favoriseredes i særlig grad. Thi foruden denne fabriktionspræmie og toldlovens indførselsforbud mod fremmede uldvarer til Danmark opnaaede den en fordobling af den hidtil gældende præmie paa 5 % ved udførsel til Norge. Endvidere kom hertil, at regeringen for at fremme anvendelsen af maskiner i denne industrigren ikke blot stillede midler (8—10 000 rdl.) til raadighed for indretning af to mekaniske værksteder til fremstilling af maskinerne, men desuden stillede i udsigt, at den vilde lette fabrikanternes anskaffelsen af disse. De nærmere bestemmelser desangaaende fastsattes 1803 saaledes, at fabrikanternes kun skulde betale halvdelen af omkostningerne, endda saaledes at de kunde forrente og afdrage den med 8 % aarlig, medens staten betalte resten. Til bestridelse af disse og andre understøttelser til industrien kunde kommercekollegiet disponere over et 1797 oprettet industrifond foruden over det stadt eksisterende kommercefond⁸⁾.

Ligeledes i overensstemmelse med kommercekollegiets betænkning af 1794 besluttedes det at opretholde og udvide manufakturhandelens og det blaa-gaardske klædeoplags virksomhed som ganske uundværlig for industrien. For at sætte det førstnævnte institut i stand til at føre alle nødvendige arter af raamaterialer og farvestoffer tillod man det at optage en ny kredit paa indtil 100 000 rdl. Samtidig henstilledes det, at man indskrænkede og efterhaanden ophævede handelen med trykte kattuner, som allerede dreves af de største fabrikanter for egen regning, og i stedet helligede sig andre paatræn-

⁷⁾ Industrifagets forestill. 1797 nr. 4 og 16. Sml. ogsaa Linvald anf. st. s. 342.

⁸⁾ Linvald anf. st. s. 355 f.

gende opgaver. Saavel ved den omtalte resolution af ²⁶/₄ 1797 som ved en ny af ⁹/₂ 1798⁹⁾ indskærpede man manufakturhandelen den størst mulige forsigtighed i valget af handelsforbindelser og med hensyn til ydelse af kredit. Hellere end at tilvejebringe en illusorisk afsætning paa flere varer skulde man søge at faa istandbragt faste forbindelser med gode og solide købmænd. En ret kritisk indstilling overfor den hidtidige administration spores i kommercekollegiets forestillinger. Ikke mindst mod administrator Hans Chr. Musmann, som under henvisning til hans tiltagende alder og hans deltagelse i „bestyrelsen af vigtige fabriker for egen privat regning“¹⁰⁾ fjernedes fra „forretningernes daglige detail“ til en mere uskadelig direktørpost, hvor man kunde drage nytte af hans store erfaring uden at give ham indflydelse paa ekspeditionen af varebestillinger og bevillingen af krediter. Iøvrigt var ogsaa bogholderen Joh. Daniel Qvist og magasinkræmmeren Kettels medinteressenter i private industrianlæg, som henhørte under manufakturhandelens forretningsomraade. Det kan være forhold af denne art, der c. 1790 fik den forhenværende statsminister Fr. Chr. Rosenkrantz til at tale om „udpresningen uden grænser“ i kommercekollegiet, og om „forskud, ydet fabrikanterne i forhold til deres gode vilje til at overlade en del i hænderne paa uddelere, som er interesserede i de manufakturer og fabriker, som de er sat til at overvaage“¹¹⁾.

I mangt og meget levede saaledes fortiden videre i dansk industripolitik efter 1797. De ydede understøttelser i form af præmier og laan løb op i anselige summer. Af industrifondets midler anvendtes 1797—1806 paa denne vis 472 000 rdl. og af kommercefondets i samme tidsrum 193 742 rdl. Men hertil kom statens andel i udgifterne til klædefabrikernes forsyning med maskiner — indtil 1811 ialt 526 151 rdl. 56 skill. — og andre beløb ydet industrien i henhold til særlige resolutioner. En del af disse penge betaltes tilbage; men det er dog beregnet, at der i aarene 1803—06 aarlig udbetaltes c. 91 000 rdl. i understøttelser, som ikke skulde refunderes¹²⁾.

Trods den kritik, der i det 18. aarhundredes senere del havde været rettet imod favoriseringen af hovedstadens industri, var det dog denne, som oppebar broderparten af disse understøttelser. Men ogsaa i andre henseender fulgte man i de gamle baner. Saaledes fortsattes indkaldelserne og begunstigelserne af fremmede, nu mest engelske fabriksfolk, ofte med samme uheldige udfald. Som tidligere kom man ogsaa nu lejlighedsvis i strid med princippet om, at staten ikke burde befatte sig med driften af fabriker, saaledes naar man 1803 for at bistaa de engelske fabriksentreprenører Nelthropp og

⁹⁾ Industrifagets forestill. 1798 nr. 3.

¹⁰⁾ Sml. ovenfor s. 134.

¹¹⁾ Udat. memoire paa fransk i Bülow's arkiv C. i rigsarkivet.

¹²⁾ Linvald anf. st. s. 355 f.

Harris i en pekuniær vanskelig situation, lod manufakturhandelen overtage oliemøllen ved Retraite, eller naar staten samtidig maatte overtage klædefabrikken ved Usserød og senere andre virksomheder under lignende forhold.

Paa den anden side maa det dog indrømmes, at regeringen i mange tilfælde lagde en sund tilbageholdenhed for dagen overfor de krav, der stilledes til den, og at man ved uddelingen af understøttelserne i reglen handlede efter en bestemt plan og med større forsigtighed end forhen. Man kan til en vis grad tale om en sanering af forholdene indenfor industrien i disse aar.

Paa toldpolitikens omraade var forandringerne smaa og begrænsedes i almindelighed til tekniske forbedringer. Finansielle hensyn medførte dog 1803 og 1806 indførelsen af tillægsafgifter, hvorved toldsatserne i tarifen af 1797 forhøjedes med ialt 25 ⁰/₀, i praksis en forøgelse af beskyttelsen for industrien. Mindre betydning fik som følge af den med krigen fulgte handels-spærring en 1809 gennemført generel forhøjelse paa 50 ⁰/₀¹³⁾. Flere punkter i toldloven var imidlertid genstand for stærk kritik. Det gjaldt ikke mindst forbudet mod uldne varers indførsel, hvor kritiken 1805 fremkaldte et rundspørge til amtmændene om betimeligheden af en skærpelse af husinkvisitionen ved bekæmpelse af smughandelen med fremmede varer. Svarene viste, at der var stærke ønsker om forbudets ophævelse. Amtmand Stemann i Sorø fandt saaledes, at hverken forbud eller høje toldsatser kunde forhindre indførselen af engelske og tyske varer, saalænge disse var bedre end de danske. Andenstedsfra fremholdt man, at disse sidste var for dyre i sammenligning med de udenlandske. Selv i kommercekollegiet var der stemning for forbudets ophævelse. Man henviste til forholdet i Norge, hvor der trods mangelen af forbud afsattes et betydeligt kvantum danske manufakturvarer. Nogen løsning paa spørgsmaalet naaede man imidlertid ikke til, og sagen stilledes foreløbig i bero¹⁴⁾.

Den usikkerhed, der paa flere punkter spores i regeringens holdning, forklares vel i nogen grad ved lederen af den økonomiske politik *Ernst Schimmelmanns* personlige egenskaber. Stærkt interesseret i tidens friere rørelser, ogsaa paa det økonomiske omraade, savnede han paa éngang udholdenhed til at fastholde en bestemt linie og evne til at skære igennem vanskelighederne. Hans omfattende og mangesidige gerning som baade finans- og kommerceminister i forening med hans vidtomspændende private forretningsvirksomhed — bl. a. drev han flere industrielle foretagender — oversteg utvivlsomt hans kræfter og medførte maaske ogsaa interessekollisioner, som hæmmede en friere udfoldelse. Mere end noget bidrog dog tidsforholdene til at skabe usikkerhed. Under indflydelse af den stærke udvikling indenfor den europæiske industri øgedes presset af den udenlandske konkurrence med ofte overraskende voldsomhed. Hertil kom, at krigsbegivenhederne stadig

¹³⁾ Generaltoldkam.'s da. forest. 7/3 1814 nr. 63 a.

¹⁴⁾ Linvald anf. st. s. 350.

skabte ny og uventede situationer. Naar man saaledes 1797 herhjemme havde lovet sig fordele af de ødelæggelser, krigen havde bragt over Rhinlandenes industri, stod det allerede aaret efter klart, at dette mere end opvejedes af den voksende konkurrence fra England, hvis sydeuropæiske markeder, krigen havde spærret¹⁵⁾. Paa dette tidspunkt solgtes der i Hamburg store partier engelsk klæde, efter sigende for den engelske regerings regning, idet denne „havde opkøbt dem for med en opofrelse af nogle hundrede tusinde pund sterling at redde de engelske fabrikanter og tillige underminere fabrikerne paa fastlandet. Det solgtes for 16—20 % af fabriksprisen“¹⁶⁾.

Med det danske monarkis inddragelse i krigen mod England 1807 ændredes kaarene for den industrielle produktion. For visse industriers vedkommende, saaledes navnlig kattuntrykkerierne og sukkerraffinaderierne, betød den vanskeligere tilførselsforhold for raavarer og medførte altsaa en nedgang i produktionen. Men som helhed resulterede afbrydelsen af handelsforbindelsen med England i en højkonjunktur for industrien, som saa sig befriet for sin værste konkurrent. Saa langt fra at benytte sig af denne situation til at likvidere understøttelsessystemet følte regeringen sig kaldet til i endnu højere grad at bistaa fabrikanterne, navnlig klædefabrikanterne, med laan til bedrifternes udvidelse og modernisering. Den bitre nød tvang nu staten til at søge selvforsyningsens idé ført ud i livet. Ikke mindst skete det af hensyn til hærens stærkt øgede behov.

Ganske naturligt medførte krigen, at man 1808 forbød udførsel ikke blot af levnedsmidler, men ogsaa af visse raastoffer, der var nødvendige for den industrielle produktion. Men samtidig stængede man ogsaa for indførselen af en række manufaktur-, fabriks- og haandværksvarer. Ny lovbud i 1812 skærpede og udvidede disse foranstaltninger og indførte for kontrollens skyld stempeling af saavel inden- som udenlandske alenvarer, strømper o. s. v.¹⁷⁾. Haand i haand hermed gik bestræbelser for at skabe interesse hos publikum og de handlende for den indenlandske varefremstilling¹⁸⁾. Med stor sympati saa regeringen paa de handlende, som anlagde den kapital, der ikke mere var anvendelse for ved udenrigshandelen, i industriforetagender. Privilegier til saadanne uddeltes med rund haand. Til trods for at mange kapitalbesiddere udenfor de egentlige industridrivendes kres benyttede sig af denne adgang til anbringelse af deres midler i faste værdier, synes regeringen ikke at have været tilfreds med resultaterne. I hvert fald blev det 1813 paa kongens befaling taget under overvejelse at udstede et paabud om, at alle kræm-

¹⁵⁾ Industrifagets forestill. 1798 nr. 3.

¹⁶⁾ Bilag t. industrifagets journ. S (1814) nr. 638 (C. H. Prams „bedømmelse over de indkomne betænkninger“).

¹⁷⁾ Forordn. ¹⁴/₁₀ 1808 og ²³/₅ 1812 samt plakat ²/₀ 1812.

¹⁸⁾ Patent af ¹⁴/₁ 1808.

mere skulde anbringe en vis kapital i industrianlæg. I denne anledning af-
 æskedes landets overøvrigheder en erklæring. De indkomne besvarelser viste
 gennemgaaende ingen interesse for tanken. Tværtimod udtalte flertallet sig
 imod dens udførelse. Amtmand P. C. Stemann i Sorø ansaa det for lidet stem-
 mende med statsklogskab at favorisere industrianlæg paa andre nærings-
 grenes bekostning. At der i øjeblikket var et utilfredsstillt behov for indu-
 strivarer, burde ikke forlede til afvigelse fra, hvad der normalt maatte anses
 for rigtigst. Saalænge agerdyrkingen endnu ikke var bragt til fuldkommen-
 hed, gik det ikke an at drage arbejdskraften bort fra denne. Heller ikke ansaa
 han det for gørligt at ændre handelens naturlige løb ved en tvungen anbrin-
 gelse af en del af handelskapitalen i industriforetagender, der ikke produ-
 cerede saa godt og billigt som andre. De handlende, for hvem fabriksdrift
 ikke var hovednæringsvej, vilde altid søge deres varer, hvor de var bedst
 og billigst. En lignende betragtning anlagde amtmand P. Chr. Schumacher i
 Svendborg, idet han holdt det for en ulykke, om man ved en kunstigt skabt
 opblomstring af industriproduktionen lokkede folk bort fra landbruget, der
 i forvejen led under de omfattende militærindkaldelser. Han fremhævede
 ogsaa hensynet til husfliden, der spillede en langt større rolle for den brede
 befolknings vareforsyning end den fine fabriksindustri. I denne forbindelse
 tilraadede han hjempermittering af vævere og det nødvendige antal hjul-
 mænd og smedé¹⁹⁾.

Med krigens ophør, Norges afstaaelse og den højst uheldige udvikling
 indenfor pengevæsenet ændredes situationen for den danske industri i den
 nærmest følgende tid fuldstændigt. Nu kunde der ikke mere være tale om
 en udvidelse af bestræbelserne fra regeringens side for at fremme indu-
 strialiseringen. Højst kunde man tænke paa i nogen maade at afbøde de
 værste følger, som de ændrede forhold maatte afføde for de bestaaende anlæg.

Allerede den 18. januar 1814 beordrede kongen generaltoldkammeret til at
 gøre indstilling om, hvilke foranstaltninger, der under hensyn til de for-
 andrede tidsomstændigheder burde træffes til atter at aabne adgangen for
 de varer, det under krigen havde været forbudt at indføre, samt til bestem-
 melse af tolden. Til sagens behandling nedsattes en kommission, bestaaende
 af repræsentanter for finanskollegiet, generaltoldkammeret og kommerce-
 kollegiet. I kommissionen var der almindelig enighed om, at alle under krigen
 udstedte handelsforbud burde hæves²⁰⁾. Derimod var der uenighed om, hvor-
 ledes man skulde stille sig til de ved toldloven 1797 bibeholdte forbud. Fra
 kommercekollegiets side ønskede man disse opretholdt, baade hvad uldne
 varer, trykte sirtser og kattuner samt porcelæen og malet fajance angik, for
 at skærme de paagældende industrier mod den konkurrence, som forventedes

¹⁹⁾ Bilag til industrifagets journ. S (1814) nr. 638.

²⁰⁾ Se herom og om det flg. generaltoldkam.'s da. forest. 1814 nr. 30 og 31 a og b.

at opstaa, naar andre lande søgte at realisere deres henliggende varebeholdninger, hvilket kunde lade sig gøre til saa lave priser, at selv en betydelig told ikke vilde yde tilstrækkelig beskyttelse. For de danske fabriker, der var bragt i stand med store bekostninger, og hvis forraad af raamaterialer var indkøbt til høje priser, maatte en saadan konkurrence medføre tab, som de næppe nogensinde atter vilde kunne indvinde. Man henviste til, at selv i perioden 1797—1807, da de danske klædefabriker havde nydt al mulig understøttelse i form af præmier og hjælp til maskiners understøttelse og forbudet mod fremmede varers indførsel, havde de langtfra haft den ønskede fremgang, hvilket navnlig tilskreves, at forbudet ikke havde været ledsaget af stempelpligt, hvorfor der stadig havde floreret en udstrakt smughandel. Først i krigsaarene havde uldvare- og — i nogen maade — bomuldsfabrikationen takket være formuende privates kapitalindsats gjort betydelige fremskridt. Skønt de danske fabriker ikke endnu var i stand til at optage konkurrencen med udlandets under lettere forhold arbejdende anlæg, især naar disse, som tilfældet var, kunde underminere de indenlandske ved hjælp af udførselspræmier og ved salg af gamle beholdninger eller varer, indkøbt paa fallitauktioner, nærrede kommercekollegiet dog tillid til, at de i tidens løb vilde vise sig levedygtige. For imidlertid at forhindre smughandelens genoplussen skulde ikke blot stempelkontrollen fra forordningen af 1812 bibeholdes, men ogsaa husinkvisitionen genindføres og de fastsatte straffe eksekveres uden formildelse. Ydermerè indstillede kommercekollegiet, at den toldfrihed, som hidtil ved privilegier eller særlige resolutioner havde været tilstaaet manufakturterne ved indførsel af nødvendige materialer og redskaber fra udlandet, maatte vedblive. Udstrækningen af tidligere gældende bestemmelser desangaaende var et uafgjort stridsspørgsmaal mellem kollegiet og general-toldkammeret.

Hvad spørgsmaalet om handelsforbudene angik, stod generaltoldkammeret paa samme standpunkt som amtmændene Stemann og Schumacher i 1813. Det betragtede landbruget og handelen som landets naturlige hovednæringsveje, medens fabriksindustriens betydning ansaaes for problematisk. Den omstændighed, at landets kapitalbesiddere under handelsspærringen, da de ikke havde anden anvendelse for deres midler, havde investeret dem i industri anlæg, borgede ikke for fremtiden. Tværtimod var der efter kammerets mening al mulig anledning til at vente, at de, naar freden genaabede de danske havne, vilde finde fordelagtigere brug for deres penge i handelen. Sammen med denne vilde landbrugsproduktionen atter gaa fremad, og disse to næringsveje vilde blive industriens medbejlere til landets disponible formue. Denne vilde søge derhen, hvor der lovedes den størst udbytte. Om udfaldet kunde der næppe herske tvivl. Selv de stærkeste tvangsmidler vilde ikke kunne forhindre, at mange vilde drage deres kapitaler ud af fabrikerne.

Landets natur og beliggenhed udsatte det mere end noget andet for smug-

handelen. Dette var kendsgerninger, overfor hvilke stempelkontrol, husinkquisition o. l. foranstaltninger sandsynligvis vilde være magtesløse. Erfaringen havde lært, at et indførselsforbud i sine virkninger ikke var meget forskelligt fra en afgiftsfri indførselstilladelse. Ud fra disse betragtninger tilraadede generaltoldkammeret, at alle de nævnte forbud ophævedes.

Ved udstedelsen af forordningen om tolden i Danmark den 2. april 1814 gik regeringen en middelvej mellem kommercekollegiets og toldkammerets indstillinger. De indførselsforbud, som før krigen havde hvilet paa strikkede varer af uld og bomuld, paa malet fajance saavel som paa brændt kaffe ophævedes, medens forbudene mod fremmed raa og raffinerede sukkere, fremmede spillekort og porcelæn opretholdtes. I princippet fastholdtes endvidere forbudene mod klæde og tøj vævede af uld og bomuld, samt mod trykte kattuner o. l., men ganske vist med det vigtige forbehold, at saadanne varer kunde indføres til København og der sælges ved de offentlige toldbodauktioner, naar køberen erlagde en afgift af 30 % af bruttoværdien, og varerne derefter stemples ligesom de indenlandske. I praksis betød dette, som det bl. a. fremgaar af en erklæring fra fabriksdirektøren 1818²¹⁾, at fremmed klæde kunde indføres mod en told af 42⁶/₇ %. Iøvrigt indeholdt forordningen nogle mindre forhøjelser af udførselstolden for uld, uberedte huder og skind m. fl. a. bestemmelser.

Mere og mere vandt den anskuelse indpas hos regeringen, at staten burde begrænse sine indgreb i næringslivet mest muligt og lade erhvervene selv om at hævde deres plads i samfundshusholdningen. Bestemmende for knæsettelsen af denne betragtning var ikke blot liberalismens ideer, men sikkert i højere grad rent finansielle hensyn. Statens stærkt begrænsede økonomiske ressourcer tvang regeringen til at anlægge mere nøgterne husholderiske synspunkter end før. Alt, hvad der ikke svarede regning, maatte træde tilbage. Utvivlsomt udfra besparelsemæssige hensyn forenedes ved reskript af 9. febr. 1816 kommercekollegiet med generaltoldkammeret til et generaltoldkammer- og kommercekollegium, en næsten symbolsk betegnelse, for saavidt som den aktivitet, der især paa det industripolitiske omraade havde kendetegnet kommercekollegiets virksomhed siden 1735, nu rykkede tilbage i anden række efter den fiskalt betonedede toldpolitik.

Samme dag, den 9. febr. 1816, nedsattes ved et andet reskript en kommission, bestaaende af repræsentanter for militæretaterne, kommercekollegiet og finansdeputationen til at undersøge, hvorvidt de forskellige manufakturindretninger under kommercekollegiet mest passende kunde ophæves²²⁾. Sjælen i dette kommissionsarbejde blev den deputerede i finansdeputationen, etatsraad *Jonas Collin*, en mand, for hvem en nøgtern finanspolitisk betragt-

²¹⁾ Bilag t. fabr.dir.'s journ. 1820 nr. 153.

²²⁾ Indlæg t. da. kanc.'s 2 dept.'s reg. 1816 nr. 157 og 181.

ning var naturlig, men samtidig — som søn og sønnesøn af klædefabriks-entreprenørerne Niels og Jonas Baltzersen Collin — ingenlunde ukendt med industrielle forhold.

I sit votum af 14. maj 1816²³⁾ anlagde Collin en overordentlig kritisk betragtning overfor regeringens hidtidige bestræbelser for at udvikle fabriksindustrien. Han henviste i saa henseende til finanskassens bøger, hvis rubriker vedrørende industrien var et talende vidnesbyrd om spildte kræfter, umuligt at gendrive ved selv den skønneste fremstilling af de opnaaede resultater. Helt frugtesløse fandt han dog ikke disse bestræbelser. Det var for saavidt en vinding, at man nu havde naaet den overbevisning, at staten ikke burde befatte sig med fabriksdrift. Men ogsaa et mere positivt udbytte kunde noteres, idet der var skabt sans for industriel virksomhed. En side af regeringens anstrengelser vandt fuld anerkendelse fra Collin, nemlig den virksomhed, der gennem manufakturhandelen og dugmanufakturet var udfoldet for at hjælpe fabrikanterne til afsætning, saaledes at de ikke blev ofre for kræmmernes udbytningspolitik. Men at opretholde hele to indretninger til bestridelse af denne opgave var ikke blot overflødigt, men direkte skadeligt, da det medførte dobbelte udgifter til husrum, funktionærer etc. Ganske vist havde begge instituter andre opgaver at varetage, idet de dels selv drev fabrikker og dels som melleminstanser under kommercekollegiet kontrollerede andre anlæg, hvorved de udøvede beføjelser, som ellers laa i hænderne paa den særlige fabriksdirektion og en 1788 indrettet kontrolkommission. Med hensyn til denne underkontrol mente Collin, at den burde ophøre. Landets samlede industri var ikke mere omfattende, end at den kunde overses af én enkelt kyndig mand. Hvad angik de to instituters virksomhed som en art fabriksentreprenører, udtalte han som sin faste overbevisning, at anlæg drevne for offentlig regning altid var mere kostbare end private. At udskrive skatter til opretholdelse af en porcelænsfabrik eller tekstilfabriker fandt han forkasteligt. Helt haabløst fra en statsøkonoms synspunkt var det imidlertid, naar en lille stat som den danske skulde presses frem til paa alle omraader at yde det samme som f. eks. England og Frankrig.

Derfor fandt han, at de statsdrevne foretagender, som f. eks. Usserød og Brønsholmsdal fabrikker, skulde afhændes ved offentlig auktion. Var øjeblikket ikke egnet hertil, skulde salget udsættes til belejliger tid, men ny forskud ikke ydes. Egentlig burde de ogsaa forrente den sum, der stod i dem, for at de ikke med dette fortrin fremfor de private virksomheder skulde være i stand til at undersælge disse. Formaaede de ikke at klare sig paa disse betingelser, kunde man ligesaa godt lade dem falde først som sidst; thi saa gik de med en „tærende syge“. I denne forbindelse rettede Collin en skarp kritik mod de to anførte fabrikers vidtløftige administrative apparat.

Betænkningen mandede ud i en indstilling om, at manufakturhandelen

²³⁾ Koncept uden underskrift i Collins papirer i finanskollegiets arkiv.

ophævedes. Dens hovedformaal, at fremme de private manufakturers afsætning, opnaaedes tilfulde ved den kgl. udsalgsbutik paa Højbroplads. Paa samme maade med dugmanufakturet, ogsaa her skulde kun klædeudsalget bibeholdes. De to direktioner skulde ophæves og de fabriksindretninger, der var dem underlagte, afhændes eller, hvis dette ikke lod sig gøre, henlægges under generaltoldkammer- og kommercekollegiets direkte bestyrelse, eventuelt udøvet ved et tilforordnet medlem. Endelig foresloges fabriksdirektionen, kontrolkommissionen og landfabrik- og spindeskoledirektionen ophævet. Af disse var kontrolkommissionen oprettet 1788 med det formaal at kontrollere opfyldelsen af de forpligtelser, fabrikanterne paatog sig til gengæld for de ydede understøttelser; i praksis var den ophørt at fungere kort efter aarhundredskiftet, idet finansskeddirektionen fra 1804 havde overtaget tilsynet med laanenes inddrivelse. Landfabrik- og spindeskoledirektionen, der paa forskellig vis skulde tage sig af ulden- og linnedspinderierne i provinsen, havde indstillet sin understøttelsesvirksomhed 1813²⁴⁾.

Dette anførte standpunkt fastholdt Collin i en ny betænkning af 3. okt. 1816 overfor generalkrigskommissær Herbsts og justitsraad Normanns imødegaaelser²⁵⁾. Han maatte stadig anse administrationsudgifterne ved Usserød og Brønsholmdal for uforholdsmæssigt høje. „Ejedes de af en dygtig fabrikør i den manér som afdøde gamle Branner (paa Jonstrup), der baade vilde og kunde tage haand i med og ikke vilde synes at være andet end, hvad han var: klædefabrikør, der blev da ikke holdt 5 mestre og ligesaa mange eller maaske flere skrivere“. Rosende udtalelser af rejsende, som baserede deres dom paa en eftermiddags besøg, sagde intet. Collin vilde ikke bestride, at maskineriet ved de paagældende anlæg var fortræffeligt, de lokale indretninger hensigtsmæssige og produkterne gode. Det var imidlertid økonomien han beskæftigede sig med. Industripolitikens historie fra kommercekollegiets stiftelse 1735 var i hans øjne en kæde af misgreb, fejlslagne forhaabninger og pengetab for staten. Den offentlige mening havde uddraget læren heraf: At staten ikke selv burde drive fabriker, og at private fabriker, som ikke kunde bestaa uden statsstøtte, ikke burde vedligeholdes. Man fristedes til at tro, at blot og bar ostentation havde været formaalet med den førte politik, at man havde villet vise, at man her kunde gøre det ligesaa godt som i udlandet. Det maa pointeres, at Collins kritik gjaldt statens industripolitik og ikke var en dom over industrien i almindelighed. Han vilde ikke gøres til en fjende af industrien; han kunde meget vel glæde sig over det virkelige fremskridt indenfor denne, men ikke over statens anvendelse af store summer paa anlæg, der kun kunde bestaa under særlige konjunkturer, f. eks. krige. Helt forfejlet var det, naar man havde opretholdt et stort apparat for at tilvejebringe uld og farvestoffer til nogle faa fattige fabrikanter, en virksomhed,

²⁴⁾ Generaltoldkam. og kommkoll. forest. ²⁴/₁₀ 1817 nr. 147.

²⁵⁾ Collins koncept i anførte pakke. Herbsts og Normanns indlæg kendes ikke.

der knap nok kunde skaffe sysselsættelse for en af de mindre købmænd. Ikke for at faa bedre varer og billigere priser søgte fabrikanterne til et saadant magasin, men blot for at faa kredit. Beretningen om manufakturhandelens status fejede han til side som papirbalancer, der maskerede det sande forhold.

Det rokkede ikke ved de afgørende punkter i denne haarde kritik, naar kommercekollegiets repræsentant i kommissionen, justitsraad Andreas Normann — eller maaske rettere Chr. Henriksen Pram, som efter Collins angivelse skal have konciperet Normanns indlæg — heroverfor fremdrog jernstøberierne som et bevis paa, at selv industrier, for hvilke der ingen naturlige betingelser fandtes, kunde trives med held i Danmark. Eller naar han fremholdt, at ogsaa England havde omgærdet sin industri med tvangslove. Det var ogsaa et sidespring, men ganske vist intet uvæsentligt, naar Normann overfor Collins tale om de pengetab, der var lidt paa bortrømte fabrikanter og fallerede anlæg, fremhævede, hvad der var vundet i indtjent arbejds løn. Sikkert med rette betonede han, at det næppe nogensinde havde været hensigten med de summer, regeringen havde ofret paa generalmagasinet og fabriksindustrien, at de skulde bringe staten en umiddelbar fordel, saa lidt som det kom uventet, naar en del af de forskudte midler var gaaet tabt, og naar nogle af de indkaldte fabrikanter havde svigtet. Hensigten havde været at faa „eksempler paa anlæg, hvor den kunstflid, den næring, der handledes om, kunde ses og læres, og hvorfra den kunde udbrede sig“²⁶⁾.

I den foreliggende situation vejede saadanne betragtninger ikke op overfor Collins argumenter. Flertallet af kommissionens medlemmer synes da ogsaa at have stillet sig paa dennes side. Generaltoldkammer- og kommercekollegiet, som det blev paalagt at nedlægge forestilling i sagen, androg ^{24/6} 1817 paa ophævelse af manufakturhandelen, dugmanufakturet, kontrolkommissionen og landfabrik- og spindeskoledirektionen. Denne indstilling bifaldtes ved kgl. resolution af ^{2/7} 1817²⁷⁾. Om de for kgl. regning drevne fabriker bestemtes, at de saa vidt muligt skulde afhændes. Usserød og Brønsholmdal fabriker var dog i forvejen henlagte under den landmilitære centralstyrelse. For fabriksdirektionens vedkommende havde kollegiet indstillet, at den skulde fortsætte. Men den omtalte resolution af ^{2/7} 1817 gik ud paa, at direktionen skulde ophæves, hvorimod kongen forbeholdt sig at udnævne en fabriksdirektør, og ved plakat af ^{22/10} 1817 beskikkedes en saadan. Samtidig henlagdes dog beføjelsen til at paakende stridigheder mellem fabrikanter og arbejdere til politiretten. Med dugmanufakturet ophævedes ogsaa dettes ud salg af klædevarer. Men i god overensstemmelse med Collins betænkning indrettedes allerede aaret efter et kongeligt klædeudsalg med den opgave at videreføre denne del af dugmanufakturets funktioner²⁸⁾.

²⁶⁾ Normanns erklæring ^{9/12} 1816 i anførte pakke.

²⁷⁾ Gentoldkammer- og kommkoll.'s da. forest. 1817 nr. 147.

²⁸⁾ Rawert (1850) s. 566.

KAPITEL XV

Bedriftsmæssig og økonomisk organisation. — Teknisk udvikling.

Et af de træk, der kendetegner den industrielle udvikling i løbet af det her behandlede tidsrum, c. 1735—1820, er brydningen mellem gamle og nye former for bedriftsmæssig og økonomisk organisation og mellem gammel og ny teknik. Næppe paa noget af disse omraader er der tale om en springvis udvikling. Tværtimod drejer det sig om en gradvis, langsomt fremadskridende proces uden stærkt markerede skel. Først imod periodens slutning er udviklingen skredet saa langt frem, at et nyt produktionssystems struktur begynder at aftegne sig. Og selv da kan man næppe betegne det gamle husfids- og haandværksmæssige produktionssystem som fortrængt af det ny.

Allerede fra kommercekollegiets start meldte spørgsmaalet sig, om man skulde foretrække store eller smaa industrielle anlæg. Vi har set, at man fulgte kompromisets vej, idet man dels ved hjælp af vesteuropæiske fabrikanter indrettede — efter tidens forhold — større virksomheder og dels etablerede tyske smaamestre under forhold, der, i hvert fald hvad anlæggenes størrelse angik, næppe adskilte sig synderligt fra dem, hvorunder allerede bestaaende haandværksmæssige bedrifter virkede.

Dette fremtræder klart, naar vi betragter tilstanden indenfor den vigtigste branche af tekstilindustrien, nemlig *klædefabrikationen*. 1745 var der ifølge en tabellarisk opstilling¹⁾ 20 private dug- eller klæde-manufakturer i København, hvoraf et par dog ogsaa gav sig af med fremstilling af tøjmagervarer. Disse 20 virksomheder drev tilsammen 119 væve (106 klæde- og 13 tøjvæve) og sysselsatte 2 274 personer, altsaa gennemsnitlig c. 6 væve og c. 114 personer pr. manufaktur. I virkeligheden stillede forholdet sig saaledes, at 8 foretagender beskæftigede mellem 8 og 18 væve og mellem 96 og 387 personer hver, medens af de 12 resterende de seks havde hver 1 væv, fem hver 2 og ét 3 væve, og antallet af de ved disse beskæftigede personer laa mellem 17 og 75.

¹⁾ Kkl. indk. breve t. ty. journ. 1745 nr. 4374 b.

Ser vi paa tilstanden 1774, var der da ganske vist 29 dugmagere eller klædefabriker i København, men antallet af væve androg kun 68, altsaa c. 2,3 pr. manufaktur, og tallet paa beskæftigede personer 1707, d. v. s. c. 59 pr. manufaktur. 1786 var der 28 klædemanufakturer med 87 væve og 1806 beskæftigede personer, d. v. s. gennemsnitlig c. 3,1 væve og c. 64,5 arbejdere pr. manufaktur. Endelig var der 1812, da udviklingen indenfor det her behandlede tidsafsnit kulminerede, i hele landet 51 manufakturer med 247 væve og 2 226 arbejdere eller gennemsnitlig 4,8 væve og 43,6 arbejdere pr. manufaktur²⁾.

Naar trods alt selv de mindste af disse bedrifter maa opfattes som manufakturer i modsætning til de haandværksmæssige virksomheder, der til tider kunde have baade 2, 3 og 4 væve i drift, hænger det sammen med, at de modsat disse var *sammensatte foretagender*, hvor de forskellige stærkt specialiserede arbejdsprocesser, kartningen, spindingen, spolingen og vævningen, ja, tildels appreteringen holdtes sammen under fabrikantens ledelse, samt at denne i hvert fald formelt besad ejendomsretten til materialerne under fabrikationsprocessen og besørgede færdigproduktet afsat til et ubestemt marked, medens den haandværksmæssige væver i reglen modtog garnet spundet og vævede det for en bestemt kundes regning. En anden sag er, at mange af smaafabrikkerne med hensyn til levering af materialer og færdigvarernes afsætning var afhængige af generalmagasinets, senere manufakturhandelens, støtte og, naar de mistede denne, ofte hurtigt reduceredes til at være lønarbejdere for en eller anden privat forlægger.

Det er umiddelbart indlysende, at *stordriften* frembød visse fordele fremfor de *smaa bedrifter*. Det faldt ganske naturligt lettere for det store anlæg at skaffe sig raamaterialer i tilstrækkelig mængde og i de fornødne sorteremeter. Ogsaa kunde det som regel byde aftagerne et større udvalg af færdige varer at vælge imellem. Hertil kom, at det almindeligvis raadede over flere specialarbejdere. Som det fremgaar af den ovenfor benyttede fortegnelse fra 1745, bestod smaamestrenes arbejderstabe ofte kun af kartere, spindere og vævere. De havde ikke som flere af de større virksomheders ledere særlige uldsorterere. Heller ikke holdt de som disse egne farvere, men maatte, hvis de ikke selv kunde besørge det, lade tøjet farve ude. Ja, endog en overskærer til at udføre den vigtige færdigbehandling af klædet manglede ofte. Følgen blev ikke sjældent en forsinkelse af fabrikationsprocessen og næsten altid en fordyrelse.

Erkendelsen heraf førte 1738 den fra Preussen indkomne kommerceraad *Borchholtz* til at stille forslag om, at man skulde samle tekstilproduktionen

²⁾ Generaltabel o. manufakturernes tilstand i Kbh. ved udg. af 1774 i pakken: *Miscellanea fabriksvæsenet i almh. og kommercefonden vedk. 1773—94* og generaltabel over manufakturernes 1786 (1 hæfte), begge i kkl. arkiv, samt generaltabel o. klædemanufakturernes tilstand 1812 (fabriksdirektionens ujournal. sager 1814).

under ét stort generalmanufaktur i lighed med det preussiske. Tanken mødte imidlertid modstand hos kommercekollegiets kommitterede, blandt hvilke formodentlig Fr. Holmsted var toneangivende. Ganske vist bestred man ikke de fordele i henseende til en mere rationel driftsmaade, som stordriften frembød. Men dels frygtede man risikoen ved et saadant omfattende og bekosteligt foretagende, hvor lederens personlighed blev endnu mere udslaggivende end ved de mindre, dels fremhævede man betydningen af, at lederne af de smaa virksomheder ganske anderledes var i stand til at følge med i og overvaage detaillerne i fabrikationen. For slet ikke at tale om den fordel, som konkurrencen mellem flere private foretagender vilde medføre³⁾.

Overfor Borchholtz' fremhævelse af, hvad der kunde spares paa den dyre husleje ved at samle alle arbejdere i ét bygningskompleks, anførte de kommitterede, at mestrene og de gifte svende jo alligevel maatte have boliger, og at disse da ligesaa godt og uden, at der af den grund stilledes større krav om plads, kunde afgive rum for arbejdet. Foruden til deres væve behøvede de lokaler, hvor de kunde sortere ulden og oplægge de 6 til 10 forskellige sorter, fremdeles til uldvaskningen, farvningen og tørringen samt til anbringelse af den færdigbehandlede uld. Rent principielt fandt man det ogsaa ønskeligt, om fabrikanten kunde have sine spindere hos sig, dels for at han kunde føre opsyn med deres arbejde og dels til afværgelse af underslæb med de betroede materialer. Gav man imidlertid afkald herpaa, var alt, hvad der strengt taget behøvedes, en stue, der foruden at være familiens opholdsrum, kunde afgive plads til vævene og andre redskaber, et sengekammer, der sammen med loftsrummet kunde tjene som oplagsplads, samt endelig køkken og gaardsrum, hvor uldvaskningen kunde foregaa. En saadan for- ening af bolig og arbejdsrum vilde betyde en besparelse med hensyn til lys og varme paa samme tid, som det tillod udnyttelsen af hustruens og eventuelle børns arbejdskraft.

Forestiller vi os en virksomhed af dette format forbundet med et antal spindere, som arbejdede hjemme i deres huse eller samlede i én eller flere spindestuer, har vi de yderst beskedne rammer om det lille manufaktur, som helt op til aarhundredskiftet talmæssigt set er den fremherskende bedriftsform, især indenfor de lavsorganiserede virksomheder som klæde-, tøj- og strømpemanufaktur.

For de større foretagenders vedkommende artede forholdene sig noget forskelligt. Vi møder for det første den store virksomhed, der fremtræder som sammensat af et større eller mindre antal smaa bedrifter som den ovenfor omtalte. Disse holdes sammen af en fælles forretningsmæssig ledelse og bæres oppe af en relativt stor kapitalindsats. Ledelsen begrænser sig i almindelighed til fremskaffelsen af arbejdsmaterialerne og produktionsmidlerne og til afsætningen af færdigvarerne samt i forbindelse hermed til udøvelse af en

³⁾ Bilag til kkl. ty. journ. A nr. 609 og tyske deliberationsprotokol A s. 176 ff.

vis kontrol med kvaliteten af de fremstillede produkter. Selve den tekniske udførelse og arbejdernes forhold overvaages derimod af den enkelte bedrifts leder, som regel en lavsmester. For kapitalens vedkommende drejer det sig først og fremmest om driftskapital, anbragt i de indkøbte materialer og afviklet med færdigvarernes salg. Som type paa virksomheder af denne art skal anføres Fr. Holmsteds før omtalte linnedmanufaktur, hvis 35 væve var fordelt hos fem forskellige mestre. Manufakturet indkøbte garnet færdigspundet og fordelte det til mestrene, som besørgede det vævet for en fastsat arbejds løn⁴⁾. Ogsaa det af Holmsted ledede uldenmanufaktur fik efterhaanden en lignende karakter. Kærnen i det var ganske vist det 1734 indrettede manufaktur paa Christianshavn med sine 6 væve. Da man imidlertid 1736 stod overfor en udvidelse, gik Holmsted ind for, at man lod de nyantagne manufakturfolk nedsætte sig rundt om i byen eller uden for denne, bl. a. i Lyngby, og lod dem forrette arbejdet i deres boliger, saaledes at manufakturet udliveredede dem ulden og andre nødvendige rekvisiter. Naar garnet var spundet, skulde det afleveres til manufakturet, som derefter fordelte det til vævning. Fordelen herved var efter Holmsteds mening, at man slap for at anbringe store pengemidler i en udvidelse af det oprindelige anlægs bygninger. Fremdeles undgik man den ulempe, der var forbundet med at samle „deslige ilde optugtede og værre moraliserede folk paa et sted“, hvorved det vilde blive sværere at holde dem i den „fornødne tvang og orden“, idet en mester næppe kunde overkomme at have opsigt med mere end højst 6 à 8 væve. Da arbejderne alligevel skulde have boliger til sig selv og deres familier, vilde man ved at lade dem arbejde hjemme spare udgifterne til særlige arbejdslokaler med tilhørende lys og varme. Fremdeles mente Holmsted at kunne regne med, at man i disse smaa virksomheder vilde omgaaes materialerne med større sparsommelighed end i de store anlæg, samt at spinderiet under den lille mesters opsyn vilde kunne udføres mere jævnt. Og endelig vilde færdigheden i at spinde og væve ad denne vej lettere vinde udbredelse i landet. Det var, paapegede han, paa den maade, manufakturterne havde fæstet rod i Holland og England.

Ved siden af denne decentraliserede stordrift møder man samtidig bedriftsformer, hvor redskaber og arbejdere samles i særligt indrettede bygninger, og hvor der altsaa er tale om en fast anbringelse af en betydende del af kapitalen. Som eksempel herpaa kan anføres Ludv. Wittrogs uldenmanufaktur, der var indrettet i fem-seks store 3-4 etagers bygninger i Helliggejststræde⁵⁾. Ogsaa Courtonnes — senere Hoffmanns — og Daemens klædemanfakturer ligesom iøvrigt brødrene Maillots silkemanufaktur maa i hovedsagen siges at høre til denne type, skønt nogle af Courtonnes svende arbej-

⁴⁾ Ovenfor s. 98 f.

⁵⁾ Se ovenfor s. 99.

dede hjemme, saaledes tre med hver to væve⁶⁾, og selvom f. eks. Hoffmann havde flere spindrier fordelt rundt i landet.

Om man vil betegne disse foretagender som manufakturer eller fabriker, er til en vis grad en skønssag. Med fabriken i moderne forstand har de det tilfælles, at arbejdet i hovedsagen koncentrerer sig paa ét sted udenfor arbejderne boliger, og at en væsentlig del af den indskudte kapital er anbragt i faste anlæg. Paa den anden side savner arbejdsprocessen den automatisering, som gennem maskinerne præger det moderne fabriksarbejde. De anvendte redskaber og apparater er i alt væsentligt de samme som i haandværkernes værksteder, og arbejdsproduktet er ligesom i disse ujævnt og bestemt af arbejderens individualitet. Hertil kommer som et særkende for dette stadium af organisation en mere eller mindre udpræget mangel paa tilpasning mellem de forskellige trin i fabrikationsprocessen med deraf følgende afbrydelser af dennes forløb.

I virkeligheden kan man ogsaa i disse tilfælde tale om en art „sammen-satte haandværk“⁷⁾, hvorfor vel betegnelsen „manufaktur“ efter ordets oprindelige betydning maa anses for bedst egnet til at karakterisere dette stadium indenfor den bedriftsmæssige udvikling.

Fra midten af 1770erne begynder der hos de ledende mænd indenfor industripolitikens sfære at fremtræde en større sans for de fordele i henseende til en mere rationel produktionsmaade, som var forbundet med stordriften. Det kommer til udtryk hos kommercekollegiets daværende tillidsmand i manufaktursager N. L. Reiersen, fra 1774 selv ejer og leder af et af landets største industrielle foretagender, nemlig det tidligere kongelige silkemanufaktur. I en 1774 afgiven erklæring over en baandvæversvends ansøgning om at faa meddelt privilegium som baandfabrikant vendte Reiersen sig imod den tankegang, at svendene i almindelighed skulde kunne blive mestre. Dels fordi der saa vilde blive for faa svende, men dels ogsaa udfra den betragtning, at det ikke var nok at være en duelig svend for at kunne etablere sig. Hertil maatte kræves, at vedkommende var i stand til at klare sig med egne kræfter eller venners understøttelser og forlag — lidt ejendommelige krav i den stærkt statsstøttede Reiersens mund! — og desuden besad de „økonomiske iagttagelser, som er saa saare nødvendige, naar deres værk skal lykkes“⁸⁾.

En klarere og mere vidtgaaende udformning faar dette synspunkt i kommercekollegiets forestilling af 17. juli 1777 angaaende en understøttelse til

⁶⁾ Bilag til kkl. ty. journ. A nr. 1125 og danske supplikprot. B nr. 100.

⁷⁾ Sml. Martfeldts forslag til købstædernes opkomst ^{29/4} 1775 (bilag t. kkl. da. journ. litr. E nr. 958).

⁸⁾ Bilag t. kkl. da. journ. D nr. 247.

klædefabrikør *Joh. Conr. Scheidtmann* for at bringe hans manufaktur „til nogen retskaffen orden og udvidet fuldkommenhed“. Dette manufaktur, som hørte til dem, der uden synderlig støtte fra statens side havde formaaet at klare sig igennem de vanskelige aar omkr. 1770, bestod af 6 væve og syssel-satte 112 personer. Fabrikanten savnede imidlertid kapital til at skaffe sig et tilstrækkeligt stort lokale til, at virksomheden kunde samles under ét. Ikke blot var spinderne spredte saaledes over byen, „at en hel dag alene kan medgaa til at efterse arbejdet“; men fabrikanten havde endogsaa maattet leje værelser til halvdelen af vævene og til farveriet ude i byen, medens han helt manglede et eget overskæreri. Det besluttedes nu at yde Scheidtmann et forskud paa 3 000 rdl., for at han kunde afhjælpe disse mangler. Han sattes derved i stand til at købe en gaard paa Amalienborg, hvor manufakturen havde til huse, indtil det 1799 flyttedes til Brønsholmsdal⁹⁾.

I forestillingen fastslaes det som en afgjort sandhed, at den ideelle bedriftsform maatte være den, som ikke blot besad „de til enhver del af fabrikeringen henhørende indretninger . . ., men tillige har indretningerne saaledes samlede paa ét sted, at det hele dagligen kan overses og den nøjeste økonomi i detaillien selv anvendes til lettelse i varenes priser“.

Udviklingen indenfor klædeindustrien i de nærmest følgende aar tilfredsstillede dog langtfra regeringen. Selv de største eksisterende anlæg var, fandt man 1780, altfor smaa til at kunne bære omkostningerne ved anskaffelsen af særlige bygninger, egne appreturindretninger og egne farverier, hvorved ikke mindst den dyre farvekype kom i betragtning. Ligesaa lidt var de i stand til at udnytte fordelene ved selv at indforskrive ulden fra første haand i Spanien, men maatte skaffe sig den ved den københavnske eller, naar det kom højt, den amsterdamske handels mellemkomst. Og endelig formaaede de ikke at byde klædehandlerne et tilstrækkeligt velforsynet lager af færdigvarer at vælge imellem. Skulde et saadant foretagende virkelig kunne svare sig, maatte det mindst have 20 væve i drift. Den kapital, der nødvendigvis udfordredes til en saadan bedrifts aarlige underhold, beregnede kollegiet saaledes: 1 vævestol kunde aarligt fremstille 18 stkr. klæde à 65 alen til en værdi af 14 mark pr. alen; d. v. s., at der til driften af 1 væv behøvedes 2 730 rdl. og til 20 væve 54 600 rdl. aarlig¹⁰⁾. Hertil maatte imidlertid lægges omkostningerne ved at opretholde et vel assorteret lager af færdigvarer, mindst 1 aars produktion, hvorved man kom op paa 109 200 rdl. Og saa maatte der endda yderligere regnes med mindst 6 maaneders kredit ved

⁹⁾ Kkl. da. forest. 1777 nr. 45 m. kgl. resol. af ³¹/₇ og Rawert (1850), s. 538 f. Sml. en lignende forestill. om forskud til G. Jac. Branners klæde-manufaktur 1777 nr. 52.

¹⁰⁾ I en beregning fra 1794 regnes med en kapital af allermindst 15—2000 rdl. pr. væv, hvorved dog formentlig er regnet med en virksomhed, der overlod farvningen, overskæringen og appreteringen til særlige professionister (Betækn. fra kkl. ²⁰/₉ 1794 i danske kancelli: komm. ang. lavene i Kbh. 1794 ¹/₃, dok. til forhandlingsprot. nr. 50).

varernes afhændelse. Med andre ord, der udkrævedes til et saadant fuldkomment anlæg en driftskapital af henved 150 000 rdl., en sum, ingen af de forhaandenværende fabrikanter vilde være i stand til at skaffe tilveje.

Nu var regeringen ganske vist, som kommercekollegiet lod forstaa, ikke uvillig til at forskyde en del af denne kapital. Men forudsætningen maatte da være, at lederen sad inde med særlige indsigter og kundskaber. Ikke blot maatte han forstaa at dirigere selve fabrikationen, have kendskab til bogholderi, kunne knytte delige arbejdere til sig, eventuelt fra udlandet, og forstaa at skaffe sig ny redskaber og maskiner. Han maatte tillige besidde en saadan handelskundskab, at han kunde indkøbe ulden paa de fordelagtigst mulige vilkaar, og forstaa at faa de færdige varer afsat. Men overfor et saadant ideal af en fabriksleder slog efter kollegiets mening den københavnske fabrikantstands kvalifikationer ikke til.

Naar kommercekollegiet i 1780 alligevel besluttede sig til at søge oprettet et saadant fuldkomment manufaktur anlæg, skyldtes det, at man i klædefabrikant *Joh. Poul Kalckberner* fra Burscheid ved Aachen, et af Tysklands industricentre, mente at have fundet den rette mand. Kalckberner havde været medinteressent saavel i et klædemanufaktur som en naalefabrik, men havde paa grund af et religiøst modsætningsforhold trukket sig ud af denne forbindelse og havde foreløbig nedsat sig i Wandsbeck i Holsten. Han tilbød nu at indskyde sine i rede penge, redskaber og obligationer indestaaende midler, ialt 30 000 rdl. i danske penge, i et anlæg i København. Kommercekollegiet vilde paa sin side gennem generalmagasinet og kommercefondet tilskyde 20 000 rdl. Yderligere tilvejebragtes der et rentefrit laan fra banken paa 40 000 rdl., og hertil kom forskellige andre begunstigelser, bl. a. en don gratuit paa 1 650 rdl. aarlig i tre aar. Saaledes gik det til at *dugmanufakturet paa Blaagaard* kom i stand 1780 som et halvt statsligt, halvt privat foretagende, bestyret af generalmagasinets direktion og Kalckberner i forening, og paa saadanne betingelser, at to femtedele af gevinsten skulde tilfalde staten. Imidlertid varede det ikke længe, før denne indblanding af statslige interesser i et industriforetagende vakte regeringens betænkelighed. Allerede 1781 blev det paalagt kommercekollegiet at søge ikke blot *dugmanufakturet*, men ogsaa det 1779 paa lignende betingelser af Charles Axel Nordberg oprettede bomuldsmanufaktur overdraget til private interessentskaber. For *dugmanufakturets* vedkommende lykkedes det 1782 med statens medvirkning at faa dannet et aktieselskab, der med en kapital af 100 000 rdl., fordelt paa 2 000 aktier, overtog driften mod, at bygninger og inventar overlodes det frit for 30 aar, og at farveri og andre indretninger istandsattes for kgl. regning, samt mod en række andre fordele. Manufakturet dreves en kort aarrække med 30 væve, hvoraf 20 paa Blaagaard, 5 i Wandsbeck, 3 i Odense og 2 i Korsør, samt med 5 landspinderier, der tilsammen beskæftigede 550 personer. Da imidlertid den kapital, foretagendet raadede over, viste sig util-

strækkelig, maatte staten 1786 indløse de aktier, som var paa private hænder. Det besluttedes nu at standse fabrikationen i København og i stedet under direktionens kontrol søge en række mindre anlæg etableret i provinsen¹¹⁾.

I „en tro tjeners tanker til hans kære herres nærmere eftertanke“¹²⁾ havde hofmarskal Johan Bülow 1784 overfor kronprins Frederik, rigets ny regent, peget paa de uheldige følger af den midtpunktsamling af rigets økonomiske liv i hovedstaden, som trods Guldbergs umiskendelige interesse for husflidsproduktionen havde præget hans styre. Flugten fra provinsen til hovedstaden havde ikke blot forøget dennes befolkning; den havde samtidig medført en betydelig stigning i huslejen og levnedsmiddelpriserne. For at bringe ligevægt mellem København og provinskøbstæderne foreslog Bülow kronprinsen at forflytte nogle af klæde- og uldfabrikerne til disse, hvor varernes fremstilling paa grund af de lave priser paa livsfornödheder kunde ske langt billigere. Betragtninger af samme art var bestemmende for forandringen af det Blaagaardske dugmanufaktur. I sin forestilling af 29. marts 1786 fremhævede kommercekollegiet, at en flytning af anlæggene til provinsen vilde betyde en nedsættelse af arbejdslønnen med indtil 33 0/0, hvilket skulde medføre, at prisen paa det fremstillede klæde skulde blive 16 0/0 lavere end hidtil. For at være paa den sikre side regnede man dog kun med 10—12 0/0 lavere priser¹³⁾.

Begyndelsen skete med anlæg af ét manufaktur i Moss i Norge og tre i Fredericia. Anlæggene finansieredes af statskassen og fik overladt redskaber fra det nedlagte manufaktur paa Blaagaard. Desuden opretholdt direktionen i København et klædeoplæg, hvortil fabrikanterne kunde aflevere deres færdigvarer til forhandling, ligesom de herfra kunde forsyne sig med raamaterialer eller opnaa pengeforstrækninger til driften. Bedrifterne i Fredericia startede under relativt beskedne forhold. Saaledes begyndte den fra Eupen indkaldte jødiske klædefabrikant Joh. Heinr. Koch, der siden flyttede til Middelfart, med 4 væve, „det mindste en fabrikør kan leve af, for at begynde i det mindre som det sikreste middel til at oparbejde sig i tiden“. Vanskeligheden ved paa stedet at faa duelige spindere overvandt man ved at forsyne ham med spindemaskiner, som paa denne tid begyndte at komme i brug i klædeindustrien efter først at have været benyttet af bomuldsmanfakturet¹⁴⁾. I tidens løb ændredes forholdet mere og mere i retning af, at klædeoplæget blev en art forlagsinstitution for en række relativt selvstændige klædefabriker. 1814 fandtes saaledes i Fredericia justitsraad Bertel Bruuns

¹¹⁾ Kkl. da. forest. 1780 nr. 36 m. kgl. resol. af 1/3, 1781 nr. 46, 1782 nr. 33 og 1786 nr. 21 samt Rawert (1850) s. 562 ff., hvor talopgivelserne dog ikke er korrekte.

¹²⁾ Joh. Bülows arkiv i rigsarkivet, C.

¹³⁾ Kkl. da. forest. 1786 nr. 21.

¹⁴⁾ Kkl. da. forest. 1786 nr. 40.

med 14 væve, Benjamin Moses & interessenters og Isach Kochs med hver 8 samt Schwarz's med 14 væve; det sidste stadig drevet for dugmanufakturets regning. Desuden H. A. Kochs i Greis med 8 og Nyboes i Vejle med ligeledes 8 væve¹⁵). Ud over at forstrække dem med laan bistod dugmanufakturets direktion disse fabrikanter ved afsætningen af deres varer, enten for deres egen regning mod en vis procentafgift eller ved simpelthen at afkøbe dem varerne. Forøvrigt forhandlede den ogsaa klæde, fremstillet af andre fabriker end de nævnte. Saa tidligt som 1803 aftog den af landets samlede klædeproduktion paa godt 47 000 alen de 26 000, altsaa over halvdelen. Den var med andre ord et sidestykke til den kgl. manufakturhandel. Takket være de gunstige konjunkturer under Napoleonskrigene kunde denne virksomhed trods sit ret kostbare administrative apparat opvise et ikke helt ringe overskud. Men efter statsbankerotten forvandlede dette dog til et underskud. Dermed blev direktionen som iøvrigt ogsaa manufakturhandelen ude af stand til at virke som understøttelsescentral for de private fabriker, og det besluttedes 1817 at ophæve den. Dog holdt man det stadig for nødvendigt at yde fabrikterne bistand ved afsætningen af deres varer, hvorfor der i dens sted 1818 indrettedes et kongeligt klædeudsalg til varetagelse af denne opgave¹⁶).

Forandringen med hensyn til dugmanufacturet paa Blaagaard 1786 er et udtryk for, at forholdene endnu ikke var modne til indførelse af stordrift i den danske klædeindustri. Det var utvivlsomt kun med uvilje, de ledende mænd i kommercekollegiet akcepterede denne kendsgerning. Endnu i okt. 1784 synes kollegiets leder Ernst Schimmelmänn at have beskæftiget sig med planer om at finde en afløser for Kalckberner. Paa dette tidspunkt befandt kollegiets tillidsmand i industrielle spørgsmål, den svenskfødte professor *J. M. Ljungberg*, sig paa en sendelse til Aachen for at finde en klædefabrikant, som kunde overtage Blaagaard, samt en dygtig farver. Hans korrespondance med Schimmelmänn, hvori han meddeler resultatet af sine undersøgelser, belyser ikke blot forholdene i den tyske klædeindustri, men indirekte ogsaa tilstanden herhjemme. Ljungberg havde besøgt adskillige manufakturer i Aachen og omegn. Det var imidlertid vanskeligt at finde en klædefabrikant med saa grundige indsigter i fabrikationens dele, som krævedes til ledelsen af et stort manufaktur i København. Det forstod man, naar man kendte fabrikationens organisation i de paagældende egne. Ikke blot var det saaledes, at hver egn havde sin specialitet at fremstille. Men hertil kom, at klædefabrikanten dér stadig var paa købmandsforlæggerens stadium. Hans

¹⁵) Direktionen for dugmanufakturets kopibog nr. 11, 10/8 1814.

¹⁶) Bilag til industrifagets journ. H (1804) nr. 579 og generaltoldkammer- og kommercekollegiets da. forestill. 1817 nr. 147 og 175 med tilhørende resolutioner.

opgave var at kende de forskellige sorter uld og at fremskaffe netop de kvaliteter, der egnede sig bedst til hans særlige formaal. Derefter maatte han udveje ulden til vævermestrene, som ofte boede paa landet, og give dem forskrifter for klædets længde, bredde og kvalitet samt traadetal. Vævermesteren tog sig af uldens vaskning, spinding og vævning og leverede klædet tilbage til fabrikanten, som da atter vejede det og paasaa, at der ikke var medgaaet mere uld til kæde eller islæt end nødvendigt. Derefter besøgede han det efter tur behandlet af valkeren, farveren, overskæreren og presseren. Ved udførelsen af disse processer maatte fabrikanten forlade sig paa specialisterne og nøjes med at bedømme resultatet. En saadan „fabrikant“ kunde maaske nok bringes til at rejse til København; men dermed vilde manufakturen paa Blaagaard ikke være tjent, fordi forudsætningerne for en virksomhed af denne art manglede her. Ganske vist fandtes der ogsaa i Aachen og omegn enkelte fabrikanter, som samlede „alle haandværker“ med undtagelse af valkeren i deres huse; men i disse tilfælde drejede det sig om store velhavende fabrikanter, hos hvem det ikke nyttede at komme med tilbud¹⁷⁾.

Det er med denne Ljungbergs skildring in mente ikke svært at forstaa, hvor vanskelige forholdene her i landet maatte forekomme baade de smaa vævermestre og de større købmandsforlæggere, som lod sig friste til at forfølge sig som fabriksledere her, hvor deres specielle færdighed ikke var tilstrækkelig.

Skønt det saaledes ikke lykkedes kommercekollegiet at etablere det „fuldkomne dugmanufaktur“, det havde sat sig som maal, stod det dog fast paa sin modstand mod de helt smaa bedrifter. Dette fandt udtryk i en betænkning, kollegiet den 20. sept. 1794 afgav til lavskommissionen over spørgsmaalet, om bestræbelserne for at lette svendenes adgang til at nedsætte sig som frimestre ogsaa burde omfatte de saakaldte fabrikslav, d. v. s. dug- og tøjnager-, silkevæver- og tobaksspinderlavene. Kollegiet fremholdt de grunde, som talte herimod: Selve udgifterne ved erhvervelsen af mesterskab i disse lav var saa ubetydelige, at de ingen rolle spillede. Afgørende var derimod, at der til anskaffelsen af de nødvendige redskaber og raamaterialer, til afholdelsen af lønningerne til det relativt betydelige antal arbejdere, disse stærkt sammensatte haandteringer udkrævede, og til den uomgængelige kreditgivning ved varernes salg behøvedes en anselig kapitalbesiddelse. Saaledes pr. klædevæv mindst 15—2000 rdl. og til et yderst beskedent silkemanufaktur 5—7 000 rdl., hvorved endda maatte bemærkes, at saadanne anlæg var for smaa til at føde deres indehavere, ikke at tale om, at de vilde være ude af stand til at give varerne den rette færdigbehandling¹⁸⁾.

¹⁷⁾ J. M. Ljungberg til E. Schimmelmann ^{25/10} og ^{3/12} 1784 og ^{22/3} 1785 (Schimmelmannske papirer, pakke 8).

¹⁸⁾ D. kanc., komm. ang. lavene i Kbh. 1794 ^{1/3}, dokum. til forhandlingsprot. nr. 50.

Naar den større bedrift til slut fik fortrinnet fremfor den mindre i tekstilindustrien, hænger det utvivlsomt sammen med den ændrede teknik, der navnlig med karte- og spindemaskinernes indførelse mod slutningen af det 18. aarhundrede nødvendiggjorde ikke blot en stærkere bedriftsmæssig koncentration, men ogsaa en større kapitalindsats. Det er derfor nødvendigt her at vende opmærksomheden mod *udviklingen paa det tekniske omraade*, selv om der af gode grunde kun kan blive tale om en antydningssvis behandling af dette særlige emne, hvis fuldstændige udredning ikke blot vilde kræve en langt mere indgaaende undersøgelse, men ogsaa maatte forudsætte en særlig sagkundskab hos behandleren.

Spørgsmaalet om en forbedret teknik var ingenlunde af ny dato. Allerede fra kommercekollegiets første dage var man stærkt interesseret i indførelsen af forbedrede metoder i fabrikationen. Skotrokkens anvendelse i klædeindustrien og indførelsen af strømpevævestolen var forbedringer, der i lige grad kom mindre som større virksomheder til gode. Det samme kan siges om den af *Henrik Nehrmann* 1780 indførte forbedrede spindemetode i tøjmakerfaget. Nehrmann, der var født i Stege paa Møn som søn af den indvandrede mester ved det derværende tugt- og manufakturhus, havde lært metoden at kende i Preussen. Saavel oldermanden for tøjmakerlavet Lorentz Wolmerstedt som generalmagasindirektionen og senere fabriksdirektionen udtalte sig meget rosende om metoden og tilraadede, at der ydedes Nehrmann støtte til anskaffelsen af særlige spinderokke og oplæringen af spindere til at betjene dem. Selv justitsraad Ljungberg, der fra England havde hjembragt en rok, hvorpaa der kunde spindes dobbelt saa meget som paa de her i landet ellers brugelige, foretrak den af Nehrmann anvendte, fordi den ikke faldt tungere at spinde paa end de gængse, medens den engelske kun kunde betjenes af „friske og sunde folk“. Allerede 1783 kunde Nehrmann da ogsaa meddele, at han havde ladet fremstille 300 spinderokke af den ny type, og at han selv anvendte 70 ved sit manufaktur. Iøvrigt behøvedes der kun en forandring af de gamle rokke, for at de kunde anvendes paa samme vis¹⁹⁾.

Heller ikke anvendelsen af *flyveskyttevæven* i klædeindustrien betød nogen revolution, hvilket alene fremgaar af den kendsgerning, at der hengik omtrent tre aartier fra dens første anvendelse her i landet, til den kom i almindelig brug. Den flyvende skytte, som var opfundet af Englænderen John Kay 1733, bestod i en opfindelse, hvorved hamre i stedet for hænder drev skytten langs væveladet. Hamrene var ved snore forbundet med et haandtag nær ved midten af vævestolen. Ved at rykke i dette haandtag fik man hammeren til at slaa til skytten, saa at den dreves til den anden side, hvor den atter kunde rammes af en anden hammer. Indretningen muliggjorde, at den brede klædevæv nu kunde betjenes af én mand, medens den tidligere krævede to mands betjening. Og denne ene kunde omtrent væve ligesaa meget som

¹⁹⁾ Bilag t. kkl. da. journ. O (1780) nr. 607 og V (1783) nr. 705.

før to. Til trods herfor fandt opfindelsen dog ikke almindelig anvendelse i den engelske klædeindustri før henimod aarhundredets slutning²⁰⁾. Herhjemme benyttedes den første gang omkr. 1770 af klædefabrikanterne Hoffmann paa Jonstrup og J. G. Schmidt i København. 1787 saa assessor Lunding en væv af denne type anvendt paa Rybergs linnedmanufaktur paa Øbjerggaard. Knaphed paa klædevæversvende førte til, at klædefabrikanterne omkr. 1790 begyndte mere almindeligt at interessere sig for den ny indretning. Endnu 1791 var der dog mestre, som ud fra en indgroet traditionalisme var modstandere af dens indførelse. Og samtidig mødte denne en stærk uvilje hos svendene, som i den énmandsbetjente væv saa en trusel om arbejdsløshed og deraf følgende svækkelse af deres stilling overfor arbejdsgiverne, hvorfor de aftalte ikke at ville arbejde paa den²¹⁾.

Her som paa andre punkter bragte krigsaarene 1807—13 dog fart i udviklingen, idet de gunstige konjunkturer for den indenlandske klædeindustri i forbindelse med en forholdsmæssig knaphed paa arbejdere førte til en almindelig benyttelse af den ny væv. Saaledes var der 1812 paa 51 klædefabriker i København og provinsen 247 énmandsbetjente, men kun 39 tomandsbetjente væve i drift²²⁾.

Noget anderledes med *baandmøllens* indførelse. Denne, der gjorde det muligt for én person at væve fra 12 til 24 baand ad gangen, hvor man før maatte nøjes med ét, var opfundet i Leyden i Holland allerede 1604 og vandt i løbet af det 17. aarh. indpas i England trods voldsom modstand fra vævernes side, især fordi den var temmelig kostbar paa grund af sin komplicerede indretning med de mange skytter. Her i landet indførtes den 1742 af baandfabrikant John Parrot til stor fortrydelse for possementmagerne, som forlangte den forbudt. Magasindirektionen, som fik sagen til erklæring, udtalte sig imidlertid til gunst for indretningen, som vilde gøre fremstillingen af baand langt billigere, idet Parrots baandmølle kunde tilvirke 60 alen baand om dagen²³⁾. Naar direktionen samtidig henviste possementmagerne til selv at anskaffe sig baandmøller, var det nærmest at føje spot til skade, idet bekostningerne ved disses anskaffelse oversteg de smaa haandværkeres kræfter.

²⁰⁾ Louis W. Moffit: England on the eve of the industrial revolution (London 1925) s. 178 f. og E. Lipson: The history of the woolen and worsted industries (London 1921), s. 142.

²¹⁾ Bilag t. fabriksdirektionens journ. 1790 nr. 92 og 101, bilag t. kkl. da. journ. K K nr. 646, 768 og M M 651, Lundings rejsedagbog 1787 II, samt da. kanc., komm. ang. lavene i Kbh. 1794, dokum. til forhandlingsprot. nr. 11 og 50. Jvfr. nedenfor s. 212 f.

²²⁾ Generaltabel o. klædemanufakturernes tilstand 1812 (fabriksdir.'s ujournal. sager 1814).

²³⁾ A. P. Wadsworth og Julia de Lacy Mann: The cotton trade and industrial Lancashire 1600—1780 (Manch. 1931) s. 98 ff. og bilag t. kkl. ty. journ. 1744 nr. 4123.

Større interesse knytter der sig til indførelsen af *karte- og spindemaskinerne*. Saa tidligt som 1777 hjemsendte konsul Anker i London en model til en spindemaskine, som da var i brug i Yorkshires klædemanufaktur, og det paalagdes generalmagasinets direktion at undersøge den²⁴). Aaret efter befaledes det ved kabinetsordre af 27. marts professor *J. M. Ljungberg* i Kiel at rejse til England, hvor han havde gode bekendte, for om muligt at skaffe staten en spindemaskine og andre for fabriksvæsenet nyttige „værktøjer“. Ganske vist lykkedes det ham ikke at faa en maskine med tilbage; men ved hjemkomsten tog han straks fat paa med bistand af københavnske haandværkere at bygge en spindemaskine „af en ny og udenfor England, saavidt man véd, ganske ubekendt opfindelse“. Efter at den var bleven færdig i april 1780, opstilledes den i bomuldsmanufakturets lokaler, hvor den dog kun maatte forevises for danske fabrikanter og de spindere, som skulde undervises i dens brug. Det følgende aar havde Ljungberg en ny og større spindemaskine og en kartemaskine færdige, som det synes, bestemte for Ernst Schimmelmänn²⁵).

Som i England var det ogsaa herhjemme *bomuldsindustrien*, som først drog sig de ny opfindelser til nytte. Naar der hidtil havde været tale om fabrikation af bomuldsstoffer, f. eks. paa Fr. Holmsteds linnedmanufaktur, hos strømpefabrikanterne og hos tøjmagerne, havde det altid drejet sig om varer med bomuldsislæt og linned kædegarn, idet haandspinderierne ikke kunde fremstille bomuldsgarn tilstrækkeligt stærkt til kædegarn²⁶). Det kan anføres, at de københavnske tøjmagere 1772 forbrugte 8 620 pund bomuld mod 6 668 pund linnedgarn og 35 234 pund uld, idet de stadig først og fremmest forarbejdede uldne stoffer²⁷). Omkring ved denne tid begyndte bomuldsstofferne at vinde større udbredelse. 1777 udtalte generalmagasinet sin beklagelse af, at der ikke herhjemme fandtes nogen „manchesterfabrik“, i betragtning af, „at dette slags tøj, naar man vil dømme efter dets næsten almindelige brug, her meget elskes“. Og kommercekollegiet spaaede, at det ny produkt, som hidtil mere var bleven foretrukket „for sin styrke og nytte end for smukhedens skyld“, men som nu takket være Englændernes indsats var udviklet til en beundringsværdig fuldkommenhed, ogsaa i udseende, troligt nok vilde „blive en af de fornemste sorter varer til klæder“. Intet var rimeligere, end at man „ved deslige fabrikers anlæggelse maatte søge at gaa publikums begærlighed og smag imøde med produkter af vort eget arbejde“. Derfor hilste man ogsaa med sympati en ansøgning fra strømpefabrikanterne *Wesely & Warburg*, som gennem fremstillingen af bomuldsstrømper havde flere

²⁴) Kkl. da. journ. K nr. 482.

²⁵) Kkl. da. forest. 3/4 1780 nr. 32 og Ljungberg til Schimmelmänn 30/9 1781 (Schimmelmännske papirer, pk. 8).

²⁶) Ovenfor s. 99.

²⁷) Bilag t. kkl. da. journ. A (1773) nr. 17.

aars erfaring i bomuldens anvendelse, om privilegium paa oprettelse af en manchesterfabrik. Privilegiet blev tilstaaet, og der indrømmedes den til-ladelse til foreløbig at indkøbe bomuldsgarn, hjemført fra Ostindien²⁸⁾.

For tidens merkantilistiske betragtningssæt var det imidlertid givet, at skulde bomuldsfabrikationen rigtigt bringe fordel, maatte ogsaa bomuldens spinning ske herhjemme. Da der derfor i 1778 ved et tilbud fra den svenske manchesterfabrikant *Charles Axel Nordberg* frembød sig en lejlighed til etablering af et bomuldsmanufaktur i stor stil, greb kommercekollegiet straks til og købte en ejendom paa Blegdamsvejen udenfor København. Her indrettedes 1779 paa statens bekostning *det kgl. privilegerede bomuldsmanufaktur*. 1782 overgik virksomheden til et privat aktieselskab. Forskellige vanskeligheder ved driften førte 1788 til, at staten maatte indløse aktierne og overtage virksomheden. 1795 solgtes den til silke- og klædekræmmerlavet, som drev den til 1807, da den ødelagdes ved Københavns belejring²⁹⁾. Her paa Blegdamsvejen opstod da Danmarks første større fabriksanlæg i moderne forstand. Ganske vist maatte i de første aar garnet for en stor del fremskaffes fra spindier i provinsen; men efter Ljungbergs konstruktion af den første spindemaskine 1780 koncentreredes efterhaanden driften mere og mere i hovedanlægget.

Nu maa det dog siges, at maskindriften ingenlunde straks blev nogen succes. Eksperimenternes tid var kostbar her som i England, hvor ny opfindelser og forbedringer efterhaanden distancerede mange af de første anlæg. I 1788 stod *bomuldsfabriken*, som den vel rettelig bør kaldes, med 25 spindemaskiner, men heraf var kun 6 i brug. Syv aars erfaring havde belært ledelsen om, at maskinspinderiet ikke i økonomisk henseende svarede regning mod haandspinderiet. Paa den anden side kunde man dog ikke helt undvære maskinerne, eftersom haandspinderne ikke kunde levere saa løst et spind, som visse varesorter krævede. Iøvrigt var man helt paa det rene med, at det mindre gode udfald maatte tilskrives den anvendte maskintypes ufuldkommenhed. Rejser til England, foretaget af Nordberg 1787 og 1791, overbeviste ham og hans meddirektører om, at opfindelserne siden Ljungbergs besøg var bleven saaledes forbedrede, ikke mindst ved fremstillingen af hjælpemaskiner til bomuldens første behandling, kartning og slubning (o: grovspinding), at man ved deres anvendelse kunde fremstille bomuldsvarer langt billigere og af større fuldkommenhed end hidtil³⁰⁾.

Paa grundlag af sine hjembragte tegninger gik Nordberg 1789 i gang med at bygge fire ny maskintyper. For det første en saakaldt „roving belly“, en *slubbemaskine*, hvorpaa én voksen med hjælp af et barn kunde slubbe 10—48 pund bomuld daglig. Dernæst den af James Hargreaves 1770 patenterede

²⁸⁾ Kkl. da. forest. 1°/₁₂ 1777 nr. 86 m. tilhørende kgl. resol.

²⁹⁾ Rawert (1850) s. 504 ff.

³⁰⁾ Bilag t. kkl.'s da. journ. F F nr. 691 og forest. 7°/₁ 1794 nr. 44.

jennystol, en ved haandkraft dreven maskine til spinding af det løse islæt-garn, som kunde udbringes med fra 10 til 80 strenges finhed. Fremdeles den af Richard Arkwright konstruerede *watermill*, en spindemaskine, drevet ved vandkraft, og i stand til ved hjælp af valser, roterende med forskellig hastighed, at spinde garn af større jævnhed og styrke end hidtil opnaaet, hvorfor den især egnede sig til tilvirkning af kædegarn af bomuld. Og endelig den af Samuel Crompton 1779 opfundne *mulemaskine*, „en slags haandspinde-maskine, der er en sammensætning af Arkwrights mølle, slubbemaskinen og den saakaldte jenny,“ hvormed man kunde spinde baade opvævning og islæt-garn af 10—200 strenges finhed³¹⁾.

Forfærdigelsen af maskinerne var forbundet med store vanskeligheder. De forskellige dele maatte efter Nordbergs anvisning fremstilles af haandværkere af forskellig slags, snedkere, drejere og smede, der helt savnede øvelse i den slags arbejde. Ikke mindst kneb det med det finere metalarbejde, hvor alt kom an paa den største nøjagtighed i udførelsen. Gang paa gang maatte forsøgene gøres om, og det blev først i begyndelsen af 1792, efter at Nordberg havde foretaget sin anden rejse til England, og efter at han havde faaet hjælp af den engelske mechanicus John Smith, at bomuldsfabriken kunde tage de ny maskiner, 2 karte-, 2 strikke-, 2 slubbe- og 4 spindemaskiner, i brug³²⁾.

I september s. a. indgav direktionen en beretning til kommercekollegiet om sine erfaringer med maskinspinderiet³³⁾. Den oplyste heri, at der i august maaned ved dette var spundet 8 173 strenge fint bomuldsgarn ved hjælp af 12 personer, som, hvis de skulde have spundet paa haandrokke, selv med den bedste øvelse og største flid ikke vilde have kunnet præstere mere end hver 6 strenge daglig, altsaa i en maaned ialt 1 728 strenge. Dette var dog ikke den eneste fordel. Skulde garnet spindes med haanden, maatte man have spinderier spredt paa forskellige steder i provinsen og hvert sted holde en regnskabsfører og en spindemester. Ved maskinspinderiet spandtes alt garn samlet paa ét sted, saa at der kun behøvedes én opsynsmand, der tillige kunde fungere som regnskabsfører, idet regnskabet i dette tilfælde var langt simple end ved haandspinderiet. Resultatet var en ikke uvæsentlig besparelse i lønninger og forøvrigt ogsaa i transport- og forsikringsomkostninger. Hertil kom, at maskinspinderiet medførte en større stabilitet i driften. Før havde fabrikanten hyppigt maattet standse virksomheden af mangel paa garn, fordi spinderokken blev stillet til side, naar der tilbød sig andet og bedre lønnet arbejde. Pasningen af maskinerne krævede langt færre arbejdere, og disse var ikke saa tilbøjelige til at forlade det faste arbejde. Hensynet til spindernes ulige færdighed havde hidtil spillet en meget stor rolle. For at sikre sig mod

³¹⁾ Kkl. da. forest. 7/1 1794 nr. 44.

³²⁾ Smstds.

³³⁾ Det kgl. privil. bomuldsmanufaktur's kopibog B s. 65 ff.

ubehagelige overraskelser havde fabrikanten maattet oplægge forraad af de forskellige kvaliteter garn, idet han ikke kunde være sikker paa i det givne øjeblik at have spindere, som spandt netop det strengetal, han ønskede. Nu behøvedes dette ikke, da man selv var herre over, hvormeget garn af hver slags maskinerne skulde levere.

Med hensyn til garnets og det færdige produkts kvalitet betød maskindriften en stor fordel. Medens man ved haandspinderiet, hvor ofte flere familiemedlemmer med forskelligt haandelag haspede deres garn sammen, kunde finde 2—3 forskellige slags garn i den samme streng og følgelig fik en ujævn og ufuldkommen vare, spandt maskinerne en ganske jævn streng. Under haspningen af det haandspundne garn forekom der idelig bristninger af strengen, saa at denne stadig maatte knyttes. Ved tøjets nopring blev disse knuder revet op, og der opstod huller, som udvidedes under appreteringen og farvningen. Dette undgik man ved maskinspindingen. Islætgarnet, som spandtes paa mulemaskinen, behøvede overhovedet ikke at haspes, men kunde straks spoles. Og kædegarnet, som nu spandtes paa spindemøllen, fik paa grund af sin ensartede snoning en ganske anderledes jævnhed og styrke end ved haandspinderiet, hvorfor bristninger under haspningen hørte til sjældenhederne. Endelig bevirkede de øgede muligheder for at variere garnets finhedsgrad, at man blev i stand til at fremstille flere forskellige artikler end før.

Ifølge en 1794 opstillet beregning kunde bomuldsfabriken i et aar af 6 400 pund bomuld udbringe 308 776 strenge garn à 800 alens længde. Udgifterne herved, nemlig til lønning af en opsynsmand, 18 spindere og en kusk, samt til underhold af seks heste, formentlig beregnede til trækning af maskinerne, angaves at være 1 898 rdl. Skulde det samme kvantum garn være spundet i haanden, vilde spindelønnen, 2 skill. pr. streng, være løbet op til 6 432 rdl. 5 mk. Altsaa, sluttede fabrikenes direktion, var besparelsen ved maskinernes anvendelse 4 534 rdl. 5 mk. At der ikke var beregnet noget til afskrivning paa maskinernes anskaffelses- og vedligeholdelsesomkostninger, synes at være undgaaet opmærksomheden³⁴⁾.

Den øgede interesse for bomuldsindustrien gav sig udslag i, at tre af generalmagasinets funktionærer, Musmann, Quist og Ketels sammen med klædefabrikanten Branner og Scheidtmann 1791 begyndte anlægget af en bomuldsfabrik ved Usserød. 1795 havde denne, som iøvrigt forbandtes med et klædevæveri, 18 forskellige maskiner, som dreves ved vandkraft. Vanskelighederne ved at fremskaffe bomuld under krigsaarene førte til, at staten 1810 overtog værket og indrettede det til forsyning af hæren med klæde. 1803 anlagde Ernst Schimmelmann et bomuldsspinderi ved Hellebæk³⁵⁾. Paa købmand Matth. Asmussens tøjfabrik i Tønder var der 1787, da assessor Lunding

³⁴⁾ Kkl. da. forest. 7/1 1794 nr. 44.

³⁵⁾ Industrifagets forest. 1799 nr. 9 og Rawert (1850) s. 510 f.

besøgte byen, tre bomuldsspindemaskiner og forskellige andre maskiner i anvendelse. Disse spindemaskiner, der var af en anden konstruktion end Nordbergs, var fremstillede af Asmussens fabriksmester, et mekanisk talent, indkommet fra Elberfeld. Ogsaa paa kammerherre Lehns anlæg i Pasop ved Svendborg toges maskiner tidligt i brug. 1808 var der saaledes her syv bomuldsspindemaskiner³⁶).

1814 var der i København med nærmeste omegn 26 bomuldsfabriker med ialt 269 væve, hvoraf dog kun de 212 var i drift. De betydeligste var grosserer Christianis paa Vesterbro, silke- og klædekræmmerne Kierkegaard, Aabye & komp.'s paa Buddinge mark og tøjmaker Chr. Gjelstrups med hver 32 væve, samt tøjmaker N. Bæhrs med 30 væve. Flere af de andre var temmelig ubetydelige og synes kun at have givet sig af med vævning, idet de forsynede sig med garn fra de større anlægs maskinspinderier³⁷).

Produktionen af bomuldstøjer, der blev en stadig mere og mere efterspurgt artikel, udgjorde 1815 130 249 alen eller c. 39 % af den samlede mængde i København stemplede saakaldte „uldne“ manufakturvarer; 1820 var de tilsvarende tal 186 474 alen eller c. 58 %, medens klædeproduktionen, der 1815 havde udgjort c. 44 %, nu kun beløb sig til c. 23 %³⁸).

Indenfor *klædeindustrien* var kartemaskinen i anvendelse paa Joh. Conr. Scheidtmanns manufaktur i 1789. I 1794 gav den samme fabrikants „nyindrettede“ skrubbmaskine anledning til en klage fra klædemagersvendene, som forlangte den afskaffet, fordi den tog arbejdet fra de fattige, og fordi de maskintilvirkede varer, efter deres paastand, var skøre og i det hele taget daarlige. At kommercekollegiet saa anderledes paa sagen, viste sig ved, at det omtrent samtidig tildelte Scheidtmann en sølvmedaille som anerkendelse af hans efter engelsk mønster tilvirkede klædevarer³⁹).

Ved udstedelsen af toldloven 1797 var det som andensteds omtalt blevet overvejet, hvorledes man kunde sætte industrien i stand til at møde konkurrencen udefra under det friere handelssystem. For klædeindustriens vedkommende mente man, at det gjaldt om at naa til en mere fuldkommen vare og en mindre bekostelig arbejdsmetode. For at dette kunde lykkes, maatte fabrikanterne anskaffe sig saadanne „redskaber og maskiner, som Englænderne nu almindeligt bruger til uldens første tilberedning, kartning og spinding“, samt fremme brugen af flyveskyttevæven og forbedre farverierne. Da det imidlertid var klart, at fabrikanterne vilde være ude af stand til at ud-

³⁶) Matth. Lundings rejsedagbog 1787 I 3/8 og tabell. indberetn. om fabrikernes tilstand 1808—09.

³⁷) Bilag t. industri- og fabriksfagets journ. S nr. 644 og Rawert (1850) s. 511 f.

³⁸) Oversigt o. den indenlandske fabrikation af uldne varer (rentekammeret: diverse til kontorefterretn. og oplysn. XVIII).

³⁹) Kkl. da. forestillingsprot. 1790 nr. 15, kopibog 1793 s. 123 og da. kanc.'s komm. ang. lavene 1794: dokum. t. forhdsprot. nr. 11.

rede bekostningerne ved maskinernes anskaffelse, lovede regeringen, at denne skulde ske „uden byrde og bekostning“ for fabrikanterne.

Med støtte fra staten indrettedes *mekaniske værksteder*, ledede af Ch. A. Nordberg og Englænderen John Smith, til fremstilling af de nødvendige maskiner⁴⁰). Om egentlige maskinfabriker var der foreløbig ikke tale. De enkelte dele til maskinerne forfærdigedes i forskellige haandværksmestres værksteder. Nordberg beskæftigede saaledes 1799 1 tømmermester med 6 folk, 1 møllebygger med 2 svende, 1 snedkermester med 4 svende, 1 drejer med 1 svend og 1 smedemester med 4 mand, altsaa ialt 22 mand. Virksomhedens splittede karakter besværliggjorde og fordyrede naturligtvis fremstillingen, og 1804 søgte og fik Nordberg et laan, som skulde sætte ham istand til at udvide sin gaard, saa at alt arbejde kunde samles under et. Samtidig skulde der indrettes et metalstøberi, saa at han ikke behøvede at lade støbe hos andre. Nordbergs fallit 1806 synes dog at have standset udførelsen⁴¹).

Efter nogle indledende forsøg med kartning og spinding af spansk uld paa maskine i fabrikant Scheidtmanns gaard, paabegyndtes arbejdet paa de ny maskiner i 1798. Nogle mangler nødvendiggjorde en ny rejse af Nordberg til England i 1799, og først derefter kunde installeringen af maskinerne begynde i Scheidtmanns ny anlæg ved Brønsholmsdal. I løbet af de følgende aar indtil 1803 forsynedes ogsaa Koch i Middelfart, Schwarz i Fredericia og købmand Hans Chr. Hansen i Randers med vulfe-, skruble-, karte-, slubbe-, spinde- og haspemaskiner, ligesom Nordberg indrettede valkemøller i Middelfart og Randers. Iøvrigt fremstillede han ogsaa tærskemaskiner til landbruget⁴²).

Paa grundlag af 18 maaneders erfaring ved Brønsholmsdal opstillede man 1803 følgende beregning til belysning af fordelene ved maskindriften: Ved hjælp af 8 spindemaskiner kunde nogenlunde øvede spindere aarlig spinde 25 000 strenge uldgarn (nemlig 65 strenge ugentlig pr. maskine), hvortil medgik 6 250 pund uld. Lønudgifterne herved beregnedes saaledes:

Spindeløn (1½ skill. pr. str.) og slubbeløn (½ skill. pr. str.)	520 rdl. 5 mk.
4 børn ved skruble- og kartemaskinerne (à 4 mk. ugentlig)	133 „ 2 „
8 „ til at lægge paa slubbemaskinerne (à 3 „ „ „)	200 „ - „
3 „ „ „ haspe (à 3 „ „ „)	75 „ - „
	ialt . . . 929 „ 1 „
Udført som haandarbejde androg lønudgifterne	
for slubningen af 6 250 pund uld (à 8 skill. pundet)	520 rdl. 5 mk.
for spindingen af 25 000 str. (à 6½ skill. pr. str.)	1 692 „ 4 „ 4 skill.
	ialt . . . 2 213 „ 3 „ 4 „

⁴⁰) Industri- og fabriksfagets forestill. 1797 nr. 16 og 1799 nr. 9.

⁴¹) Bilag t. industri- og fabriksfagets journ. C (1799) nr. 321 og sammes forestill. 1804 nr. 25.

⁴²) Industri- og fabriksfagets diverse journalsager vedk. Ch. Nordberg & søn Chr. John Nordberg 1778—1804.

Det vil altsaa sige, at der i arbejdsløen var sparet 1 284 rdl. 2 mk. 4 skill. For at fuldstændiggøre sammenligningen maatte man imidlertid for maskindriftens vedkommende medregne forrentning og afdrag af udgifterne ved maskinernes anskaffelse og af omkostningerne ved den nødvendige udvidelse af bygningerne, hvortil kom større udgifter til vedligeholdelse af inventaret, der var udsat for større slid. Endelig maa det erindres, at Brønsholmsdal foreløbig var den eneste klædefabrik, der benyttede vandkraft til maskinernes drift, hvorfor man for de andre anlægs vedkommende maatte tage udgifterne til anskaffelse og underhold af heste eller til lønning af trækkere med i beregningen. Paa den anden side betød maskindriften her som i bomuldsindustrien en forbedring af varernes kvalitet⁴³⁾.

Betingelserne, hvorunder maskinerne skulde overlades klædefabrikanterne, fastsattes ved kgl. resolution af 14. dec. 1803. Ifølge denne skulde fabrikanterne kun betale halvdelen af omkostningerne og det saaledes, at beløbet, som forrentedes med 4 0/0, afdroges med 4 0/0 aarlig. I henhold til denne bestemmelse forsynedes indtil 1811 c. 30 klædefabriker med de nødvendige maskiner til et samlet beløb af 526 151 rdl. 56 skill., hvoraf staten altsaa betalte halvdelen⁴⁴⁾. Ogsaa i de nærmest følgende aar efter 1811 paatog staten sig at forskyde de nødvendige pengemidler til anskaffelse af maskiner saavel til klædefabriker som ogsaa til bomuldsfabriker; men disse maatte dog nu tilbagebetale det fulde beløb. Foruden til Nordbergs henvistes liebhavere nu ogsaa til N. J. Marstrands og J. E. Elvius' maskinværksteder⁴⁵⁾.

Udviklingen indenfor klædeindustrien 1801—14, de aar, da maskindriften vandt indpas, belyses ved efterretningerne om mængden af de i København hallede klædevarer, hvilket stort set vil sige det samme som mængden af de i hovedstaden og dens omegn fremstillede varer⁴⁶⁾. Ifølge disse halledes:

1801 ialt	30 872 ¹ / ₂	alen
1807 „	61 209	„
1814 „	129 892 ¹ / ₂	„

Med andre ord var der indenfor hvert af de to intervaller tale om en fordobling af produktionen. Hvad kvaliteten angaar stillede det sig saaledes, at der i den første periode fandt en tydelig fremgang sted. Medens i 1801 2,04 0/0 af varerne befandt „ej dygtige“, fik i 1807 kun 0,28 0/0 denne betegnelse. Derimod medførte krigsaarene, formodentlig paa grund af de mange

⁴³⁾ Industri- og fabriksfagets forestill. 1803 nr. 93.

⁴⁴⁾ Axel Linvald: Kronprins Frederik og hans Regering 1797—1807 s. 356 og der anførte kilde.

⁴⁵⁾ Industri- og fabriksfagets forestill. 1812 nr. 64 og 1813 nr. 14.

⁴⁶⁾ Ekstrakt af halleprotokollerne i bilag t. fabriksdirektionens journal 1820 nr. 153.

nyanlæg og vanskeligheden ved at faa kvalificerede arbejdere, en tilbagegang. Saaledes kendtes 1814 5,18 % „ej dygtige“ og 0,53 „maadelige“, medens paa den anden side 2,36 % karakteriseredes som „ekstra gode“.

At produktionsstigningen staar i forbindelse med maskindriften indførelse er uomtvisteligt. Uden maskinernes hjælp vilde det ikke være lykkedes at bringe tilvirkningen i den grad i vejret paa saa kort tid. Men maskinerne var dog kun midlet. Aarsagen til den stærke udvikling maa søges i de vanskelige tilførselsforhold under de europæiske krige, kulminerende med handelsspærringen under Danmarks deltagelse i disse fra 1807. Vanskeligheden ved og sluttelig umuligheden af at fremskaffe klædevarer udefra gav den indenlandske industri gode muligheder for afsætning til yderst fordelagtige priser og bevirkede, at selv mindre gode varer let fandt købere. Dette i forbindelse med handelens standsning og den stærkt øgede inflation resulterede i, at ledig kapital i hidtil ukendt omfang søgte anbringelse i værdifaste anlæg⁴⁷⁾.

„Da nærværende konjunkturer gør det baade vanskeligt og usikkert for mig som handelsmand at anbringe min ejende kapital ved handelen uden derved at løbe for megen risiko, har jeg været betænkt paa med fordel at kunne komme i en anden virksomhed,“ skriver 1809 urtekræmmer Joh. Carl Modeweg i en ansøgning om at faa privilegium paa at drive en klædefabrik⁴⁸⁾. Faa aar efter var han en af de betydeligste klædefabrikanter. En anden anselig klædefabrik oprettedes 1811 af den jødiske grosserer Moses Jacob Philipsen og hans kompagnon, silke- og klædekræmmer Ruben Moses Henriques, som „under handelens nuværende ligesaa vanskelige som indskrænkede gang“ fandt det „nødvendigt for den handlende borger at henvende sin beskæftigelse paa andre genstande“. Aaret efter fulgte et andet jødisk konsortium bestaaende af David Amsel Meyer, Moses S. Trier, Salomon S. Trier, Elias J. Weel, Levin S. Trier, H. Ahronsson og S. J. Abrahamsen, mest folk, som havde beskæftiget sig med klædehandel o. l., i dette spor⁴⁹⁾. Endelig skal nævnes justitsraad og grosserer Kr. Fr. Fiedler, der tidligere havde drevet et sukkerraffinaderi, men nu havde indstillet dettes drift paa grund af vanskeligheden ved at skaffe raasukker, hvorfor han ønskede at „udnytte det betydelige lokale“, han raadede over, til en klædefabrik⁵⁰⁾, samt grosserer Niels Brock Hansen.

I provinsen var denne bevægelse begyndt allerede før krigen. Saaledes drev købmand Hans Chr. Hansen i Randers, en broder til den anførte Niels Brock Hansen, allerede i 1790erne en klædefabrik, som 1799 forsynedes med

⁴⁷⁾ Fabriksdirektør Lehmanns beretn. ^{26/11} 1818 i bilag t. fabriksdirektørens journal 1820 nr. 153.

⁴⁸⁾ Bilag t. industrifagets journ. N (1809) nr. 987.

⁴⁹⁾ Bilag t. anf. journ. P nr. 387 og Q nr. 686.

⁵⁰⁾ Bilag til journ. Q nr. 190.

maskiner. Ogsaa justitsraad Bertel Bruun, som 1804 etablerede en klædefabrik i Fredericia og senere en anden i Viborg, kom fra de handlendes rækker. Under krigen fulgte agenterne Christopher Quist og Joh. G. Galster i Aalborg efter. Af disse var agent Quist i forvejen stærkt engageret i industrielle virksomheder, idet han drev en oliemølle og et sæbesyderi samtidig med, at han var interessant i en papirfabrik og meddirektør for et sukkerraffinaderi, alle i Aalborg og i dennes nærmeste omegn⁵¹).

Regeringen, som siden 1735 havde udfoldet store bestræbelser for at formaa handelens mænd til at antage sig industriens sag, støttede beredvilligt denne udvikling. Det eneste forbehold, den tog ved udstedelsen af privilegierne, var, at entreprenørerne sikrede sig en dugmagermester eller -svend som teknisk leder. Fra at være selvstændige fabrikanter reduceredes mange professionelle dugmagere derigennem til at være en slags fabriksformænd. Dette forhold træder klart frem i en henvendelse fra lavets oldermand Wilde til kommercekollegiet 1812⁵²). Wilde konstaterede heri som et almindeligt bekendt faktum, at den omstændighed, at dugmagerprofessionen og de fleste betydelige klædemanufaktur anlæg i de sidste aaringer var kommet i entreprenørers hænder, havde medført, „at faa eller ingen lavsmæssige mestre er optagne i dugmagerlavet, i det mindste ikke til fabriksdrift for egen regning“. Han betragtede det som usandsynligt, at nogen dugmagersvend i fremtiden vilde „finde det muligt at nedsætte sig selv paa professionen for som i fordums tid at begynde fabrikationen med én à to stole“, fordi de næppe vilde kunne indrette maskinspinderier eller staa sig i konkurrencen om arbejdskraften overfor de gunstigere stillede fabriksentreprenørers anlæg. Lavet bestod nu af 26 mestre; men Wilde nærede øjensynlig ikke store tanker om disses kvalifikationer, i hvert fald ikke naar det gjaldt at finde en afløser for ham selv i oldermandseembedet. Derimod mente han, at flertallet af entreprenørerne „som fornuftige og retskafne mænd“ meget vel kunde gøre fyldest paa denne post. Af den grund androg han om og fik tilladelse til en ændring af lavsartiklerne, der muliggjorde valget af en entreprenør til oldermand, forudsat at vedkommende var villig.

Talmæssigt var stillingen 1814 den, at af 39 klædefabriker i København og omegn, alle tilsluttede dugmagerlavet, var de 21 i hænderne paa særligt privilegerede fabrikanter eller entreprenører. 9 fabrikker havde hver 1 væv, 6 hver 2 væve, medens 10 havde hver 7 eller derover, den største saaledes 24 væve. Medens flertallet af de mindre virksomheder dreves af lavsmestre, gjaldt dette kun to af de ti større, nemlig Wildes og Juncker & Schmidts⁵³).

⁵¹) Om disse og foran nævnte privilegier se kkl. danske privilegieprotokoller og for Bruuns vedk. Adolf Bauer: *Jydske Haandværkere og Fabrikanter* (Aarhus 1893) s. 11 og 13.

⁵²) Bilag t. industrifagets journ. Q nr. 135 og sammes forestill. 1812 nr. 26.

⁵³) Bilag t. fabriksdirektionens journ. 1814 nr. 241.

I de følgende aar, da efter fredens indtræden konkurrencen fra udlandet og samtidig pengeknapheden — der tales om en effektiv rente paa 20—25 %⁵⁴) — begyndte at gøre sig gældende, gik det haardst ud over de mindre, kapitalsvage foretagender. Da der 1816 i anledning af en indkommen anmodning om forbud mod indførsel af fremmed klæde og mod Usserød militære klædefabriks fremstilling af klæde til civilt brug med rette opstod tvivl om, hvorvidt klædefabrikerne som helhed stod bag denne henvendelse, blev der foretaget en afhøring. Herved viste det sig, at en række større fabrikanter ikke havde faaet klagen forelagt⁵⁵). Iblandt disse var D. A. Meyer & interessenter, hvis fabrik nu havde 22 væve i drift mod 16 i 1814, en omstændighed, der ikke tyder paa vanskeligheder for dette foretagende. Grosserer Ahronsson, der mødte paa konsortiets vegne, erklærede da ogsaa, at fabriken, som kun fremstillede fine klædesorter, havde særdeles god afsætning, navnlig i hovedstaden. Den gældende toldbeskyttelse, 42 $\frac{6}{7}$ %, var et tilstrækkeligt værn mod fremmede varers konkurrence, saalænge man selv fabrikerede gode varer. Derimod mente han nok, at konkurrencen fra Usserød militære klædefabrik, der arbejdede under gunstigere betingelser end de private, betød en fare for de anlæg, som forfærdigede grovere klædesorter. Ogsaa mente han, at de mindre klædefabriker før eller senere maatte gaa ind, fordi ekstraudgifterne tyngede forholdsmæssigt mere paa dem end paa de større. Lignende synspunkter fandt udtryk i R. M. Henriques' erklæring paa Philipsen & Henriques' vegne. Ogsaa deres fabrik, som nu dreves med 20 væve mod 13 i 1814, havde god afsætning paa sine saavel grove som fine klædevarer til Norge, Sverige, Jylland og hertugdømmerne. Heller ikke de følte sig generede af den udenlandske konkurrence, hvorimod deres middelfine klæde undersolgtes af Usserød klædefabrik. Et tilsvarende optimistisk syn paa konkurrencen udefra lagdes for dagen af Juncker & Schmidt og Hoppe & co. Lederen af dette sidste firma var ganske vist tilbøjelig til at tro, at der indsmugledes en del fremmed klæde, men ansaa det for muligt at holde pris med dette.

For *tøjmagernes* vedkommende var indtil aarhundredskiftet ligesom for dugmagernes den lille bedrift fremherskende. Om tilstanden paa fire forskellige tidspunkter foreligger der omstaaende oplysninger⁵⁶).

Det relativt højere antal beskæftigede pr. væv i aarhundredets senere del maa formodentlig forklares ved den voksende brug, der gennem købstædernes spindeskoler, gjordes af lejlighedsarbejdere, ikke mindst børn.

⁵⁴) Lehmanns betænkn. 29/11 1818 i bilag til fabriksdirektørens journ. 1820 nr. 153.

⁵⁵) Fabriksdirektørens journalsager 1820 nr. 153.

⁵⁶) Uddragne af bilag til kkl. ty. journ. 1745 nr. 4374 b, generaltabel i pakken: miscellanea fabrikvæsenet i almh. og kommercefonden vedk. 1773—94, tabeller o. manufakturerne 1786 (1 bd.) og kkl. bemærkninger ved en forehavende mulig forandr. i det nuv. fabriksystem, 1794 (i anførte pakke: miscellanea).

Aar	Manufakturernes antal	Antal væve		Antal arbejdere		
		ialt	pr. bedrift	ialt	pr. bedrift	pr. væv
1745....	7	64	9	721	99	c. 11
1774....	23	86	3,7	1 121	49	c. 13
1786....	18	146	8	2 915	162	c. 20
1794....	..	c. 200	..	3 086	..	c. 15

Decentralisationen i bedriften var mere udpræget end hos klædemagerne. 1794 regnedes der med, at de københavnske tøjmagere underholdt 14 regelmæssige spindrier udenfor København.

Tøjmagernes hovedartikler var oprindelig lettere tynde uldtøjer, vævede af kæmmet uldgarn og med glat overflade, saasom chalong, rask, sars o. l. Derudover kappedes de med klædemanufakturernes om fremstillingen af en række grovere uldne varer, mellemformer mellem klæde og tøj, som f. eks. multum og baj. Foruden uld anvendte de ved fabrikationen ogsaa bomulds- og linnedgarn. Den omstændighed, at den altovervejende del af deres raamaterialer var af indenlandsk oprindelse, saaledes 1772 af 35 234 pund uldgarn de 30 298 pund eiderstedsk uld, medens af 6 668 pund linnedgarn de 5 710 pund var spundet her i landet, sikrede dem en særlig bevaagenhed hos regeringen. En ulempe var det imidlertid, at fabrikanterne ikke formaaede at give de finere tøjer den rette appretur og at indstille sig paa de stærkt skiftende moder. Trods deres gode indvortes egenskaber, ikke mindst deres styrke, faldt varerne paa grund af deres mindre gode udseende igennem overfor de, kvalitativt ofte ringere, udenlandske tøjer. Mere afgørende blev det, at smagen i stadig stigende grad vendte sig fra disse stoffer til trykte kattuner og lærreder, som ikke blot var stærkere og billigere, men tilmed havde den fordel, at de kunde taale at vaskes⁵⁷⁾. Med bomuldsstoffernes fremtrængen, ikke mindst takket være maskinspinderiets indførelse, indskrænkedes forbruget af de hidtidige tøjmagerartikler.

Ikke faa af tøjmagerne drog den naturlige konsekvens af denne udvikling og indrettede sig paa fremstilling af bomuldsstoffer. Af de ovenfor anførte 26 bomuldsfabriker, som 1814 fandtes i København og nærmeste omegn, dreves ikke mindre end 12 af folk, som var indskrevne som mestre eller entreprenører i tøjmagerlavet. 1820 indrapporterede fabriksdirektør Lehmann, at der ved tøjmagerlavet fandtes 47—50 væve besatte. Dog saa han sig ikke i stand til at erklære sig om deres forbrug af uld eller bomuldsgarn, da indehaverne „tillige er bomuldsfabrikanter, og deres væve efter omstændighederne snart bruges til at forarbejde det ene, snart det andet“⁵⁸⁾.

⁵⁷⁾ Bilag t. kkl. da. journ. A (1773) nr. 17 og 301, kkl. anførte bemærkninger 1794 og Hinrichs: Die Wollindustrie in Preussen u. Fr. Wilh. I, s. 479.

⁵⁸⁾ Bilag t. industrifagets journ. S nr. 644 og til Kbh.'s toldkontors journ. 1844 nr. 982.

Endnu mere beskedne var gennemgaaende forholdene i *trikotageindustrien*, d. v. s. blandt *strømpevæverne*, som foruden strømper tilvirkede huer, vanter og undertøj af uld, silke og bomuld. Ser man bort fra silke- og klædekræmmer Joh. Wilh. Engelbrechts tidligere omtalte manufaktur for uldne strømper m. v.⁵⁹⁾ og silkefabrikant Juvaltas fremstilling af silkestrømper, synes de tidligste københavnske strømpevævere, som 1751 fik deres eget lav, at have virket under nærmest haandværksmæssige former. I hvert fald maa dette siges at gælde de 7 mestre, som 1774 udgjorde lavet, og som da tilsammen havde 24 væve, men kun 14 i drift, og som ialt sysselsatte 54 arbejdere. Fabrikskommissær Reiersen betegnede deres formuesomstændigheder som yderst ringe, og de synes i hovedsagen at have ernæret sig ved at producere for bestemte kunder. Ved siden af disse syv lavsmestre fandtes der udenfor lavet 19 privilegerede og 2 uprivilegerede med ialt 76 væve, hvoraf 24 ledige, og 235 arbejdere⁶⁰⁾. Ogsaa disses virksomheder var gennemgaaende af meget ringe format. Tre havde helt indstillet driften, og nogle af de andre angives at være i yderste armod. Et par arbejdede som svende for deres bedre stillede kolleger, og andre, som siges at levere deres varer til hosekræmmerne, har højst sandsynligt allerede da været økonomisk afhængige af disse, saaledes som det senere var tilfældet med flere af dem⁶¹⁾. For flertallet gjaldt, at de manglede midler til at anskaffe sig de nødvendige raamaterialer i behørig mængde og til belejlig tid. Mange nødsagedes derfor til at gøre deres indkøb „punde- og loddevis“ hos byens handlende. Flere betegnes af Reiersen som duelige arbejdere, der imidlertid savnede „den rette økonomi i hen-seende til sin materies valg, indkøb, dens behandling, sortering, vaskning, kærning, spinning m. m.“⁶²⁾ og var med andre ord ikke egnede som selvstændige manufakturister.

Et enkelt af de privilegerede foretagender, det af J. M. Wessely og L. Warburg 1752 grundlagte strøpemanufaktur, som 1774 havde 36 væve, hvoraf 28 i drift, og som samtidig beskæftigede 79 arbejdere, hævede sig op over middelmaadigheden. 12 af de i gang værende væve var opstillede i manufakturets bygning, medens de resterende 16 befandt sig ude i byen. Det anvendte uldgarn købte fabrikanterne paa almindeligt hospital, hvilket forklarer det relativt ringe antal arbejdere. Ellers besørgede de selv alle processer, ogsaa farvningen, blegningen og presningen. Formodentlig har de været bekendte med den kemiske blegning, idet de efter Reiersens angivelse kunde blege bomuldsgarn i løbet af 24 timer. De bevarede denne kunst, som de havde lært i Tyskland, som en hemmelighed. Reiersen roser deres økonomi, som bl. a. ytrede sig i, at de selv anskaffede silken til billigste pris og betalte en lavere arbejds løn end de andre foretagender. Virksomheden, der

⁵⁹⁾ Ovenfor s. 100.

⁶⁰⁾ Bilag t. kkl. journ. E (1775) nr. 638. 14.

⁶¹⁾ Se ovenfor s. 44 f.

⁶²⁾ Anf. bilag t. kkl. journ. E nr. 638. 14.

fortsattes gennem flere generationer, synes da ogsaa at have været vel funderet i økonomisk henseende. Et laan fra staten afbetaltes rigtigt. 1794 tvang opsigelsen af et laan fra grev Laurvigs bo dog fabrikanterne til at gøre opbud. Men takket være ny forskud fra regeringen, ialt 7 500 rdl., kom foretagendet atter paa fode. Paa dette tidspunkt havde det 43 strømpevæve igang og sysselsatte 3—400 arbejdere, spinderne formodentlig iberegnet⁶³).

Et andet kendt strømpemanufaktur oparbejdedes efterhaanden af den 1781 indvandrede *Alexander Mitchel*, en af de mange Britter, der i aarhundredets sidste halvdel lod sig drage ind i landet til gavn for industrien. Han medbragte forbedrede metoder til behandling af garnet og til vævningen. Efter først at have drevet et manufaktur udenfor Vesterport, hvor han til sidst havde 9 væve, flyttede han 1794 til Gentofte⁶⁴).

Silkeindustrien, det 18. aarhundredes industrielle bestræbelsers smertensbarn, omgærdet med forbud og andre beskyttelsesforanstaltninger, endog hvor disse ramte den favoriserede asiatiske handel, og hæget om med understøttelser af enhver slags, var ifølge hele sin karakter bestemt til at bæres oppe af kapitalstærke storbedrifter. Ikke blot fremskaffelsen af det kostbare materiale fra Italien og af mønstrene, der maatte hentes fra Frankrig, hvor moderne dikteredes, stillede store krav til fabrikanternes økonomiske evne. Ogsaa nødvendigheden af særlige anlæg, bl. a. til varernes appretering og farvning, og behovet for den stærkest mulige koncentration af arbejdet, der mere end noget krævede fabrikantens stadige overvaagen, virkede i samme retning. Intet sted var vel heller ønskeligheden af en handelskyndig indsats større end her, hvor det kom an paa ikke blot at faa de rigtige materialer til billigste priser, men endnu mere paa at ramme den forfinede smag hos den overklasse, som maatte være den hovedsagelige aftager af de færdige produkter, og hvis modeluner det ikke var givet enhver silkevæver at træffe.

Naar man imidlertid ser bort fra silke- og klædekræmmer Ingvar Petris ligesaa kortvarige som uheldige forsøg som forlægger for brødrene Maillot, hvis varer han karakteriserede som lutter prøvestykker, der ikke fortjente navn af købmandsgods⁶⁵), synes handelens mænd at have holdt sig fjernt fra denne industrigren. Da fabrikanterne selv savnede kapital, blev det staten, der maatte forskyde denne, ligesom det ogsaa blev den, der maatte drage omsorg for varernes afsætning. Selv N. L. Reiersens overtagelse af det forhenværende kgl. silkemanufaktur, en fortsættelse af Maillots, synes helt og holdent baseret paa den kendsgerning, at han havde staten i ryggen⁶⁶).

⁶³) Bilag t. kkl. da. journ. P P (1793) nr. 565 litr. a og Rawert (1850) s. 625 f.

⁶⁴) E. Nystrøm: Fra Nordsjællands Øresundskyst s. 207 f.

⁶⁵) Bilag t. kkl. ty. journ. 1744 nr. 4113.

⁶⁶) Se herom foruden Nyrop: N. L. Reiersen ogsaa kkl. bemærkn. ved en forehavende mulig forandring i det nuv. fabriksystem 1794 (miscellanea fabrikkvæsenet i almh. og kommercefonden vedk. 1773—94).

Til belysning af udviklingen skal meddeles følgende talopgivelser:

1745	fandtes der	5	silkemanufakturer	med ialt	124	væve	og	463	arbejdere
1774	—	-	6	—	-	-	60	-	- 226 —
1786	—	-	6	—	-	-	142	-	- 501 —

Fremgangen i perioden fra 1774, da situationen for den danske silkeindustri var særlig kritisk, og til 1786 falder navnlig paa Reiersens silkemanufaktur, som 1774, umiddelbart før hans overtagelse af det, kun beskæftigede 28 væve og 105 arbejdere, medens det takket være rundhaandet bistand fra staten 1786 talte 90 i gang værende væve og 289 arbejdere.

1794 var der kun to egentlige silkefabriker, af hvilke den da afdøde Klopstocks siges at være af ringe kræfter, medens Reiersens havde 70 væve i gang og beskæftigede 252 personer. Om silkefabrikationen som helhed bemærker kommercekollegiet, at den „ikkuns er svag og kendeligt aftager“, og det udtales med henblik paa den forestaaende ændring i toldsystemet, at dens fortsatte opretholdelse, om den ønskedes, vilde kræve omfattende hjælpeforanstaltninger⁶⁷⁾. Nogen varmere interesse for silkeindustrien lagde kollegiet ikke for dagen. Overgangen til frihandelen beseglede ret hurtigt dens skæbne. Hertil bidrog utvivlsomt ogsaa den omstændighed, at anvendelsen af silkestoffer til beklædning var stærkt paa retur.

Hvad der her er sagt om silkeindustrien har i nogen maade ogsaa gyldighed for *baand-* og *florvæverierne*, der i stor udstrækning anvendte samme materiale. Antallet af baandvæverier var

1774	4	med 13 væve	og 25 baandmøller	samt	105	arbejdere
1786	6	- 47 væve	og baandmøller	-	343	—
1794	5	- 35 baandmøller		-	c. 260	—

Florvæveriernes tal var

1786	2	med 48 væve	og 120	arbejdere
1794	3	-	140	—

Om disse sidste siger kommercekollegiet 1794, at de er uformuende og kun holder nogle faa væve i drift, samt at den store forskel mellem deres og udlandets priser vilde gøre en rigtig bestemmelse af tolden vanskelig.

En ganske anden tiltrækning udøvede *kattuntrykkerierne*, navnlig i aarhundredets senere del, paa privatkapitalen. Den store popularitet, de indiske vævede kattuner, lette vævede mønstrede stoffer, efterhaanden erhvervede sig i Europa, førte tidligt til forsøg paa efterligninger ved trykning af farvede mønstre paa hjemlige eller indførte produkter af uld eller lærred. Tal-

⁶⁷⁾ Paa grundlag af de flere gange anførte tabellariske efterretninger og kkl. ligeledes anførte bemærkn. 1794.

rige privilegier til saadanne trykkerier udstedtes i aarhundredets løb, ikke mindst til farvere i provinsen. Ganske vist er det højst tvivlsomt, om det store flertal af disse er bleven udnyttede i større omfang; men der foreligger dog eksempler paa, at initiativrige farvere har formaaet at gøre en indsats paa dette felt. Blandt disse er der grund til at nævne farver *P. C. Asmussen* i Aarhus, som 1787, da *Matth. Lunding* besaa virksomheden, havde baade et linned og et uldent trykkeri, hvor han behandlede husflidsindustriens frembringelser, samt et flonelstrykkeri, „som bestod af 12 store træplader, hvori blomsterne og figurerne svarede til hinanden; derimellem blev tøjet lagt, undertiden 16 dobbelt, i den øverste var huller til hver figur især, saaledes indrettede, at der var skillerum imellem hver, og igennem disse huller blev ved en tragt hver figurs farve nedsat og saaledes trak igennem alle læggene“⁶⁸).

Hovedinteressen knytter sig dog til den udvikling, der fandt sted i København i snæver tilknytning til den ostindiske handel. De af denne hjemførte hvide bomuldstøjer, der forbeholdtes de hjemlige kattuntrykkerier, blev grundlaget for en industri, der 1794 karakteriseres som en af „de betydeligste, mest udbredte og frugtbringende grene af den danske fabriksindustri“⁶⁹). Begyndelsen skete med grundlæggelsen 1714 af bogholderen i ostindisk kompagni *Fr. Holmsteds* kattuntrykkeri, der 1716 fik eneret for hovedstaden og Sjælland. Ophævelsen af denne eneret 1754 fulgtes snart af oprettelsen af en række ganske anselige foretagender. Karakteristisk for denne industris tilknytning til den oversøiske handel er det, at to af de største kattuntrykkerier var i hænderne paa handelshusene *Iselin & Tutein* og *Black & interesser*. Det første havde 1768 39 trykkeborde i gang og sysselsatte over 200 personer. Det andet havde 1778 en egenkapital af 20 000 rdl. staaende i anlægget⁷⁰). Et tredje stort kattuntrykkeri, det jennerske, optog 1806 to silke- og klædehandlerfirmaer — iøvrigt tidligere hosekræmmere — *A. Kierkegaard & Aabye* og *M. Kierkegaard & Agerskov* som medinteressenter⁷¹). Det var en ganske rimelig og højst nærliggende tanke for disse handlende at opkøbe de hvide kattuner paa asiatisk kompagnis auktioner og besørge dem trykte for siden at forhandle dem. Fraset de mange smaa haandværksmæssigt drevne trykkerier var der 1779 3 regulære kattuntrykkerier med ialt 185 arbejdere, 1786 5 med 269 arbejdere og 1794 7 med 360 arbejdere⁷²).

Ogsaa paa dette omraade bragte begyndelsen af det 19. aarh. en række tekniske forbedringer med sig. I den københavnske farver og kattuntrykker

⁶⁸) *Matth. Lundings rejsedagbog 1787 I 17/7.*

⁶⁹) *Kkl. bemærkn. ... 1794 (miscellanea fabriksvæsenet i almh. og kommerce-fonden vedk. 1773—94).*

⁷⁰) *Bilag t. kkl. journ. 1772 nr. 511 og kkl. da. forest. 1780 nr. 29.*

⁷¹) *Gl. Matrikulsekstrakt, Øster og Nørrebro Matr. nr. 78 (landsarkivet f. Sjæll).*

⁷²) *Foranførte tabeller og kkl. bemærkn. 1794.*

Joh. W. Grundtvigs virksomhed anvendtes saaledes 1809 en trykkemaskine, der paa 5—6 minutter kunde trykke et stykke tøj, som en svend tidligere brugte 2 timer om, og vel at mærke saa nøjagtigt, som det ikke kunde gøres ved haandarbejde. Desuden havde han en manglemaskine udstyret med papirvalser, ved hvis hjælp tøjet kunde gives den rette appretur og glans, og som erstattede 8 mands arbejde. Disse maskiner og flere, som benyttedes ved farveriet, drevs af et mølleværk, trukket af en hest⁷³⁾.

Standsningen af den asiatiske handel under krigen med England og den heraf følgende mangel paa hvide kattuner bragte snart kattuntrykkerierne til ophør. Ganske vist genoptoges produktionen efter krigen; men en forandring i smagen bevirkede, at den kort efter tabte sin betydning⁷⁴⁾.

Den lethed, hvormed handelens mænd under krigsaarene fandt sig til rette som klædefabrikanter, har sin forklaring deri, at mange af dem, som eksempler i det foregaaende har vist, i forvejen havde givet sig af med fabriksdrift paa forskellige felter. Datidens storhandlende var ofte overordentlig alsidig. Han drev skibsrederi, deltog i kompagnihandelen og handlede iøvrigt i mange forskellige brancher. Desuden fungerede han ofte som en slags bankier og forvaltede sin egen og andres formuer. Det blev snart en ganske naturlig ting for ham, naar lejligheden bød sig, og han laa inde med den fornødne disponible kapital, at forlænge handelsoperationen til forædlingen af hjemførte raaprodukter eller halvfabrikata — f. eks. de hvide kattuner — eller til fremstillingen af de varer, han forhandlede i sin butik.

Det var saaledes ganske selvfølgelig for det 1734 reorganiserede vestindisk-guineiske kompagni at indrette sit eget *sukkerraffinaderi* for at opnaa den størst mulige fordel af sin handel paa Vestindien. Den eneret, kompagniet ved sin oktroj havde faaet paa indretningen af sukkerraffinaderier, den 1735 gennemførte toldforhøjelse paa raffinerede sukkere og sirup og sluttelig importforbudet for saadanne varer 1750 gjorde sukkerfremstillingen til en lukrativ forretning, saa meget mere som forbruget af denne artikel i aarhundredets løb undergik en stærk udvikling. Intet under derfor, at ophævelsen af kompagniet og dermed dets eneret 1754 snart fremkaldte oprettelsen af et betydeligt antal raffinaderier. Allerede 1768 var der 20 saadanne, hvorfor det blev fundet nødvendigt at nægte udstedelsen af flere privilegier. Medens de allerførste af de ny raffinadører udgjorde en temmelig broget samling — en prokurator, en brygger, en lakfabrikant, en tømmerhandler, en urtekræmmer og saa fremdeles — ændredes billedet fra omkr. 1760 næsten totalt. Nu var det storkøbmændene, de oversøisk handlende, mænd som John Brown, P. Chr. Borre, Peter Fenger, Peter Appleby, Gysbert Behagen samt senere Peter Tutein og Conr. Fabritius de Tengnagel, som skaffede sig privi-

⁷³⁾ Tabell. indberetn. om fabr. for 1809.

⁷⁴⁾ Rawert (1850) s. 666 f.

legier eller overtog ældre raffinaderier. Og forrest blandt dem alle staar skatmesteren H. C. Schimmelmänn, som nødvendig lod nogen chance for en god forretning gaa fra sig, og som derfor 1763 af staten købte handelskompagniets tidligere sukkerraffinaderi⁷⁵). Ogsaa enkelte af provinsens sukkerraffinaderier kom, i hvert tilfælde for en tid, i københavnske pengemænds hænder. Saaledes raffinaderiet i Roskilde, som 1783 ejedes af storkøbmanden Peter Wasserfall og generalauditør Kersting, og Odense sukkerraffinaderi, der paa samme tid ejedes af John Brown⁷⁶).

Ifølge en opgivelse af storkøbmanden Niels Ryberg fandtes der 1770 følgende antal sukkerraffinaderier:

I København 15 med et aarligt salg af sukker og sirup for	760 000 rdl.
I de danske provinser 7 med et aarligt salg af sukker og sirup for	140 000 -
<hr/>	
ialt i kongeriget 22 med et aarligt salg af sukker og sirup for ..	900 000 -
hvertil kom 1 i Trondhjem og 2 i Flensborg med ialt for	90 000 -
<hr/>	
altsaa i hele monarkiet 25 raffinaderier, som aarlig solgte for ..	990 000 rdl.

Heraf udførtes aarlig for ca. 90 000 rdl. til udlandet, medens der til gengæld efter Rybergs antagelse indførtes for mere end 200 000 rdl., formentlig til hertugdømmerne, hvor forbudet mod indførsel ikke gjaldt, og hvor de hamburgske raffinaderier kunde undersælge de danske.

Gennemsnitligt produceredes der altsaa for ca. 40 000 rdl. pr. raffinaderi. Yderpolerne var Schimmelmännns anlæg i København med en aarsproduktion af for 200 000 rdl. og raffinaderierne i Roskilde, Randers og Frederikshavn med hver 15 000 rdl.⁷⁷). Naar hertil tages i betragtning bygningsanlæg med inventar af koge- og kølepander m. v., vil det forstaaes, at erhvervet havde en efter forholdene udpræget kapitalistisk karakter. Det er i saa henseende karakteristisk, at oprettelsen af den første egentlige brandforsikring for løsøre i Danmark, Københavns brandassurancekompagni for varer og effekter, i første række skyldtes hensynet til sukkerraffinaderierne og de i disses lagre anbragte kapitaler. Ca. halvdelen af de ved kompagniet 1780 tegnede forsikringssummer faldt da ogsaa paa sukkerraffinaderiernes forraad og inventar⁷⁸). Den omstændighed, at provinsens raffinaderier ikke kunde gøre brug af denne forsikring, var en medvirkende aarsag til, at de dreves med mindre kraft, idet ejerne ikke turde binde for store kapitaler i lagrene⁷⁹).

⁷⁵) Rawert (1850) s. 444 ff. og kkl.'s privilegieprotokoller.

⁷⁶) Kkl. sager ang. sukkerraffinaderierne 1783—97.

⁷⁷) Chr. VII.s kabinetsarkiv, indk. sager 1769—71.

⁷⁸) J. O. Bro Jørgensen: Forsikringsvæsenets historie i Danmark indtil det 19. aarh. (Kbh. 1935) s. 321 ff.

⁷⁹) Kkl. til generaltoldkammeret 8/10 1783 (kkl.'s sager ang. sukkerraff. 1783—97).

Ifølge kommercekollegiets opgørelse 1794⁸⁰⁾ var der da i København 18 sukkerraffinaderier med ialt 68 kogepander, hvoraf dog i almindelighed $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{3}$ var uvirksomme. Værdien af den samlede produktion ansloges til 2 435 218 rdl. Antallet af beskæftigede arbejdere ansattes til 5 pr. kogepande, altsaa ialt 340, hvortil kom funktionærerne. Samtidig fandtes der 5 raffinaderier i provinsen. Efter samme kilde udgjorde den gennemsnitlige aarlige udførsel af sukker til udlandet i aarene 1784—86 962 287 pund eller for 270 643 rdl. 21 skill. (middelpriisen regnet til 27 skill. pr. pund).

Krigsaarene 1807—14 med ødelæggelsen af handelsflaaden og den engelske besættelse af dansk Vestindien besværliggjorde i højeste grad kaarene for sukkerindustrien. Hertil kom pengeforandringen 1813 med deraf følgende økonomiske vanskeligheder. 1814 var af 16 københavnske raffinaderier med ialt 66 kogepander kun 7 i drift med ialt 16 kogepander⁸¹⁾.

Vanskeligheden ved under krigen med England at fremskaffe rørsukker fra Vestindien førte til, at man begyndte at interessere sig for de forsøg, som F. K. Achard siden 1799 havde anstillet paa sit gods Kunern i Schlesien med udvinding af sukker og sirup af den hvide schlesiske bede, en runkelroe af stor lighed med nutidens sukkerroe, men dog med et langt ringere sukkerindhold. Allerede saa tidligt som 1804—05 havde generalmajorerne Fr. Ahlefeldt-Laurvig paa Langeland og Fr. Juel paa Taasinge forsøgt sig med dyrkning af sukkerroer paa deres godser og heraf lejlighedsvis udvundet sirup til brug i deres husholdninger. 1810 begyndte tanken om at anlægge et raffinaderi til fremstilling af *roesukker* at tage form hos begge, og da regeringen, som havde faaet nys herom, ivrigt tilskyndede dem hertil, søgte og fik de 1812 begge privilegier paa tilvirkning og forhandling af denne artikel. Samme aar begyndte sukkerkogeriet paa Tranekær sin virksomhed. Nogen varig betydning fik dette tiltag dog næppe. Det var et udpræget krigstidsfænomen ligesom de samtidige forsøg med anvendelse af roernes blade til iblanding i tobak⁸²⁾.

Ligesom sukkerindustrien gennemgik ogsaa *tobaksfabrikationen*, takket være den betydelige stigning i forbruget af snus- og navnlig røgtobak, en stærk udvikling i løbet af det 18. aarhundrede. Desværre er det ikke lykkedes at indsamle et talmateriale, som kan give et samlet billede af denne udvikling. Men selv med det begrænsede materiale, der staar til raadighed eller rettere har kunnet udnyttes, er det dog muligt at lælyse forløbet.

1738 foretog den kommitterede i kommercekollegiet Fr. Holmsted paa grundlag af indberetninger fra stiftamtmandene en opgørelse af tobaks-

⁸⁰⁾ Kkl.'s bemærkn. ved en forehavende mulig forandr. i det nuv. fabriksystem. 1794 (miscellanea fabrikkvæsenet i almh. og kommercefonden vedk. 1773—94).

⁸¹⁾ Bilag til industrifagets journ. S nr. 723.

⁸²⁾ Bilag til produktionsfagets journ. 1811 nr. 969, 1228 og 1457 samt 1812 nr. 940.

industriens stilling i de danske provinser og Norge. Ifølge denne var der i Danmark udenfor København 73 tobaksspindere med 16 svende og et halvt hundrede drenge, medens mængden af fabrikeret tobak udgjorde c. 68 000 pund⁸³).

Vender vi os til de originale indberetninger fremgaar det, at der i Aarhus 1738 var 5 tobaksspindere, hvoraf to hver holdt 1 dreng (formentlig en læredreng), medens de andre klarede sig ved „at leje et fattigt barn for dagløn“, samt at de tilsammen fremstillede 2 400 pund tobak. Til sammenligning kan anføres, at der 1789 var to tobaksmanufakturere i Aarhus, nemlig købmand Andreas Kaarsbergs og justitsraad Fønss' med ialt 47 arbejdere, mest børn, og med en samlet produktion af 108 382 pund røgtobak og 5 908 pund snustobak⁸⁴), altsaa langt mere, end hvad samtlige provinsbyers tobaksspindere fremstillede 1738.

I Aalborg, hvor der 1738 fandtes to tobaksfabrikører — kommerceraad Jens Gjørup og tobaksspinder Chr. Heug —, som ved hjælp af 2 mænd og nogle drenge fremstillede ialt 4 200 pund tobak, var der 1797 tre tobaksmanufakturere, nemlig tobaksspinder Hans Andersens og købmændene Michael Jeegs og Chr. Winthers — den sidste Fr. Obels forgænger —, som med 138 arbejdere, størsteparten børn, ialt producerede 257 000 pund tobak aarlig⁸⁵).

I Fredericia, hvor 1738 byens eneste tobaksspinder Henr. Lindemand, som til sin hjælp havde en læredreng og, naar der var noget at spinde, en voksen arbejder, opgav sin aarlige afsætning til 1 500 pund, drev agent Johs. Ivar Bruun 1790 et tobaksmanufaktur med 30—40 arbejdere og fremstillede 101 000 pund tobak. Denne virksomhed gik iøvrigt aaret efter over til sønnen, den senere klædefabrikant Bertel Bruun. Og i Ribe, hvor en nylig etableret tobaksspinder 1738 kun afsatte nogle faa pund, forarbejdede 1790 købmand og hospitalsforstander Niels Ussing med 20—30 arbejdes hjælp omtr. 100 000 pund tobak⁸⁶).

Mindre klart oplyst er udviklingen af tobaksindustrien i København. Her havde regeringen tidligt forsøgt sig med etablering af udenlandske tobaksfabrikanter. Store summer ofredes saaledes uden større held paa to 1743 fra Amsterdam indkomne jødiske brødre Italiender Benjamin, som skulde forfærdige sort prestobak efter hollandsk smag⁸⁷). Ellers fandtes der i hovedstaden et antal rent haandværksmæssige tobaksspinderier, for hvis udviklingsmuligheder tobaksspindernes lavsartikler af $\frac{11}{s}$ 1750 trak meget snævre

⁸³) Bilag t. kkl. da. journ. A (1736—40) nr. 1388.

⁸⁴) Bilag t. anførte journ. A nr. 1154 og Aarhus stiftamtsskolelegiekopibog 1789—1800 fol. 48 (denne sidste i landsarkivet i Viborg).

⁸⁵) Bilag t. kkl. da. journ. A (1736—40) nr. 1159 og koncepter til indberetn. om fabrikerne 1797—1814 i Aalborg raadstuearkiv (Viborg).

⁸⁶) Bilag t. kkl. da. journ. A (1736—40) nr. 1193 og Ribe stiftamts ekspeditionsprotokol 1787—91 fol. 440 ff. (Viborg).

⁸⁷) Rawert (1850) s. 382 ff.

grænser, idet disse bl. a. bestemte, at ingen mester maatte have mere end én lærling. 1752 talte lavet 23 mestre, 25 svende og 12 drenge. Allerede aaret efter blev det fundet nødvendigt at indrømme mestrene ret til at holde to drenge hver, og 1762 gik man endnu videre, idet man tillod dem at holde saa mange drenge, som de havde brug for. Rigtig fart i udviklingen synes der dog først at være kommet, efter at forordningerne af $\frac{23}{3}$ 1778 og $\frac{14}{6}$ 1786 havde tilladt folk uden lavsmæssig uddannelse at anlægge tobaksfabriker, blot de sikrede sig et privilegium og antog en lavsuddannet mester eller svend som leder. Herved aabnedes der nemlig adgang for interesserede købmænd til at anbringe deres kapital i saadanne foretagender. At tilladelsen straks er blevet benyttet ses af en fortegnelse over forsikringssummerne i det kgl. oktrojerede brandassurancekompagni for varer og effekter fra 1781. I denne er optaget tre københavnske tobaksfabriker, nemlig brødrene Italienders, købmand Joh. C. Ambergs og grosserer Peter Borres, der havde tegnet forsikringer for henholdsvis 10 600, 36 580 og 68 800 rdl. paa deres vareforraad⁸⁸⁾. 1783 omfattede tobaksspinderlavet 27 mestre, 71 svende og drenge, samt 386 „aparte“ arbejdere. Efter at tallene i 1798 var gaaet ned til henholdsvis 24, 68 og 316, steg de atter i den følgende tid, saa at der 1806 var 36 københavnske mestre med 66 svende og drenge og 448 „aparte“ arbejdere, et forhold, der viser, at toldloven 1797 ikke havde nogen ugunstig virkning paa denne industri.

Som de anførte eksempler fra provinsen viser — og den samme udvikling kan iagttages i andre købstæder — var der tale om en overordentlig stærk stigning i produktionen. Til en vis grad befordredes denne stigning ved indførelsen af tekniske forbedringer. I indberetningerne fra omkr. aarhundredskiftet fremhæves jævnligen anvendelsen af hollandske og engelske skæreværker og andre apparater. Mere betød sikkert den udstrakte benyttelse af billig arbejdskraft, især børn, i fabrikationen. Af størst betydning var det dog nok, at man mere og mere gik over til at benytte udenlandsk raatobak ved fremstillingen. 1738 var der, saavidt Fr. Holmsted kunde faa oplyst, „mest brugt af indenlandske plantagers tobak“. Men i angivelserne fra omkr. 1800 dominerer de udenlandske sorter, hollandsk, virginia, vestindisk og brasiliansk m. fl. Ikke mindst den amerikanske tobak, hvis indførsel efter uafhængighedskrigens afslutning tog et stærkt opsving, bidrog ved sin billige pris til at fortrænge den indenlandske. En 1778 indført forpligtelse for tobaksfabrikanterne til at drive tobaksplantager erstattedes 1786 med forpligtelsen til at aftage et vist kvantum blade fra plantagerne i Fredericia. Helt ophævedes denne tvang ved toldloven af 1797. 1794 anslog man landets avl til ikke over 200 000 pund, medens den indførte mængde blade og fabri-

⁸⁸⁾ Rtk. Breve, dokum. og akter vedk. Kbh., købstæder og amter [1679—1848] I. Iøvrigt her og i det fig. efter Carl Bruun: Kjøbenhavn II, s. 732 og III, s. 79, 543 og 843.

kerede tobakker antoges at beløbe sig til 3—4 mill. pund⁸⁹). Tobaksmanufakturterne producerede først og fremmest for det lokale marked; men flere jyske fabrikanter eksporterede dog ogsaa tobak til Sjælland og Norge. Medens det ved forordningen af 14/6 1786 var blevet paalagt tobaksfabrikanterne at stemple deres varer med fabrikantens og byens navn, tillodes det dem ved kgl. resolution af 28/4 1797 til hjælp mod den udenlandske konkurrence at benytte det, som kommercekollegiet indrømmede, „ikke ganske uskyldige“ middel at forsyne pakningerne med fremmede fabrikers stempel, en trafik. som bl. a. benyttedes i Hamburg⁹⁰).

Som eksemplerne fra de jyske byer viser, spillede købmændene en karakteristisk rolle i tobaksindustriens udvikling. Deres føling med det forbrugende publikums ønsker, deres gode betingelser for at skaffe sig raavarer udefra og den omstændighed, at de — eventuelt med deltagelse af deres standsfæller — disponerede over den nødvendige kapital, gav dem en absolut overlegenhed over de haandværksmæssigt arbejdende tobaksspindere.

For *skind- og læderindustriernes* vedkommende er tidligere omtalt forholdene indenfor hanskefremstillingen, hvor forlagsunderstøttet haandværk først mod periodens slutning begyndte at afløses af virksomheder af fabriksmæssig karakter⁹¹). Helt haandværksmæssigt synes skotøjstilvirkningen at være dreven. Ogsaa blandt *garverierne* fremherskede den lille haandværksmæssige bedrift, der arbejdede efter forældede, tyske metoder. 1742 tilbød en indvandret Englænder Thomas Outerloo at anlægge et garveri „efter engelsk manér“ og opnaede støtte af regeringen til opførelse af en bygning — 15 fag lang og 2 etager høj — i Adelgade. Bygningen udstyredes med en hestemølle til maling af egebark, samt med 76 kar eller fade til at nedlægge huder i. Resultatet var for saavidt gunstigt, som det københavnske skomagerlav erklærede Outerloos læder for værende „af langt bedre bonité end det, vi nogen tid af garverne her i byen haver bekommet“. At dette ikke var tomt mundsvejr, viser den omstændighed, at Outerloo modtog store forstrækninger saavel af skomagere som af sadelmagere. Økonomien var imidlertid hans svage side. Han var en slet husholder, der bl. a. satte mange penge til paa sine søskende, saa at han tilsidst maatte tage sin tilflugt til veksellaan. 1750 døde han, begrædt af remmesnidere, sko- og sadelmagere — samt formodentlig af sine kreditorer, hvem han skyldte 11 300 rdl., deraf 4 300 til staten, som overtog garveriet⁹²). Efter en række ejerskifter købtes

⁸⁹) Kkl.'s flere gange anførte „bemærkninger“ 1794.

⁹⁰) Industrifagets forest. 1797 nr. 16.

⁹¹) Ovenfor s. 53 ff.

⁹²) Kkl.'s sager vedk. garverier og læderfabriker 1742—97 (1 pk.) og kkl. ty. forest. 1751 nr. 1102.

det saakaldte engelske garveri 1783 af agent Henriques og sønner, som drev det med 18 arbejdere, og som 1790 igennem kanalkompagniet til Norge og de danske provinser afsatte for 5 915 rdl. læder, hvilket dog langtfra kunde tilfredsstille efterspørgselen⁹³).

Af endnu større betydning blev det lædermanufaktur, som 1786 anlagdes af Englænderne Harry Nelthropp og John Joseph Harris ved Retraite, og hvori de selv indskød 10 000 rdl., medens staten ydede dem et laan paa 30 000 rdl. Foruden fabrikationen af ruslæder og saffianskind optog de ogsaa den her hidtil ukendte garvning af hestehuder til støvleskafter. Forledte af deres held indlod de sig imidlertid snart paa mere, end deres økonomiske evne kunde tillade dem, idet de ogsaa oprettede en oliemølle paa Retraite og 1793 købte Ørholm, hvor de indrettede en papirfabrik. 1803 blev de nødt til at skille sig af med alle tre virksomheder⁹⁴).

En tabellarisk oversigt fra 1790 opgiver, at der da var tre betydelige garverier med ialt 76 arbejdere og en samlet produktion paa c. 61 700 rdl.⁹⁵). Herved er formodentlig tænkt paa anlæggene i København og nærmeste omegn. I provinsen synes udviklingen at have været længere tilbage. 1779 udtalte Hennings om garverierne i Jylland, at de næppe fortjente dette navn, og beklagede, at man for deres skyld opofrede handelen med skind og huder⁹⁶). Kort forinden, nemlig 1776, var der dog i Aarhus en saffians og corduanfabrik, drevet af Magnus Ørn med 14—15 arbejdere og finansieret af „en veltænkende patriot“. Men det kneb da tilsyneladende med afsætningen, saa maaske er foretaget det gaaet ind igen. Samme aar oprettedes ogsaa i Aarhus et lædermanufaktur af garver Andreas Steenberg, som 1789 havde 4 arbejdere, og som afsatte sine varer ikke blot til jyske byer, men ogsaa til København og Norge⁹⁷). Efter 1800 synes forholdene i provinsen ogsaa paa dette punkt at have ændret sig under indflydelse af handelsstandens indgriben. I indberetningerne 1808—09 anføres købmand C. Hages garveri i Stege med 12 arbejdere og en aarsproduktion af beredte huder og skind samt støvleskafter for ialt 5 935 rdl. Og 1819 nævnes fra Faaborg købmand J. C. Voigts garveri, der beskæftigede 12—14 arbejdere og fremstillede ialt 60 000 pund læder af forskellig slags til en værdi af 28 000 rbd. sedler⁹⁸). I denne sammenhæng skal ogsaa henvises til omtalen ovenfor i forbindelse med hanskemageriet af købmand O. C. Kellermanns hvidskindsgarveri i Randers og agent Galsters felberederi i Aalborg, begge anlagt 1811⁹⁹).

⁹³) Rawert (1850) s. 346 og beretn. fra kanalkompagniet i foran anførte pakke.

⁹⁴) Rawert anf. st. s. 347 ff. og Nystrøm: Fra Nordsjællands Øresundskyst s. 369 f.

⁹⁵) Rtk.: Diverse til kontorefterretn. og oplysn. XVIII. 7.

⁹⁶) Aug. Hennings' ökon. Beobachtung (1786) s. 92.

⁹⁷) Aarhus stiftamts kollegiekopibøger 1775—80, fol. 199 ff. og 1789—1800 fol. 48 ff. (Viborg).

⁹⁸) Tabell. indberetn. om fabr.'s tilstand 1808—09 og 1819.

⁹⁹) Ovenfor s. 59.

Indenfor *metalindustrien* ligger tyngdepunktet i størstedelen af det her behandlede tidsrum ligesom i ældre tid hos de anlæg, der arbejdede i tilslutning til krigsmagten, og som med denne som aftager til en vis grad befriedes fra den usikkerhed med hensyn til afsætningen, der ellers er et saa fremtrædende træk.

Kronborg geværfabrik, som 1735 ejedes af amtsforvalter Lorentz Juhl, overgik 1743 til regimentskvartermester Steffen Hansen, der i høj grad nød regeringens gunst. 1765 købtes virksomheden af staten, som 1769 efter en række forudgaaende, mildest talt mærkelige transaktioner, hvorved de andre liebhavere, bl. a. den nedenfor omtalte Joh. Fr. Classen, skubbedes til side, solgte den til skatmester H. C. Schimmelmänn for 70 000 rdl.¹⁰⁰). I købekontrakten sikredes den en betydelig aarlig leverance af geværer til armeen. Efter skatmesterens død 1782 overgik ledelsen af fabriken til sønnen Ernst Schimmelmänn. Til oplysning om virksomhedens omfang kan meddeles, at den 1794 beskæftigede 519 personer, at dens aarlige forbrug af materialer — alle af indenlandsk oprindelse — beløb sig til en værdi af 14 351 rdl., og at værdien af de fremstillede varer androg 56 317 rdl.¹⁰¹). Foretagendets monopolagtige stilling og den hemmelighedsfuldhed, der i det hele taget omgiver de schimmelmännske transaktioner, gør imidlertid en bedømmelse af dets rolle i den industrihistoriske udvikling vanskelig.

Noget lignende gælder ogsaa tidens anden store danske vaabenfabrik, *Frederiksværk kanonstøberi og krudtværk*, hvis interne forhold trods tilstedeværelsen af en anelig historisk literatur¹⁰²) kun foreligger mangelfuldt oplyst. Den første spire til dette værk var den 1728 ved udløbet af Arresøens afløbskanal i Isefjorden anlagte agatslibemølle, hvis drift ophørte 1746. Faa aar efter — i 1751 — paabegyndtes af Franskmanden Peyrembert med rigelig understøttelse fra staten indretningen af et aneligt hammer-, dreje- og boreværk, beregnet til fremstilling af smedede jernkanoner. 1755 var anlægget færdigt; men de anstillede prøver med de først forarbejdede kanoner fik et saa uheldigt forløb, at Peyrembert maatte forsvinde fra skuepladsen, efterladende sig en gæld til staten paa over 50 000 rdl. udover, hvad der var ydet ham i gaver. Til gengæld overtog staten etablerementet, som utvivlsomt repræsenterede en ikke ringe værdi. Saa meget mere overraskende forekommer det, at kongen 1756 kunde skænke det og agatmøllen vederlagsfrit til den københavnske storhandlende Just Fabritius og *Johan Frederik Classen*, der i aarene forud havde drevet forretninger med leverancer af

¹⁰⁰) Se herom Nyrop: Joh. Fr. Classen (Kbh. 1887) s. 166 ff.

¹⁰¹) Kkl.'s anførte „bemærkninger“ 1794.

¹⁰²) Her skal anføres Peder Falster: Nogle Fortællinger betræffende det frederikværkske etablerement..., opsatte 1793 (Kbh. 1858), C. Nyrop: Johan Frederik Classen (Kbh. 1887), Astrid Paludan-Müller: Generalmajor Classen 1725—1792 (Kbh. 1923) og Carl Christensen: Frederiksværk (Kbh. 1926).

krigsforfødenheder til staten. Igennem disse forretninger havde Classen faaet interesse for industriel virksomhed og havde navnlig erhvervet sig en vis indsigt i metalblandinger, hvorfor han ogsaa fra først af blev den egentlige leder af virksomheden. Derimod var det ganske sikkert Fabritius, der tilvejebragte den til driften nødvendige kapital, ligesom det sandsynligvis var ham, der gennem sin forbindelse med overhofmarskal A. G. Moltke tilførte konsortiet den bevaagenhed hos de styrende, som i saa rigt maal kom det til gode.

I stedet for at fortsætte med at smede jernkanoner optog man nu støbningen af metalkanoner og indrettede tillige et krudtværk. Rustningerne under den preussiske syvaarskrig 1756—63 og ikke mindst den truende fare fra Rusland gav virksomheden nok at bestille, saa meget mere som regeringen til fordel for anlægget indstillede krudtfabrikationen ved Raavad og kanonstøbningen paa gethuset i København. I 1762 var der paa Frederiksværk 4 krudtmøller med ialt 204 stamper i gang, medens kanonstøberiets ugentlige produktion androg 4—5 sekspundige kanoner, og værket i det hele beskæftigede 305 arbejdere. Paa dette tidspunkt var staten atter blevet ejer af etablisementet, idet den ved Fabritius' udtræden 1761 havde købt det for 130 000 rdl. Classen fortsatte imidlertid som leder med ubeskaaret myndighed, og 1768 tilbagekøbte han værket for 100 000 rdl., hvorefter han beholdt det til sin død 1792. Hovedvægten laa i denne tid stadig paa tilvirkningen af krudt, kugler og kanoner, og Classen forstod takket være sine evner til at vinde fortalere blandt statens ledende mænd at skaffe sig leverancer paa gunstigste vilkaar, iøvrigt ikke blot til staten, men f. eks. ogsaa til asiatisk kompagni. For at blive i stand til selv at fremstille bomber og kugler indrettede han 1769 et jernstøberi, hvor der ogsaa tilvirkedes gryder og kakkellovne. Derimod maatte forsøg paa støbning af jernkanoner opgives. Classens overordentlige virksomhedstrang bragte ham ogsaa til at anstille eksperimenter med andre industrier. Saaledes etablerede han 1785 en raskmager paa Frederiksværk, 1787 et damaskvæveri og 1788 en pergamentsigtemager, altsammen dog uden større held. Hans tekniske indsigt slog øjensynligt ikke til overfor disse mangeartede opgaver¹⁰³). Hans succes var knyttet til hovedforetagendet og skyldtes utvivlsomt i første række dettes monopolstilling og hans rent forretningsmæssige dygtighed.

Efter Classens død 1792 overgik Frederiksværk ifølge testamentarisk disposition til landgreve Carl af Hessen, under hvis besiddelse det udvidedes, bl. a. med et valseværk. De økonomiske forhold udviklede sig imidlertid efterhaanden i kritisk retning, og 1804 maatte kronprins Frederik, landgrevens svigersøn, overtage værket som sin private ejendom¹⁰⁴). Forholdene vedblev dog en aarrække at være ret vanskelige, først som følge af krigen,

¹⁰³) Se herom Nyrop, anførte værk s. 323.

¹⁰⁴) Linvald anf. værk s. 344 ff.

der besværliggjorde tilførselen af raamaterialer, og siden paa grund af pengekrisen.

Af de ældre metalværker ved Mølleaaen fortsattes gennem denne periode *Brede kobber- og messingværk*, først drevet af Poul Badstuber og efter hans fallit 1746 af et konsortium af københavnske storhandlende, ved købet repræsenteret af handelshuset Fabritius & Wever. 1790 blev Peter van Hemert enejer. Efter hans fallit 1805 skiftede fabriken flere gange ejer, indtil den 1817 endte paa Ernst Schimmelmanns hænder. Ifølge den tidligere anførte tabellariske oversigt fra 1790 havde den da 50 arbejdere og fremstillede varer for ialt 46 800 rdl.¹⁰⁵⁾.

Ved *Raavad* anlagdes 1759 et filehuggeri af Frederik V.s kammertjener N. J. Jessen. Efter hans fallit 1767 købte Københavns isenkræmmerlav værket, som nu indrettedes til fremstilling af alle slags isenkram. Det vigtige afsætningspørgsmaal løstes ved bestemmelsen om, at alle, som vilde handle med isenkram i hovedstaden, fremtidig skulde være interessenter i manufakturen. 1790 dreves dette med 70 arbejdere og fremstillede varer for ialt 15 732 rdl. Efter 1814 ser det ud til at være gaaet tilbage for værket, skønt priserne paa dets jernvarer — paa dette tidspunkt hovedsagelig leer, hakkeseskneve, spader og save — laa lavere end udlandets. Paa den anden side faldt dets messingartikler gennemgaaende dyrere ud¹⁰⁶⁾.

Ejendommeligt er det at se den skæbne, der overgik de gamle *le- og skæreknivfabriker*. Efter Palle Møllers død 1757 synes hans i sin tid blomstrende værk i Bryrup i Skanderborgegnen, hvor det skal have givet 70—100 mennesker brødet, at være sygnet hen. Paa Sjælland indstillede leværkerne paa Fuglevad og Nymølle efterhaanden denne produktion, saaledes at *Ørholm le- og skæreknivværk* tilsidst kom til at nyde eneretten for Sjællands og Lolland-Falsters stifter ubeskaaret. Men ogsaa her ser det ud til, at driften lidt efter lidt lammedes, maaske fordi det oprindeligt personlige privilegium fra 1745 forandredes til at følge stedet og formentlig derfor kapitaliseredes. 1790 beskæftigede virksomheden ganske vist 50 arbejdere, men værdien af fabrikatet udgjorde kun 6 000 rdl. Talrige klager over eneretten førte 1789 til, at den agrarvenlige regering af hensyn til landbrugets tarv tillod duelige landsbysmede at faa privilegium paa fremstilling af de nævnte redskaber, for saavidt det drejede sig om bestilte varer, hvorimod de ikke maatte drive handel med dem. Endelig 1794 ophævedes eneretten helt, og saavel fabrikationen som handelen gaves fri. Den sidste ejer af leværket flyttede derefter virksomheden til København, hvor den fortsattes ved St. Jørgens sø¹⁰⁷⁾.

¹⁰⁵⁾ Nystrøm: Fra Nordsjællands Øresundskyst, s. 559 f. og tabel i rtk. A.: Diverse til kontorefterretn. og oplysn. XVIII. 7.

¹⁰⁶⁾ Nystrøm anf. st. s. 581, rtk. A.: Diverse til kontorefterretn. og oplysn. XVIII. 7 og bilag t. industrifagets journ. S, nr. 788.

¹⁰⁷⁾ Nystrøm anf. st. s. 566 ff., Rawert, s. 185 ff. og anførte tabel fra 1790.

Paa dette omraade besejredes altsaa manufakturdriften foreløbig af haandværket. Kommercekollegiets protokoller fra 1789 og følgende aar viser, at et overordentligt stort antal smede slog sig paa denne tilvirkning. Paa ét punkt synes disse imidlertid at have været underlegne, nemlig med hensyn til redskabernes slibning. Dette gav anledning til, at der flere steder, bl. a. i Østerløgum, Bedsted og Christiansdal i Sønderjylland, samt i Vejen nord for Kongeaaen indrettedes slibemøller til behandling af de omboende smedes produkter. Sidstnævnte sted anføres ogsaa 1809 en „le- og skæreknivefabrik“. Alle disse virksomheder var dog af yderst beskedent omfang og kan næppe nok karakteriseres som fabriker. Noget betydeligere var høléfabriken i Haraldskjær i Vejle amt, hvor fabrikatets værdi 1819 udgjorde 2 100 rbd., og hvor den iøvrigt var forbundet med et kobberværk¹⁰⁸⁾.

Udviklingen indenfor saavel landbruget som industrien, navnlig tekstilindustrien, skabte et nyt felt for metalindustrien, nemlig *maskinfabrikationen*. Fremstillingen af hakkelse-, tærsk- og rensmaskiner til det store landbrug og en række forskellige maskiner til bomulds- og klædefabrikerne stillede krav, som de almindelige haandværksvirksomheder ikke kunde opfylde. For det første skulde arbejdet udføres efter tegning og for visse deles vedkommende med særlig præcision. Men dernæst udkrævedes der i reglen et samarbejde af haandværkere af forskellige kategorier, som snedkere, drejere, smede og andre, til udførelsen af de stillede opgaver. Mere end én gang havde et problem som strømpestolenes reparation sysselsat sindene i kommercekollegiet. I andre vanskelige tilfælde havde man maattet hjælpe sig med et bortgemt mekanisk snille som f. eks. skoleholder Holm i Ølby ved Køge, der maatte fremstille jernskruerne til Drewsens papirmølle, valsen til en kalandermaskine og en traadmølle med 124 spoler, den sidste til „jødeenken i Badstuestræde“¹⁰⁹⁾. Vi har ovenfor¹¹⁰⁾ omtalt de vanskeligheder, Ch. A. Nordberg mødte ved fremstillingen af de første spinde- og kartemaskiner, og hvorledes han maatte lade de enkelte dele forfærdige hos særskilte haandværksmestre som tømrere, møllebyggere, snedkere, smede og drejere samtidig med, at han maatte oplære disse i arbejdet. Kun for saavidt hans virksomhed til fremstilling af kartemaskiner angaar, kan man tale om et fabriksmæssigt foretagende. I 1812 sysselsatte denne under kartemager J. Colards bestyrelse 65 mennesker og fremstillede maskiner for 39 585 rdl. Samme aar anfører Peter Kretz junior, som fortsatte Nordbergs maskinfremstilling, at de værksteder, som staaer under hans opsyn og forfærdiger maskiner til klædemanufakturterne, „ikke kan anses som fabrik, manufaktur eller andet anlæg, desuden er temporær og afhængig af de bestillinger,“ kommercekollegiet gør. En anden maskinfremstiller i København, N. J. Marstrand, an-

¹⁰⁸⁾ Kkl.'s tabell. indberetn. om fabr.'s tilstand 1808—09 og 1819.

¹⁰⁹⁾ Henr. Ulsøes rejsejournal 1779 i ny kgl. saml. fol. nr. 455.

¹¹⁰⁾ Ovenfor s. 175 og 178.

giver tallet paa arbejdere ved sit „maskinværksted“ til 12 à 14 og værdien af fabrikatet — et komplet sæt spinde- og kartemaskiner — til 16—18 000 rdl., hvortil kom musikinstrumenter, værktøj o. a. m.¹¹¹⁾.

Af landbrugsmaskiner fremstilledes alene i aarene 1797—99 paa Nordbergs værksteder 15 store tærskemaskiner til forskellige danske godser. Ogsaa Frederiksværk optog denne fabrikation og forfærdigede i tiden 1799—1806 ialt 70 tærske- og 87 hakkelsemaskiner, medens Andreas Jensen i St. Pedersstræde i København 1812 med 8 arbejdere tilvirkede agerdyrkningsredskaber, suge- og trykpumper o. l. for 10 000 rdl.¹¹²⁾.

Af vigtighed for maskinfabrikationen var udviklingen af særlige *jernstøberier*. I forvejen fandtes der jernstøberier knyttede til Kronborg geværfabrik og Frederiksværk kanonstøberi. Omkr. 1769 indrettede Englænderen Thomas Potter et jernstøberi paa Christianshavn til fremstilling af jerngryder, ligesom der iøvrigt smededes søm og jernankere. Dette foretagende har dog næppe været af større omfang, og Potter synes i den følgende tid at have beskæftiget sig nok saa meget med skibsbygning, handels- og rederivirksomhed. Dog fortsattes støberiet. 1812, efter Potters død aaret forud, beskæftigede det kun 3 fabriksarbejdere og 3 daglejere, medens mængden af fabrikatet beløb sig til 3—400 skippund støbt jernarbejde. Noget større var et af Thomas Weiss i 1805 anlagt jernstøberi, som 1812 gav beskæftigelse til 12 fabriksarbejdere, og hvis produktion androg 7—800 skippund. Endelig anlagde 1811 Henrik Meldahl, som havde sat sig ind i jernstøbningen under ophold i udlandet og i Norge, et tredje københavnsk jernstøberi, som fik virkelig betydning, ikke blot ved fremstillingen af jernkakkellovne, men ogsaa som leverandør til maskinfabrikaterne. Dette foretagende finansieredes i starten af den norske jernværksejer Jacob Aall. Takket være bl. a. et laan fra staten paa 27 600 rdl. i 1812 synes Meldahl dog snart at være blevet uafhængig af denne forbindelse¹¹³⁾.

Anlæggelsen af det meldahlske jernstøberi og dets oprindelige finansiering ved Jacob Aall maa uden tvivl ses som fremkaldt af de vanskeligheder, krigsforholdene skabte for handelsforbindelsen med Norge, hvorfra Danmark hidtil havde modtaget sin væsentligste forsyning med jernkakkellovne og gryder m. v. Men det var dog først efter den endelige adskillelse fra Norge 1814, at de danske støberier fik nogen virkelig fremgang¹¹⁴⁾.

¹¹¹⁾ Tabell. indberetn. om fabr.'s tilstand 1812.

¹¹²⁾ Fabrikfagets div. journalsager vedk. kommerceraad Nordberg og søn 1778—1804, Chr. H. Prams papirer: Diverse (1 pk.) samt tabell. indberetn. om fabr. 1812.

¹¹³⁾ Tidsskr. f. Industri 3. aarg. 1902, s. 187 ff. og tabell. indberetn. 1812.

¹¹⁴⁾ Jvfr. justitsraad Normanns erklæring 9/12 1816 (Collins papirer i finanskollegiets arkiv).

KAPITEL XVI

Problemer vedrørende arbejdskraften.

I bestræbelserne for at oparbejde en dansk industri spiller spørgsmaalet om fremskaffelsen af den nødvendige arbejdskraft til manufakturernes og foranstaltningerne til at fastholde, disciplinere og billiggøre den en saa fremtrædende rolle, at det ikke kan lades uomtalt, om end en udtømmende behandling maa udskydes, indtil mere dybtgaaende undersøgelser har fundet sted.

I store træk var forholdet gennem størstedelen af den her behandlede periode det, at produktionen savnede kvalificerede arbejdere¹⁾, som man fortrinsvis søgte at skaffe sig fra udlandet, medens man i det relativt store proletariat i by og paa land mente at sidde inde med arbejdsmuligheder, der kunde udnyttes til opfyldelse af mere elementære krav.

Ovenfor er allerede omtalt de understøttelser, som i aarene nærmest efter 1735 udbetaltes til indvandrede fabrikanter for at sætte dem i stand til at medføre eller indforskrive faglærte arbejdere udefra, ligesom iøvrigt ogsaa J. H. E. Bernstorffs stort anlagte forsøg paa at overflytte hele arbejderstabe, omfattende ogsaa spindere og andre mindre kvalificerede, er berørt²⁾.

Efter Struenseetidens brud med understøttelsespolitikken og den af dette brud fulgte arbejderflugt fornyedes under Guldbergperioden imidlertid atter disse anstrengelser. Ved en kgl. resolution af 3. aug. 1775 indrømmede regeringen baandfabrikanterne en præmie eller rejsegodtgørelse af 25 rdl. for hver fremmed svend, de drog ind i landet, idet det dog herved betingedes, at der afsluttedes en kontrakt med den paagældende om lønnen, som ikke maatte overstige den gængse, samt om tjenesteforholdets varighed. Reglen blev, at arbejderne bandt sig for en periode af 3 aar; men der forekommer ogsaa kontrakter lydende paa 1 eller 2 aar, iøvrigt ogsaa en enkelt paa 7 aar. 1777 udstraktes denne indrømmelse til ogsaa at gælde silke-, klæde- og tøjfabrikanterne og 1778 ligeledes til hanskemagerne³⁾.

¹⁾ Jvfr. Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark i Merkantilismens Tid (Aarhus 1932) s. 82 ff.

²⁾ Ovenfor s. 74 ff. og 113 f.

³⁾ Kkl. da. forest. 1775 nr. 35, 1777 nr. 64 og 1778 nr. 72.

Disse kontrakter skulde præsenteres for og godkendes af kommercekollegiet, og et stort antal findes da ogsaa indførte i kollegiets danske privilegieprotokoller 1777—86⁴⁾. Ved hjælp af disse kan det fastslaaes, at der i denne periode udbetaltes godtgørelser for 184 fremmede arbejdere, nemlig 44 til silke-, baand- og flormanufakturerne, 38 til tøj- og 49 til klædemanufakturerne, 51 til det kgl. privilegerede bomuldsmanufaktur — disse sidste alle i aarene 1780—85 — samt for 2 hanskemagersvende.

I virkeligheden laa tallet paa de paa denne vis indforskrevne arbejdere højere. Saaledes findes der i bomuldsmanufacturets arkiv bevaret kontrakter, hvorpaa der er udbetalt understøttelser gældende 92 i tiden 1780—85 indkomne fremmede arbejdere, altsaa 41 flere end ifølge privilegieprotokollerne⁵⁾. Ikke mindre end 69 af disse 92 var født i Sverige, en omstændighed, som forklares ved, at foretagendets tekniske leder Ch. A. Nordberg var svensk og havde virket som bomulds- eller manchesterfabrikant i sit hjemland, før han 1778 kom hertil. Ellers stammede flertallet af de fremmede arbejdere fra Tyskland. Dog var der blandt silke-, flor- og baandvæverne ikke faa Franskmand og Schweizere.

Selv om det ved disse indkaldelser ikke udelukkende drejede sig om svende, maa det dog siges, at der hovedsagelig var tale om, hvad vi maa betegne som kvalificeret arbejdskraft. Saaledes var der blandt de til bomuldsmanufacturet indforskrevne 92 arbejdere 76 vævere og væversker, men kun én spinder. Resten var specialarbejdere af forskellig slags. Og tilsvarende synes forholdene at stille sig ved de i privilegieprotokollerne indførte kontrakter for de andre tekstilbrancher.

Det er værd at lægge mærke til den rolle, *det kvindelige element* spillede imellem disse fag- og udlærte arbejdere. Navnlig gjorde det sig gældende i baandvæveriet og bomuldsmanufacturet. Af 16 til baandfabrikerne indkaldte arbejdere var de 8 kvinder, og af disse var i hvert fald de 6 ligesom mændene oplærte i betjeningen af baandmøller. I alle disse tilfælde drejer det sig dog om paarørende af de indforskrevne mænd. Anderledes stiller det sig i saa henseende med de kvinder, som knyttedes til bomuldsmanufacturet. Af dets 92 fremmede arbejdere var 50 kvinder — deraf 39 væversker —, hovedsagelig skaanske piger, formentlig hentede fra husflidsindustrien. Det er karakteristisk for disse industriers særlige stilling, at de indrømmede kvindearbejdet en saa dominerende plads. De var ikke i samme grad som de øvrige tekstilindustrier hæmmede af lavsbaand og gamle traditioner. Vel havde baandvæveriet oprindelig været drevet af de lavsorganiserede possementmagere, ligesom bomuldsvæveriet havde været en disciplin under tøjmagerhaandværket. Men de siden 1735 oprettede baandmanufakturer var ikke stillede under possementmagerlavet, og selv om de hidtil væsentligt havde

⁴⁾ Den danske privilegieprotokol 1775—76 mangler.

⁵⁾ Det kgl. privil. bomuldsmanufaktur: kontrakter og instrukser 1780—94.

betjent sig af tyske possementmagersvende som vævere, havde de netop i 1775 begyndt at frigøre sig fra afhængigheden af disse ved at indforskrive schweiziske baandvævere, der var kendte for deres gode og billige arbejde samt for deres flid⁶). Endnu mindre var der tale om at knytte det kgl. privilegerede bomuldsmanufaktur og de efter 1800 grundlagte helt private bomuldsfabriker til tøjmagerlavet.

Kvindernes inddragning paa arbejdsomraader, der hidtil havde været forbeholdt de lavsuddannede svende, er et led i den proces, der lidt efter lidt søgte at nedbryde disses organisationer. Dette forhold fremtræder med større klarhed i de bestræbelser, Iselin, Tutein & co.'s kattuntrykkeri 1794—95 udfoldede for at faa oplært kvinder som kattuntrykkere. Det paagældende firma havde 1794 engageret 19 schweiziske trykkersvende samt 3 af disses koner, der, som det var almindeligt i Schweiz, ligeledes havde lært trykkeriet. Hermed forbandt fabrikanterne den, som de fandt, udmærkede hensigt, at disse tre kunde beskæftiges paa fabriken og lidt efter lidt oplære andre piger til trykkeriet. Virksomheden vilde vinde økonomisk ved at faa „stadige og sædeligere arbejdere samt en billigere arbejdsløn, som formedelst fortjenestens fordeling imellem flere personer i én familie kan bidrage til ægteskabers befordring, naar mand, kone og børn kunde alle tage del i arbejdet og fortjenesten“. Øjemedet var altsaa rent ud at skaffe fabriken den billigst mulige og mest medgørlige arbejdskraft. Kattuntrykkersvendene søgte at forhindre kvindernes antagelse ved truselen om, at samtlige svende, ogsaa de ved de øvrige kattuntrykkerier ansatte, vilde nedlægge arbejdet. Men hverken dette eller en henvendelse til kronprinsen frugtede. Regeringen tilkendegav gennem fabriksdirektionen samtlige kattuntrykkerier og deres svende, at det ikke var forbudt at antage kvinder som trykkere⁷). Selv til betjeningen af klædevæve toges kvinder i brug, under samme lønvilkaar som lærlinge⁸).

I anledning af den lige omtalte episode blev det af Iselin og Tutein fremhævet, at svendene ofte havde vist modvilje mod oplæringen af *indfødte* drenge. Denne holdning var ikke af ny dato. Naar saaledes forskrifterne i lavsartiklerne om antagelsen af et forholdsmæssigt antal indfødte læredrenge i de forskellige fag kun blev mangelfuldt efterlevet, hvad bevarede arbejderfortegnelser for 1742—45 viser, laa skylden uden tvivl hos de fremmede svende, som modsatte sig en udvikling, der kun kunde svække deres posi-

⁶) Kkl. da. forest. 1775 nr. 35.

⁷) Bilag t. kkl. da. journ. R R nr. 388 og 514 samt da. forest. ^{3/11} 1795 nr. 47 m. resol. af ^{25/11}.

⁸) Conditioner for dugmagersvende ved Usserød uldmanufaktur (den danske manufakturhandel: dokumenter og protokoller vedk. Usserød manufaktur 1792—1810).

tion⁹⁾. Fabrikanterne paa deres side og regeringen, som tilstræbte en billig-gørelse af produktionen, maatte derimod ønske en kraftig tilgang af indenlandske kvalificerede arbejdere. Ved indførelsen 1775 og 1777 af præmierne for indforskrivningen af fremmede svende blev det derfor fastsat som en betingelse, at der for hver saadan indforskreven svend skulde uddannes én indfødt. Samtidig indskærpedes 13. juli 1775 ved en nærmere bestemmelse af dugmagerlavets artikler forskriften fra 1741, ligesom der udlovedes en præmie af 100 rdl. til den klædefabrikant, som i løbet af 5 aar oplærte 5 indfødte drenge.

Virkingen af disse sidst omtalte bestræbelser spores i en opgørelse fra 1786 af forholdet mellem indfødte og fremmede svende i fire af de vigtigste tekstilbrancher¹⁰⁾. Der var ifølge denne

66 indfødte og	62 fremmede	dugmagersvende
41 — -	41 —	tøjmagervende
85 — -	14 —	silkevæversvende og
23 — -	16 —	florvæversvende, altsaa

ialt 215 indfødte og 133 fremmede svende.

Forholdet var altsaa det, at c. 62 % af svendene i disse fag 1786 var indfødte. Denne udvikling fortsattes i den følgende tid, saa at der 1794 kun fandtes 5 fremmede svende i dugmagerlavet og 6 i silkevæverlavet; d. v. s. at man for disse lavs vedkommende ved aarhundredets slutning faktisk var uafhængig af indvandring udefra¹¹⁾. Anderledes stillede det sig imidlertid med kattuntryktersvendene. Af disse skal der ifølge en opgivelse fra 1795 have været 100—150 i København, af hvilke to trediedele var fremmede, navnlig tyske¹²⁾.

Det var fortrinsvis det tyske element blandt svendene, man ønskede at trænge tilbage. Allerede 1735 havde Otto Thott fremhævet de vesteuropæiske arbejdere som „flittigere og ej nær saa meget fordærvede som de tyske ved deres urimelige og skadelige vedtægter“. En lignende iagttagelse førte 1775 baandfabrikant Serin og 1794 kattuntrykkerne Iselin og Tutein til at foretrække schweiziske og franske arbejdere for de tyske som mere „moralske“ og billigere end disse¹³⁾. Forholdet var det, at selv om de tyske svende vel ikke

⁹⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. 1745 nr. 4374 b. Sml. en udtalelse i bilag t. industrifagets journ. Æ (1821) nr. 189.

¹⁰⁾ Bilag til kkl. da. journ. A A (1786) nr. 172.

¹¹⁾ Danske kanc., kommiss. ang. lavene i Kbh. 1794 ¹¹⁾/: dokumenter til forhandlingsprotokollen nr. 50.

¹²⁾ Kkl. da. forest. 1795 nr. 47.

¹³⁾ Kkl. da forest. 1775 nr. 35 og bilag t. kkl. da. journ. R R nr. 388.

i fuld udstrækning kunde overføre deres hjemlands organisationer hertil, saa bevarede de dog tilknytningen til disse, ligesom de medførte deres lavssædvaner og krævede dem overholdt af de svende, de skulde arbejde sammen med. Det er i saa henseende karakteristisk, at overskærerne, hvis funktion var at færdigberede klædet, endnu i 1774 skød sig ind under udenlandske „oberskiererlaug“ og lod deres læredrenge udskrive ved disse¹⁴). Dette gav anledning til, at regeringen aaret efter udsatte præmier paa ialt 100 rdl. for hver indfødt overskærersvend, som blev oplært. Resultatet var, at der 1786 fandtes saa mange overskærersvende, at man turde skride til en længe paa-tænkt nedsættelse af lønnen for disse. Herved skulde klædefabrikanterne befries for at staa „under overskærernes piske“¹⁵).

Der er ingen tvivl om, at de lavsorganiserede svende følte sig hævede over manufakturernes øvrige arbejdere og lagde vægt paa at opretholde en særlig moralsk og social standard. Det kommer bl. a. til udtryk i dugmagersvendenes forslag til vedtægter for en sygekasse¹⁶). Ikke blot drages der omsorg for en sømmelig opførsel i værkstederne, ved svendeforsamlingerne og paa værts-husene, ogsaa i byen maa de færdes med passende anstand. Saaledes „bør enhver svend om søndagen, og naar han ikke med arbejde haver at bestille, opføre sig, som en honet-homme anstaar, med stok og hansker at gaa paa gaden, uden han vil bøde 1 mk. dansk“.

Spørgsmaalet om anvendelse af udenlandsk arbejdskraft staar i nær sammenhæng med lønspørgsmaalet. Det siger sig selv, at nødvendigheden af at hente den faglærte arbejdskraft fra udlandet maatte faa en afgørende indflydelse paa *arbejdslønnen*.

En af klageposterne, som den energiske klædefabrikant G. W. Daemen 1740 rettede mod sine kolleger, var den, at de havde vænnet sig til at give arbejderne altfor høje lønninger, hvoraf fulgte, at de fordele, toldbeskyttelsen gav fabrikanterne, blev illusoriske. Som et eksempel paa forholdet anførte Daemen, at, medens han gav sine overskærersvende 2 mk. 4 skill. i dagløn, betalte kommerceraad Courtonne sine 5 mk., altsaa 122 % mere. En saadan tingenes tilstand maatte selvsagt skabe uro blandt arbejderne. Daemens 16 medbragte overskærersvende truedes formeligt paa livet af de andre overskærere, og hans væversvende forlod deres vævestole. I og for sig tog Daemen sig ikke truselen om arbejdsnedlæggelse særlig nær. Han følte sig sikker paa, at han uden vanskelighed kunde faa de folk, han ønskede, fra udlandet. Han var overtødet om, at i det mindste hans gifte folk ikke vilde drage bort, da forholdene i hans og deres hjemland, de østrigske Nederlande, for tiden

¹⁴) Kkl. til fabrikskommissær Reiersen ^{10/7} 1774 (koll.'s kopibog).

¹⁵) Kkl. da. forest. 1786 nr. 61, plakate af ^{20/6} 1787 og bilag til fabriksdirektionens journ. 1787 nr. 139.

¹⁶) Bilag til kkl. ty. journ. 1743 nr. 3621.

var saa daarlige, at de næppe vilde kunne tjene halvt saa meget som her. Dels for uroens skyld og dels navnlig for at bringe klædevarernes priser ned fandt han det dog nødvendigt, at kommercekollegiet fastsatte en løntakst i overensstemmelse med den af ham anvendte.

Daemen ledsagede sit forslag med en beregning over, hvad tilvirkningen af et stykke uberedt klæde af 50 brabantiske alen og holdende 2 800 traade kostede i arbejdsløn henholdsvis paa hans manufaktur og i udlandet, hvorved han formentlig tænkte paa sit hjemland, de østrigske Nederlande¹⁷⁾. Ifølge denne beregning blev den samlede arbejdsløn herved i udlandet 10 rdl. 5 mk. 12 skill., medens Daemen i København betalte 18 rdl. 5 mk., altsaa c. 72 % mere. Ser man paa beregningens enkeltheder, viser det sig, at forskellen var størst for vævelønnens vedkommende, idet denne for Daemens manufaktur laa 113 $\frac{1}{3}$ % højere end den udenlandske. Derefter fulgte lønnen for uldvask og plukning, 100 % højere, og endelig spindelønnen, 33 $\frac{1}{3}$ à 66 $\frac{2}{3}$ % højere. Til de anførte fremstillingsomkostninger kom dernæst betalingen for klædets færdigberedning, først og fremmest overskærerlønnen, der beregnedes som dagløn. Medens denne i udlandet androg 1 mk. 6 skill. pr. dag à 12 timer, beløb den sig, som allerede anført, hos Daemen til 2 mk. 4 skill., d. v. s. c. 64 % mere.

Denne argumentation undlod ikke at gøre indtryk paa kommercekollegiet. Ved udstedelsen af dugmagernes lavsartikler 22. maj 1741 indføjedes i disse en takst for arbejdslønnen, hvorved denne for vævernes og overskærernes vedkommende reguleredes i overensstemmelse med Daemens lønsatser. Af taksten for overskærerne fremgaar iøvrigt, at der ikke betaltes noget særligt tillæg for overarbejde.

Fastsættelsen af denne takst fremkaldte en klage fra svendene, som fremholdt, at den betød en anselig formindskelse af lønnen¹⁸⁾. De vilde ikke bestride, at den foreskrevne løn stemmede med den, som var brugelig i de østrigske eller, som de stadig kaldte dem, de „spanske“ Nederlande. Men der var ikke taget hensyn til, at huslejen og leveomkostningerne i det hele laa langt højere her end der, hvor man kunde leje et hus med have og tilbehør for c. 8 rdl. aarlig og tilmed have adgang til at opdrætte al slags fæ til husholdningen. Med andre ord, det var synspunktet realløn, de ønskede anlagt. Ogsaa de sachsiske dugmagere havde, som vi véd, beklaget sig over den dyre husleje, der tildels var en følge af de høje priser paa bygningsmaterialer efter branden 1728. Flere af disse smaafabrikanter, hvis boligforhold næppe har været synderligt afvigende fra væversvendenes, betalte i 1738 en halv-aarlig husleje af 14—18 rdl., medens andre betalte langt mere¹⁹⁾. Et andet

¹⁷⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. 1740 nr. 902. Beregningen er foretaget i lybsk mønt, men her omsat til dansk.

¹⁸⁾ Bilag til kkl. ty. journ. 1741 nr. 1807.

¹⁹⁾ Ovenfor s. 86, samt bilag t. ty. journ. A nr. 703, 730 og 766.

forhold, som bidrog til at fordyre levevilkaarene, var de tyngende forbrugs-skatte, et moment, som allerede 1735 var ført i marken mod de industrielle bestræbelser²⁰).

Overfor klagerne kunde det dog, som det ogsaa skete, fremføres, at den dygtigste tømmersvend om sommeren højst kunde tjene 2 mk. og om vinteren 1½ mk. daglig, altsaa endnu mindre end en overskærersvends dagløn, hvorved endda maa bemærkes, at tømmersvenden var uden beskæftigelse størsteparten af vinteren. En trusel fra overskærersvendenes side om, at de som protest vilde forlade landet, viste sig at savne bund i virkeligheden. Overfor Daemens erklæring om, at han i løbet af 2—3 maaneder skulde skaffe alle de overskærere, der ønskedes, „lode de sig det gefalle“ og bøjede sig for den lovbestemte takst²¹).

Medens man i tøjmakerlavets artikler af 1741 foreløbig nøjedes med at bebude fastsættelsen af en løntarif, bestemte silkevævernes samtidig udstedte artikler en saadan for de vigtigste arbejdsomraader, idet det iøvrigt overlodes til oldermanden sammen med to mestre at supplere taksten for andre arbejders vedkommende. Alligevel gjordes det 1744 gældende, at de høje arbejds-lønninger i silkeindustrien var hovedhindringen for at naa til fremstillingspriser, som i nogen maade muliggjorde konkurrence med udlandet²²).

En ting var det at fastsætte en løntakst, en anden at faa den respekteret! Og her kneb det som sædvanligt i datiden. Trods den fastsatte mulkt af 10 rdl. for den mester, som betalte højere arbejds-løn end foreskrevet i taksterne, synes disse ikke at være bleven overholdt. Ifølge en 1791 af dugmagerlavet afgiven beretning skal klædefabrikanterne Essington og Frontin, der var indkommet til landet efter 1741, have overskredet taksten, hvorefter lavet af hensyn til prisstigningen paa levnedsmidler „efter nøjere overlæg“ havde set sig nødsaget til at forhøje lønnen, nemlig, som det fremgaar af et vedlagt skema, med 15—25 0/0, for saavidt der arbejdedes med hvidt garn. Man havde med andre ord paa egen haand ændret den af regeringen lovbestemte takst²³). Hertil kom andre uregelmæssigheder. 1755 maatte regeringen skride ind mod den trafik, at herværende fabrikanter under løfte om højere løn eller paa anden utilladelig maade søgte at forlokke arbejdere, der var indforskrevne af andre. I mange tilfælde kom man uden om taksterne ved at betale arbejderne ducører ved afslutningen af en bestemt arbejdspræstation, ved ydelse af huslejhjælp eller ved at give forskud²⁴). Paa

²⁰) Relationer over stifternes tilstand 1735—36 (Aarhus).

²¹) Generalmagasinet til kkl. ²⁵/₂ 1760 (kkl.: generalmagasinet vedk. 1738—80. 1 pk.).

²²) Bilag t. kkl. ty. journ. 1744 nr. 4237.

²³) Bilag t. kkl. da. journ. M M nr. 651. Det har her som andensteds været en ulempe, at der ikke har været adgang til de i Københavns stadsarkiv beroende lavsarkiver.

²⁴) Forordn. ³/₁₁ 1755, kkl.'s kopibog ¹/₁—²⁰/₀ 1774 s. 242 og bilag til da. journ. F (1776) nr. 354.

den anden side forekommer der ogsaa eksempler paa, at fabrikanterne søgte at beskære arbejdslønningerne ved at tvinge arbejderne til at modtage i hvert fald en del af lønnen i naturalier, altsaa *trucksystemet*, skønt det selv sagt er svært at danne sig en forestilling om dette fænomens udbredelse. Saaledes klagede 1740 dugmageren Fünfstücks svende over, at han betalte dem med penge af bly, for at de skulde fortære alt i hans hus. Og 1768 ønskede arbejderne paa Kronborg geværfabrik „frihed at købe viktualier, hvor vi ville, for voris fortjeneste“²⁵⁾.

I 1760 fremdrog generalmagasinets direktion spørgsmaalet om arbejdslønningerne i forbindelse med en plan om andre foranstaltninger til billig-gørelse af produktionen²⁶⁾. Den foreslog kollegiet, at man lod afholde et møde med alle mestre og oldgeseller, de sidste som repræsentanter for svendene, og forklarede dem nødvendigheden af at nedbringe varepriserne, saafremt man skulde have haab om at opretholde industrien, samt at vejen hertil maatte være en nedsættelse af arbejdslønnen gennem en detailleret regulering. Ved at medtage svendenes repræsentanter haabede man at forebygge uro blandt arbejderne. Ved reguleringen skulde den betragtning lægges til grund, at en flittig svend højst skulde kunne tjene 2 mk. om dagen, en skrubler (d. v. s. en finkarter) og en karter fra 1 til 1½ mk. og en spinder 10 til 16 skill. daglig.

Der kom dog intet ud af denne del af forslaget, og bedre gik det ikke 1769, da en del fabrikanter selv rejste spørgsmaalet om en almindelig lønedsættelse. Frygt for at vække misfornøjelse blandt svendene, som da muligt kunde foriade landet, bragte planerne til at strandes²⁷⁾. I 1774 optog kommercekollegiet imidlertid paany tanken i en henvendelse til den nylig udnævnte fabrikskommissær N. L. Reiersen. Kollegiet indrømmede, at det i og for sig vilde være naturligt, om man overlod fabrikanterne selv at træffe overenskomst med hver enkelt arbejder om hans løn og betinge denne af hans duelighed, arbejdets natur o. s. v. Men som forholdene laa, kunde det let føre til, at den ene fabrikant søgte at hverve den andens bedste folk ved tilbud om højere løn. Der var derfor, mente kollegiet, ingen anden udvej end at fastsætte takster for hver enkelt slags arbejde og gældende alle arbejdere, uanset deres større eller mindre dygtighed. Man var i kollegiet af den opfattelse, at taksterne af 1741 var sat altfor højt, nemlig for at hidlokke fremmede arbejdere. Nu var forholdet, mente man, det modsatte, idet der syntes at herske mangel paa arbejde til de ledige svende. Det vilde derfor være det rette tidspunkt til at foretage en nedsættelse. Det er for saavidt rigtigt nok,

²⁵⁾ Bilag t. kkl. ty. journ. 1740 nr. 951 og indlæg til sjæll. miss. 18/3 1768 nr. 206. Om aflønning ved naturalier og mønttegn paa Frederiksværk se Carl Christensen: Frederiksværk (Kbh. 1926) s. 63 og 99.

²⁶⁾ Generalmag. til kkl. 25/2 1760 (pakken: generalmagasinet vedk. 1738—80).

²⁷⁾ Kkl. til Reiersen 18/7 1774 (kkl. kopibog 1/1—20/8 1774, s. 240 ff.

at der 1774 gjorde sig en stærk arbejdsløshed gældende, saaledes baade blandt dugmagerne og silkevæverne. Men der var dog her tale om et forbigaaende fænomen, hvilket fremgaar af, at man 1775 og følgende aar præmierede indvandring af fremmede arbejdere.

Reiersen skulde efter overlæg med oldermændene og de kyndigste mestre — om svendene var der denne gang ikke tale — indgive forslag om, hvorledes den ønskede hensigt kunde opnaaes, og hvormeget lønnen kunde nedsættes. Skulde der trods alt opstaa frygt for, at svendene nu eller senere, naar fabrikvæsenet var godt igang, skulde forlade landet, fandt kollegiet det rimeligt, om man her ligesom i andre lande nægtede dem rejsepas, med mindre det ved attest fra det paagældende lavs oldermænd godtgjordes, at de ikke kunde faa arbejde her.

N. L. Reiersen, der var en baade energisk og meget indsigtfuld mand, tog med iver fat paa den stillede opgave, som ogsaa af den grund maatte interessere ham, at han i 1774 ved overtagelsen af det kgl. silkemanufaktur selv var bleven fabriksentreprenør. I sin betænkning af 17. okt. 1774 til kommercekollegiet sluttede han sig til den betragtning, at den høje arbejdsløn i industrien var en hovedaarsag til de høje varepriser²⁸⁾. Han indrømmede, at arbejdslønnen var afhængig af „levemaaden“, og at denne maatte være forskellig for de forskellige lande, alt efter disses uensartede klima, levnedsmiddelpriser o. a. omstændigheder. Hvorvidt forholdet mellem levemaade og arbejdsløn her i landet var det rette, og om en lønedsættelse var gennemførlig i øjeblikket, lod sig ikke saa let afgøre. „Mestrenes uoverensstemmende tænkemaade“ paa dette punkt beredte ham store vanskeligheder. Han var derfor, skønt han ligesom kommercekollegiet havde opmærksomheden henvendt paa industrien som helhed, stemt for at begynde med *silkeindustriens arbejdslønninger*. Her stillede sagen sig nemlig lettere paa grund af mestrenes ringe antal — der var 1774 kun 4 silkefabrikanter, hvoriblandt Reiersen selv²⁹⁾ —, deres forstaaelse af sagens betydning og ikke mindst, fordi svendene i øjeblikket frygtede „formedelst fabrikerens forfald at blive brødløse“. Sammen med de tre andre fabrikanter, A. P. Klopstock, S. H. Klein og Morten Ottesen, havde han opsat et udkast til en ny løntakst. Rent principielt ansaa ogsaa Reiersen det for heldigst, om man kunde overlade til den enkelte arbejdsgiver at komme overens med sine folk om lønnen. Men da det, som forholdene laa, ofte var fabrikanten mere om at gøre at faa mange folk „end at se paa deres duelighed og arbejdslønnens billighed“, idet understøttelsespolitikken tillod ham at se stort paa lønspørgsmaalet, var det nødvendigt at fastsætte lønnen ved en takst og paalægge dem straf, som overtraadte denne. Saaledes som lønnen var bestemt ved de hidtil gældende takster — fra 1741

²⁸⁾ Bilag t. kkl. da. journ. E nr. 638. 13.

²⁹⁾ Generaltabel i pakken: Miscellanea fabrikvæsenet i almh. og kommercefonden vedk. 1773—94.

—, indeholdt den utvivlsomt en præmie, sigtende til at hidlokke fremmede arbejdere. Saasnart der imidlertid ikke var tale om mangel paa saadanne, burde synspunktet være, at lønnen alene skulde være „en gengældelse for deres arbejde“.

Ved udarbejdelsen af takstforslaget var den betragtning lagt til grund, at „2, 2¹/₂ til 3 rdl. ugentlig fortjeneste (d. v. s. 2, 2¹/₂ til 3 mk. daglig) er tilstrækkeligt til en vindskibelig arbejdsmands skikkelige og tarvelige udkomme“. I overensstemmelse hermed og paa basis af erfaringen om, hvad en svend var i stand til at udføre af hvert slags arbejde aarlig, ugentlig og daglig, havde Reiersen udarbejdet taksten. Om denne kan siges, at den, saavidt en sammenligning med den hidtil gældende lader sig foretage, betød en nedsættelse paa indtil 40 ⁰/₁₀₀.

Reiersen var forberedt paa, at nedsættelsen af lønningerne vilde opbringe gemytterne, gøre nogle opsætsige og faa andre til at rejse bort. Men et land kunde ikke bestandig „blive slave af en anordning, som paa den tid, den blev givet, var højst nødvendig og havde den bedste hensigt“. Han fandt det derfor rimeligt, om man greb ind overfor saadanne arbejdere, „som af særsindighed vil bortrejse alene for at sætte manufakturerne i forlegenhed“. Den „mildeste“ form for en saadan indskriden vilde være den af kollegiet foreslaaede, at nægte enhver arbejder rejsepas, med mindre han med oldermandens og sin mesters attest kunde godtgøre, at han intet arbejde kunde faa. Betegnende for den ængstelse, hvormed man imødesaa følgerne af lønnedsættelsen, er det, at Reiersen ønskede foranstaltningen med pasnægtelsen gennemført ved en „privat“ befaling til overpræsidenten, altsaa ikke ved en offentlig anordning, samt at denne tilkendegivelse gik forud for løntakstens bekendtgørelse.

Kommercekollegiet fulgte for saavidt Reiersens indstilling, som det under 19. nov. 1774 beordrede Københavns overpræsident Braem og generalmagasinkontoret til at følge de angivne retningslinier ved udstedelsen af pas til fabriksfolk, altsaa ikke blot silkearbejdere. Samme dag tilskrev man Reiersen, at kollegiet fandt det betænkeligt at offentliggøre det foreslaaede lønningsreglement for silkemanufakturernes, selv om man fuldt ud billigede det. Det henstilledes, at hensigten søgtes opnaaet gennem en overenskomst mellem fabrikkerne, hvorefter kollegiet vilde give den sin stadfæstelse. Som grund til denne forsigtige holdning angav man, at regeringen netop stod overfor en udvidelse af manufakturernes, som vilde nødvendiggøre nye indkaldelser af arbejdere fra udlandet. Under saadanne forhold vilde en offentlig proklamation af den anførte art gøre et daarligt indtryk.

Resultatet blev altsaa, at silkefabrikkerne den 16. dec. 1774 indbyrdes sluttede en kontrakt om arbejdslønnens nedsættelse efter det anførte udkast. Denne kontrakt stadfæstedes derefter under 7. jan. 1775 af kommercekol-

legiet. Samtidig sørgede man for, at der i Korsør og ved andre færgesteder blev truffet foranstaltninger til at forhindre passage ud af landet uden pas³⁰).

Det skulde dog snart vise sig, at gennemførelsen af et saadant *stavnsbaand* for fabriksarbejderne var forbundet med visse vanskeligheder. Allerede i nov. 1774 havde overpræsident Braem ytret tvivl om berettigelsen af at nægte fremmede svende pas, naar de beviste, at de hverken skyldte lavet eller deres mester noget. Han lagde ikke skjul paa, at et saadant indgreb i haandværkernes hævdvundne frihed til at rejse paa professionen for at duelliggøre sig forekom ham meget betænkeligt, ikke mindst af hensyn til de mulige konsekvenser for danske haandværkssvende i udlandet. Mere indtryk gjorde det, da i aug. 1775 den sachsiske gesandt greb ind i et tilfælde, hvor en dugmagerssvend var blevet nægtet pas. Det medførte, at departementet for udenlandske affærer udtalte sin betænkelighed ved de trufne foranstaltninger overfor kommercekollegiet. Dette maatte nu trække i land og forsikre, at ingen enkelt svend skulde forhindres i at rejse, naar han ikke skyldte noget bort eller paa anden maade havde forset sig.

Virkningen af silkeindustriens ny løntarif, hvis karakter iøvrigt gør en bedømmelse vanskelig, belyses gennem en polemik mellem svende og mestre fra begyndelsen af aaret 1775³¹). Det fremgaar med tydelighed heraf, at naar mestrene til grund for tarifens beregning havde regnet med en ugentlig for-tjeneste af 2—3 mk. for en svend, forudsatte dette ikke blot, at svenden arbejdede alle ugens seks hverdage, altsaa ogsaa mandag og lørdag, som efter tysk haandværkerskik i reglen var fridage, men tillige en effektiv arbejdsdag paa 12—14 timer. Ydermere synes de ikke at have taget tilbørligt hensyn til, at svenden af sin løn maatte udrede betaling til 1 à 2 spoledrenge à 1½—2 mk. ugentlig, samt penge til lys. Endelig skulde den hidtidige sædvane, at en svend nød 2 mk. daglig, naar han som følge af væverstolenes indretning til et nyt arbejde eller af andre uforskyldte aarsager blev ledig, nu ophøre. Ganske vist hævdede mestrene, at ophold ved vævenes indretning var en sjælden foreteelse, som højst behøvede at vare 2—3 uger; men de indrømmede dog, at svendene nylig havde gaaet ledige i 4—8 uger. Følgen var, at svendene kom i gæld til mestrene for forskud i disse ledighedsperioder og siden maatte afdrage denne af lønnen. Svendene kom i deres beregning til det resultat, at de kun vilde faa 2 rdl. 1 mk. 4 skill. ugentlig til at ernære sig selv med kone og børn for. Heroverfor hævdede mestrene, at en svend ikke behøvede at være ene om at underholde sin familie, idet en dygtig moder som silkevinder vilde kunne tjene 2½ til 4 mk. ugentlig. Altsaa, som det synes, en indrømmelse af svendelønnens utilstrækkelighed, naar talen var om en familiefader, og samtidig en oplysning om den ukvalificerede arbejdskrafts

³⁰) Kkl. ty. forordnings-, reskript-, koncessions- og privilegieprot. 1773—75 s. 479 ff. og bilag t. kkl. da. journ. E nr. 638. 13.

³¹) Bilag t. kkl. da. journ. E nr. 638. 13.

lønforhold, ikke stort mere end $\frac{1}{6}$ af svendelønnen. Iøvrigt skal det anføres, at Københavns magistrat stillede sig paa svendenes side og fandt disses klage grundet.

Reiersen paa sin side var tilfreds og fortsatte beredvilligt arbejdet for en billiggørelse af produktionen gennem lønreduktioner. I slutningen af 1775 henvendte han i saa henseende sin opmærksomhed paa *baandfabrikerne*. For at naa det ønskede maal, maatte man, hævdede han, tilstræbe en tilstand, hvor arbejderne ikke var „saa faa, at de kan foreskrive deres mester love og sætte ham i forlegenhed ved deres efterladenhed. De bør være saa overflødige, at de kan tvinges til at arbejde efter de forskrifter, dem gives, uden at knurre, at tilbringe de dage og timer, som til arbejdet er bestemte, i deres mesters værksted, at nøjes med den løn, der er forholdsmæssig med deres tro arbejde og landets levemaade“. For øjeblikket var forholdet det, at baandfabrikerne havde for faa folk. Det givne løfte om præmiers udbetaling for fremmede arbejders inddragning og den dertil knyttede forpligtelse til at oplære indfødte lærlinge vilde forhaabentlig bidrage sit til at afhjælpe denne mangel. Baade piger og drenge vilde her kunne gøre god fyldest. Nogen regulering af baandfabrikerens løn havde hidtil ikke fundet sted. „Enhver betaler efter sin phantasie, og ikke sjældent overbyder den ene den anden, en skrøbelighed, de faa herværende svende véd at bringe sig til nytte.“ Til illustration af forholdene fremlagde Reiersen en fortegnelse over, hvad paa den ene side Pullich og Tschudi og paa den anden side Serin betalte arbejderne ved baandmøllerne. Det fremgaar af denne, at Serins arbejds løn for en række sorters vedkommende laa ca. 100 % højere end de andres. Og endda mente Pullich sig i stand til at nedsætte sine lønninger med 10—25 %, hvis han gik over til at anvende schweiziske arbejdere. Han havde nemlig allerede kontraheret med et par saadanne til satser, der laa under, hvad han ellers gav. Reiersen anbefalede kollegiet at give Serin paalæg om ikke at betale højere løn end Pullich, „ifald han ellers vilde vente godt af den ham beviste kongelige naade“. Herpaa resolverede kollegiet, at der burde søges tilvejebragt et forlig ved fabrikskommissærens mellemkomst, saaledes at den ene fabrikant ikke gav mere i løn end den anden³²).

1776 kom turen til *dugmagernes* eller klædefabrikanternes lønninger. Det lykkedes Reiersen at faa overtalt flertallet af mestrene i dette lav til at vedtage en overenskomst, hvorved de forpligtede sig under en vis fastsat mulkt til ikke at betale deres *skrublere*, d. v. s. finkartere, over en vis fastsat løn — heller ikke i form af ducører el. lign. Det drejede sig om et regulativ, hvorefter en almindelig flittig arbejder skulde kunne tjene 2—2½ rdl. ugentlig. Tre af 25 dugmagere havde dog ikke underskrevet. Vedtægten stadfæstedes af kommercekollegiet 7/6 1776, og de tre mestre, som ikke havde villet under-

³²) Kkl. da. journ. E (1775) nr. 860 m. bilag.

skrive, fik tilhold om at bøje sig. Iøvrigt indeholdt overenskomsten en bestemmelse om, at ingen mester maatte tage en opsætsig skrubler i sin tjeneste, samt et tilsagn fra mestrene om, at de vilde tillære saa mange skrublere, som omstændighederne tillod³³⁾.

Naar der i denne sammenhæng ikke rørttes ved klædevæversvendenes løn, skyldes det sandsynligvis, at den her stedfundne stigning ikke var saa høj som i flere andre fag. Derimod havde kommercekollegiet ganske givet et godt øje til *overskærersvendenes* lønforhold. Men paa dette punkt var man som foran omtalt endnu for afhængig af tilgangen udefra til at turde foretage en lønreduktion. Først i 1786, da der takket være præmierne for oplæringen af indfødte overskærere, mentes at være et rigeligt udbud af saadanne, skred man til handling. I en redegørelse fra kommercekollegiet udtaltes det, at en overskærersvend ugentlig kunde fortjene 5 à 6 rdl., hvilket var mere end det dobbelte af, hvad en klædevæversvend trods al flid kunde have. Paastanden om de 5—6 rdl. var ubestrideligt en overdrivelse, da det af fabriksdirektionens erklæring om sagen ¹⁴/₃ 1787 fremgaar, at timelønnen laa ved 4—5 skilling, hvorved den ugentlige fortjeneste med en arbejdsdag paa 14 timer højst vilde kunne blive henved 4¹/₂ rdl. Men timelønnen laa dog 33¹/₃ à 66²/₃ % højere end den ved taksten af 1741 fastsatte, da der regnedes med en timeløn af 3 skilling. Fabriksdirektionen foreslog nu lønnen nedsat med 1 skilling til henholdsvis 3 og 4 skill. i timen efter arbejdsdets art og indsendte et i forbindelse med klædefabrikanternes udarbejdet reglement. Dette stadfæstedes af kommercekollegiet ¹³/₆ 1787 med den sædvanlige motivering, at man ikke kunde overlade til fabrikanterne selv at regulere lønnen, da det kunde medføre, at visse fabrikanter søgte at tiltrække sig andres folk ved at betale højere løn³⁴⁾.

Om virkningen af denne lønnedsættelse foreligger der en udtalelse af en klædefabrikant, fremsat 1791. Den paagældende, dugmagermester Joh. C. Schule, modsatte sig da et lønreglement med den begrundelse, at taksten for overskærerslønningen, som havde bragt de bedste svende til at forlade staden, ikke blev efterlevet. Fabriksdirektionens svar her paa, at den ikke kunde godtage det argument, at en ældre bestemmelse ikke var bleven overholdt, fordi denne indvending kunde gøres mod mange andre anordninger, indeholder ved denne uforbeholdne indrømmelse af den manglende respekt for regeringens paabud en interessant tidshistorisk karakteristik³⁵⁾.

Joh. C. Schules anførte udtalelse fremkom i anledning af et forsøg 1791 fra nogle klædefabrikanters side paa at faa kommercekollegiets stadfæstelse paa en ny takst for klædevæversvendenes arbejde, for saavidt de „nyind-

³³⁾ Bilag t. kkl. da. journ. F nr. 354 og tyske forordnings-, reskript- og koncessionsprot. 1776—77 s. 127 ff.

³⁴⁾ Kkl. da. forest. 1786 nr. 61 og 1787 nr. 39, samt bilag til journ. C C nr. 231.

³⁵⁾ Bilag t. kkl. da. journ. M M nr. 651.

rettede“ énmandsbetjente flyveskyttævve angik. Det fremgaar af indlæg-
gene i denne sag³⁶⁾, at den engelske flyveskyttæv var begyndt at komme i
brug hos enkelte dugmagere her i landet omkr. 1770, men at den endnu 1791
langtfra var almindeligt anvendt. Den omstændighed, at der i nogle aar
havde hersket en følelig mangel paa duelige klædevæversvende, idet flertallet
efter udstaaet læretid lod sig hverve til land- og søtaten, bevirkede, at flere
klædefabrikanter nu tog fat paa at indrette énmandsvæve, „hvorved én per-
son kan forarbejde ligesaa meget som to andre paa de sædvanlige vævestole“.
Blandt dem, der saaledes tog skridtet til at prøve den ny indretning, var ogsaa
dugmagerlavets oldermand G. J. Branner, der 1790 opstillede en énmands-
væv. Han kunde imidlertid ikke faa nogen dugmagersvend til at betjene den
og maatte sluttelig udbede sig dispensation fra lavsartiklerne for at kunne
sætte en dreng fra Danzig til væven. Som i dette saaledes i andre tilfælde.
Svendene syntes formelig at have „aftalt med hinanden ej at arbejde paa
nogen af disse væve“. Den ny væv stod for dem som en trusel om arbejds-
løshed og en deraf følgende svækkelse af deres position overfor mestrene.
Paa grund af denne modstand, og fordi arbejdet ved énmandsvæven var
sværere, stilledes der nu forslag om en ny løntakst med højere satser for de
vævere, der betjente de nye væve. Man tog udgangspunktet i taksten af 1741
og foreslog generelt lønnen ved énmandsvæven forhøjet med 50 %. Det be-
tød dog ikke, at arbejderen ved den ny væv skulde have 50 % mere end en
svend ved den gamle vævstype, idet der, som allerede anført, faktisk var sket
en stigning af væverlønnen paa 15—20 %, ganske vist uden at kongens stad-
fæstelse var indhentet. Naar mestrene nu i 1791 ønskede en saadan, skyldtes
det, at de maatte regne med en stærk modstand mod reguleringen fra sven-
denes side. Selv blandt mestrene var meningerne stærkt delte. Det lykkedes
saaledes kun Branner at faa syv af sine lavsbrødrers underskrifter paa hen-
vendelsen, medens ni andre forholdt sig passive. Blandt disse var dog Hoff-
mann paa Jonstrup og J. G. Schmidt tilhængere af énmandsvæven, som de
havde været de første til at indføre. Hoffmann havde imidlertid sin egen
takst og ønskede forøvrigt lønningerne længere ned. Og J. G. Schmidt fandt
det endnu for tidligt at regulere lønnen for énmandsvævene, eftersom for-
dommene mod dem stadig var saa stærke baade blandt svende og mestre.
Andre som Schule, Temstrup og Rostoch interesserede sig overhovedet ikke
for énmandsvæven. De to første hævdede, at lønnen for arbejdet ved to-
mandsvæven var for lav, og at kun de gældbundne svende, der var tvunget
dertil, vilde gaa for denne løn, medens de gode svende rejste bort. Det var i
denne forbindelse, Schule henviste til udfaldet af overskærerlønnens regu-
lering 1787.

Kommercekollegiet ses ikke at have reageret paa henvendelsen. Sandsyn-

³⁶⁾ Fabrikksdirektionens journ. 1790 nr. 92 og 101 samt bilag t. kkl. da. journ.
KK nr. 768 og MM nr. 651.

ligvis har man bl. a. af hensyn til den raadende uenighed imellem mestrene anset det for heldigst at lade disse om selv at naa til en ordning.

I det hele synes regeringen i aarene omkring aarhundredskiftet at have næret ringe tilbøjelighed til at blande sig i lønspørgsmaalet. Dette berøres kun rent periferisk i officielle aktstykker. Saaledes oplyses det rent en passant, at en kattuntrykkesvend 1795 kunde tjene 4—7 rdl. ugentlig, en løn, der satte den fremmede ugifte svend i stand til at rejse til Tyskland og leve der vinteren over³⁷⁾. Regeringens standpunkt kommer til udtryk i forordningen af $2\frac{1}{3}$ 1800 1. kap. 1 § 1—2 art., som overlod til de enkelte mestre og svende selv at komme overens om arbejdet, baade hvad opsigelse og løn angik. Forordningen, der udtrykkeligt medtog fabrikslavene, ophævede altsaa i virkeligheden alle ældre løntakster³⁸⁾.

Den inflation, som satte ind fra aarhundredskiftet, og som efter Danmarks indtræden i krigen 1807 antog en stadig mere faretruende karakter, satte sig ogsaa tydelige spor i arbejdslønningerne. Medens efter svendenes opgivelse³⁹⁾ væverlønnen omkr. 1800 androg 45 skill. for 1 smit — regnet til 6 danske alen — eller $7\frac{1}{2}$ skill. strengen, idet nogle fabrikanter foretrak denne beregningsmaade — betaltes der ifølge samme kilde 1811 24 skilling for strengen, altsaa godt og vel tre gange saa meget. Stadig ifølge svendenes opgivelse steg prisen for en alen klæde fra omkr. 1800 til 1811 fra 2 à 3 rdl. til 10 à 16 rdl., altsaa det femdobbelte. Fastlandsspærringen og krigen med England skabte for industrien en beskyttelse langt mere effektiv end tidligere tiders indførselsforbud⁴⁰⁾. Ikke mindst uldvareindustrien undergik i aarene 1807—12 en betydelig udvikling, karakteriseret ved udvidelsen af ældre virksomheder, anlæg af nye og en almindelig indførelse af karte- og spindemaskiner. En følge af disse forbedrede konjunkturer for industrien var, at fabrikanterne uden større betænkelighed gik med til at hæve arbejdnernes lønninger. Imidlertid naaedes 1811—12 det punkt, da bekymringen over denne udvikling begyndte at gøre sig gældende. Udskrivningerne til hæren, troppernes forlægning til Holsten, der berøvede de københavnske fabrikker en haardt tiltrængt reserve i de mange soldater, der med militærtjenesten havde forenet arbejdet i fabrikerne, og endelig de fristende muligheder, som ny erhverv — f. eks. kaperfarten — lokkede med, foraarsagede en mangel paa arbejdskraft, der drev fabrikanterne ud i en stadig haardere kappestrid om at skaffe sig folk.

³⁷⁾ Kkl. da. forest. 1795 nr. 47.

³⁸⁾ Jvfr. fabriksdirekt.'s skr. t. kkl. $\frac{3}{4}$ 1811 (bilag til industrifagets journ. P nr. 1234).

³⁹⁾ Bilag t. industrifagets journ. P (1811) nr. 1571. Opgivelserne viser, hvor en sammenligning lader sig foretage, god overensstemmelse med mestrenes. Sml. P nr. 1568.

⁴⁰⁾ Axel Nielsen: Dänische Wirtschaftsgesch. s. 368 f.

Betænkeligheder af denne art fremkaldte i april 1811 en henvendelse til fabriksdirektionen fra en af de ny fabriksentreprenører, vinhandler C. L. Hude, som aaret før havde erhvervet sig privilegium paa at drive en klædefabrik. Ud fra den betragtning, at øjeblikkets krigskonjunkturer før eller senere vilde ophøre og en tilstand indtræde, hvor dansk klæde kun vilde være i stand til at hævde sig overfor udenlandsk i kraft af godhed og prisbillighed, vendte Hude sig mod visse „fabrikantere, som, medens de skriger højt om fabrikanlæg til landets gavn, dog kuns have øjeblikkets vinding til formaal og søge at opnaa denne ved at trække arbejderne til sig med overdreven høj løn, som de igen vilde vinde tilbage ved at forlange yderst høje priser for ofte højst maadelige varer“. Han forudsaa, at den tid kunde komme, hvor det klæde, som med en arbejdsløn af 2 rdl. pr. alen nu kostede 7—8 rdl., maaske maatte sælges for 2—3 rdl. En virkelig fast og varig fremgang kunde kun ventes, naar baade fabrikant og arbejder førte et tarveligt og vindskibeligt liv. Som midler til at undgaa den „stedsevoksende forhøjelse af arbejdslønnen“ foreslog Hude, at fabriksdirektionen fastsatte „en bestemt med tiderne passende arbejdsløn“ for alle danske klædefabriker og bødestraf for de fabrikanter, som gav højere eller lavere løn, samt at man til forebyggelse af svendenes „afskyelige mandagssviren“ betalte den svend, som arbejdede alle ugens 6 hverdage, 1 rdl. ugentlig, m. v. Samtidig meddelte han et udkast til en løntakst, af hvis enkeltheder nogle, som viser klassificeringen af de forskellige arbejdspræstationer indenfor klædeindustrien, her skal anføres. Saaledes skulde en dugmagersvend ved jævn flid kunne tjene 6 à 7 rdl. om ugen, hvilket kunde opnaaes ved at betale 6—7 mk. pr. smit eller 18—20 skill. for hver ivævet streng. Medens en svend altsaa skulde kunne tjene 1 rdl. (6 mk.) om dagen, satte han daglønnen til 3½ à 4 mk. for „et menneske, som drager maskiner eller har andet svært indvendigt arbejde“. Den menneskelige trækraft var paa dette tidspunkt reglen ved maskindrift. Herefter fulgte uldskrubberen, hvis løn skulde fastsættes saaledes, at han kunde tjene 3—3½ mk. daglig, og maskinspinderen med 2—2½ mk., medens haandspinderen kun fik 1½—1¾ mk. daglig og endelig „et barn ved haspningen ved maskinerne ugentlig 7 à 8 mk.“ eller c. 1 mk. 4 skill. daglig⁴¹⁾.

I juni 1811 klagede strømpefabrikant Alex. Mitchell i Gentofte til fabriksdirektionen over, at hans svende idelig krævede lønforhøjelse, til trods for at han gav det dobbelte af lønnen „i forrige tider“⁴²⁾. Næsten hver lørdag truede svendene med at ville forlade ham, fordi de københavnske strømpevævere, navnlig Warburg, allerede længe havde betalt højere løn. Det havde været ham umuligt at faa fyldestgørende oplysninger om lønnen i hovedstaden. Heller ikke havde han kunnet faa en overenskomst i stand med fabrikanterne der om en fast løntarif. Da han aldrig kunde føle sig sikker paa at

⁴¹⁾ Bilag t. fabriksdirektionens journ. 1811 nr. 55.

⁴²⁾ Bilag t. industrifagets journ. P nr. 1234.

kunne beholde sine arbejdere, forudsaa han sin virksomheds snarlige standsning. Han henstillede til fabriksdirektionen at undersøge sagen og foreslog en forsamling af mestrene til at vedtage et lønreglement. Dette, som han ønskede stadfæstet af direktionen, skulde gælde for et kvartal ad gangen. Fabriksdirektionen gjorde heroverfor opmærksom paa, at den ikke kunde tage sig af hans klage, da der ikke fandtes nogen konvention eller legal forpligtelse med hensyn til lønnen. Alligevel mente den, at forslaget burde tages op til overvejelse, saa meget mere som klædefabrikkerne — der tænkes formentlig paa Hude — ogsaa havde indgivet klage over den idelige forhøjelse af arbejdslønnen. Det kom da ogsaa til en drøftelse af sagen mellem direktionen og repræsentanter for strømpevæverne saavel som tøj- og klædefabrikkerne — iblandt disse sidste Hude. Trods en, som det synes, almindelig mangel paa tiltro til, at misbrugene kunde hæves ved en foranstaltning som den foreslaaede, var der dog stemning for at forsøge den. Utvivlsomt af hensyn til forordningen af 1800, der overlod til mestre og svende selv at komme overens om lønnen, ønskede fabriksdirektionen kongens autorisation paa den paatænkte ordning. Denne gik i overensstemmelse med Mitchells forslag ud paa, at mestre og entreprenører indenfor hver branche skulde forsamles hvert kvartal for at bestemme arbejdslønnen, hvorved flertallets ønske skulde være afgørende. Den saaledes trufne bestemmelse skulde forelæses oldgesellerne som svendenes repræsentanter, for at de kunde gøre deres synspunkter gældende, og en genpart derefter tilsendes fabriksdirektionen. Overtrædelse af tarifen skulde straffes med bøder, første gang 20 rdl. og siden dobbelt op hver gang. Dog udtalte man betænkelighed ved at forbyde, „at en fabrikant ved en gave eller paa anden maade belønnede en særdeles duelig arbejder“.

Ved en skrivelse af ⁵/₁₀ 1811 til fabriksdirektionen tiltraadte kommercekollegiet forslaget, idet man dog fandt den kgl. approbation unødvendig. Kollegiet tvivlede ikke paa, at de respektive lav og fabriksentreprenører i erkendelse af foranstaltningernes gavnlighed selv vilde paase vedtægtens overholdelse. Men man ønskede gerne at modtage indberetninger om, hvorvidt det tilsigtede opnaaedes⁴³⁾. Den 19. nov. modtog kollegiet fra direktionen genparter af dug- og tøjmagerlavens lønvedtægter⁴⁴⁾. Samtidig oplystes det, at tøjmagerne og bomuldsfabrikkerne nu for en stor del fremstillede samme slags varer, hvorfor tøjmagerlavet anmodede om, at de fabriker, der stod udenfor lavet, maatte faa paalæg om at fastsætte en forholdsmaessig arbejdsløn, samt at undlade at betale deres arbejdere ekstraducører. Det drejede sig foruden om klædekræmmerne Kierkegaard & Aabyes nyanlagte bomuldsfabrik om klædekræmmerlavets gamle tøjfabrik, der betalte svendene 20 rdl. ekstra om aaret, samt lys og husleje. En saadan

⁴³⁾ Industrifagets kopibog ¹/₀—³¹/₁₀ 1811 s. 513 ff.

⁴⁴⁾ Bilag til industrifagets journ. P nr. 1568.

flothed kunde lavsmestrene, der ikke selv forhandlede deres varer, ikke til-lade sig, hvorfor deres svende blev opsætsige. Fabrikdirektionen sluttede sig til denne klage og anbefalede et paabud til bomuldsfabrikanterne om at slutte sig til tøjmagernes lønftale. Alligevel synes spørgsmaalet ikke at være blevet løst.

Der kan, efter hvad der ovenfor er anført, ikke herske tvivl om, at det oprindelig havde været fabrikdirektionens mening, at svendene skulde have lejlighed til at tage stilling til lønvedtægten, inden denne fik endelig gyl-dighed. Da imidlertid dugmagersvendenes oldgeseller efter lavsforsamlin-gens afholdelse indfandt sig hos oldermændene J. G. Wilde for at erfare be-væggrundene til, at man fastsatte en løntakst paa et tidspunkt, da de mest nødvendige levnedsmidler daglig steg i pris, samt tillige for at faa besked om lønnens højde, affærdigedes de med „det despotiske svar: naar det var appro-beret, skulde vi nok faa det at vide“. Svendene var paa det rene med, at saavel fabrikdirektionen som kommercekollegiet, naar det kom til stykket, stod paa fabrikanternes side. De valgte derfor at skyde sig ind under Køben-havns magistrat og danske kancelli, hvor fabriksherresynspunkterne endnu ikke havde den vægt som hos de to nævnte institutioner. Forholdet var det, at fabrikslavene 1773 var henlagt under kommercekollegiets fagomraade. Forordningen af $\frac{21}{3}$ 1800 havde dog skabt en uklarhed paa dette punkt der-ved, at denne anordning, der var truffet gennem kancelliet, havde behandlet fabrikslavenes forhold sideordnet med de andre lavs. De to oldgeseller hæv-dede nu, at mestrenes vedtægt var ugyldig, fordi den nævnte forordning udtrykkelig bestemte, at mestre og svende kunde forene sig om arbejdet, som de bedst vidste og kunde, med hensyn til opsigelsesfrist og arbejds-løn. Iøvrigt paapegede de det uretmæssige i at sætte en bestemt takst for lønnen „i denne tid, da alle levnedsmidler daglig stiger i pris, ikke at tale om andre fornødenheder“. Magistraten indsendte klagerne til kommercekollegiet og anerkendte for saavidt, at dugmagerlavet sorterede under dette; men den gav dog samtidig udtryk for den opfattelse, at mestrenes aftale om lønnen ikke kunde have gyldighed for svendene, naar disse ikke var enige deri⁴⁵⁾.

Svendenes irritation synes ogsaa at have givet sig andre udslag. Da dug-magerlavets oldermænd Wilde i februar 1812 fik sagen til erklæring, maatte han desværre konstatere, at arbejderne var altfor uregerlige. De vidste, at de var uundværlige og kunde chikanere og fortrædige mestrene, som de vilde, idet disse ingen støtte havde. Wilde fremsatte derfor forslag om, at der ved politiet indrettedes en art udrykningskommando, hvorfra fabrikanterne i fornødent fald kunde rekvirere assistance. Ja, han tilbød endogsaa, at fabri-kanterne kunde yde bidrag til lønning af en saadan politistyrke. Utilfreds-heden med løntaksten bredte sig nu ogsaa blandt mestrene. Forholdene var

⁴⁵⁾ Bilag t. industrifagets journ. P nr. 1571 og 1626.

altfor uensartede for de forskellige virksomheder til at berettigge en ensartet løn. Foretagendernes forskellige beliggenhed, forskelligheder i arbejdsmaade og i ledernes indsigter kunde her gøre udslaget. I marts 1812 maatte fabriksdirektionen i virkeligheden indrømme, at forsøget med de af lavene fastsatte løntakster var slaet fejl. For strømpevævernes vedkommende var tanken straks blevet opgivet paa grund af mestrenes uenighed, og hos dug- og tøjmagere fungerede ordningen af de anførte grunde meget ufuldkomment⁴⁶⁾.

Vanskelighederne ved at gennemføre takstsystemet for arbejderlønningerne hænger utvivlsomt sammen med den fortsatte stigning af priserne paa alle arter af nødvendighedsartikler i løbet af aaret 1812. Da i marts maaned nævnte aar arbejderne paa oliemøllen ved Retraite anmodede om en forbedring af ugelønnen, fordi „brødet, som er deres meste spise, er steget til saa høj pris“, maatte administratoren indrømme kravets billighed, saa meget mere som han selv følte vanskeligheden ved at skaffe sig det nødvendige⁴⁷⁾.

Forestillingen om, at man burde slaa bom for den stadige stigning af arbejderlønningerne, var dog ikke ude af verden. Den dukkede snart op igen, men ganske vist nu forbundet med tanken om et almindeligt prisstop, gældende ogsaa mesteravancerne og detailhandelens priser. Den 13. maj 1812 gav kongen ordre til, at danske kancelli skulde tage spørgsmaalet om indførelsen af maksimallønninger og maksimalpriser op til overvejelse⁴⁸⁾. Kancelliet forelagde sagen for Københavns magistrat og de 32 mænd, der dog nærede store betænkeligheder paa grund af de vanskeligheder, gennemførelsen vilde støde paa. Saaledes fremhævede man for lønningernes vedkommende, hvor uensartet forholdene laa for de forskellige fag og indenfor disse for de enkelte virksomheder, for eks. med hensyn til, om svendene fik kost og logis hos mestrene eller ikke, og om der betales dagløn eller løn pr. styk. Iøvrigt holdt man det for naturligt, om man begyndte med at standse prisstigningen paa absolutte livsfornødenheder, saasom fødemidler, brændsel, klæder og husleje paa grund af disse faktoreres indflydelse paa hele næringslivet. Ydermere maatte løntaksterne følges af alvorlige straffebestemmelser mod arbejdsforsømmelser, tilhold til svendene om at arbejde alle søgnedage og $\frac{1}{4}$ aars opsigelse for svendene.

Under indtryk af en yderligere forstærket prisstigning i løbet af sommeren indtog de københavnske myndigheder snart en fastere holdning og gik ind for tanken om oprettelsen af et tribunal til paakendelse af tvistigheder om

⁴⁶⁾ D. kanc. Kommiss. ang. haandværkeres og detailhandleres fordringer 1812 $\frac{1}{12}$, indkomne klager nr. 16.

⁴⁷⁾ Den danske manufakturhandel: Indk. breve til ekstraktprot. 10 nr. 360.

⁴⁸⁾ Se om denne sag Axel Nielsens afhdl. i Nationaløkon. Tidsskr. 1940 3—4. hæfte s. 133 ff.

prisspørgsmaal, ligesom de nu ogsaa erklærede sig for fastsættelsen af maksimaltakster for svendelønnen og mestrenes fortjenester. I sin forestilling til kongen 22. sept. foreslog kancelliet derefter nedsættelsen af en kommission med den opgave at regulere lønningerne paa grundlag af en beregning over, hvor lang tid hvert slags arbejde tog, hvormeget en svend behøvede til sit underhold, og hvad priserne var paa de vigtigste livsfornødenheder. Samtidig kunde den bestemme, hvor stor mestrenes andel burde være, ligesom den iøvrigt skulde søge at hæmme haandværkernes og detailhandlernes stigende fordringer.

Kancelliets forestilling approberedes af kongen den $\frac{1}{12}$ 1812, og en plakat om dens nedsættelse udstedtes den $\frac{4}{12}$. For saavidt bestemmelsen af svendelønnen angik, naaede kommissionen i april 1813 til at gøre indstilling om maksimallønninger for skomagere, skrædere og hattemagere i København. Indstillingen er et talende udtryk for de vanskeligheder, en lønregulering mødte i lavenes og virksomhedernes uensartede forhold, hvilket bl. a. medførte, at man opgav at fastsætte en generel takst for samtlige haandværksvende. Samtidig viser den, hvorledes prisudviklingen stadig løb forud for kommissionsarbejdet, idet man tildels opererede med forskellige priser for de samme livsfornødenheder i de forskellige takster. Da indstillingen kom til behandling i kancelliet, hævdede den nyudnævnte deputerede A. S. Ørsted da ogsaa, at en rigtig beregning af, hvad enhver statsborger efter sin stilling kunde behøve til et nogenlunde anstændigt udkomme, var „allermindst mulig i en tidspunkt, hvor priserne paa alle livets fornødenheder stige daglig og ikke sjældent i faa maaneder fordoble dem“, og at en takst, om end den var nok saa billig i det øjeblik, den sattes, dog om faa maaneder vilde blive „højest ubillig og ødelæggende for dem, der lægges under saadan tvang“. Hvis man endelig vilde træffe saadanne grænsebestemmelser for visse haandværkeres betaling, maatte man ogsaa garantere dem deres udkomme til denne betaling. Vilde man indføre saadanne takster, burde man i hvert fald vente, til bankkursen var sat, og saa udgive takster for alle fornødenheder paa éngang, hvorved basis burde være taksten paa landmandens produkter. Principielt var han dog imod en saadan, da den let kunde volde agerdyrkningen ubodelig skade, ligesom han iøvrigt mente, at takster for arbejdslønnen vilde resultere i slettere arbejde. Om de gældende arbejdspriser paastod han, at de i reglen ikke var højere end priserne paa fødevarer, men snarere lavere⁴⁹⁾.

I sin forestilling af $\frac{8}{6}$ 1813 fulgte kancelliet, om end i mere afdæmpet form, Ørsteds betragtninger. Udfaldet blev, at det ved kgl. resolution af $\frac{12}{6}$ besluttedes at udsætte bestemmelsen af takster for haandværkerne. Det

⁴⁹⁾ Indlæg t. da. kanc.'s 2. dept.'s brevbog 1813 $\frac{17}{6}$ nr. 2327.

følgende aar ophævedes kommissionen med den begrundelse, at freden nu havde sikret staten en tilstrækkelig tilførsel, at mangelen paa arbejdere var ophørt, samt at konkurrencen nu tvang de handlende og haandværkerne til billighed⁵⁰⁾.

Blandt det i anledning af kommissionens nedsættelse indsamlede materiale tjener en beregning, indsendt af klædefabrikant Hoppe i juni 1812 og godkendt af dugmagerens oldermand Wilde, til oplysning om dugmagersvendenes levestandard. Til grund for sit udkast til en løntakst lagde Hoppe følgende ansættelse af udgifterne til en ugift dugmagersvends fornødenheder for en uge:

Til brød	2 rdl.	2 mk.	
„ smør	1 „	2 „	
14 potter øl	1 „	1 „	
1 pot brændevin	1 „	1 „	
middagsmad	2 „	2 „	
			ialt . . . . 8 rdl. 2 mk.,

hvortil kom udgifterne til klæder og vask, anslaaet til 200 rdl. aarlig. Paa dette grundlag kom Hoppe til det resultat, at en saadan svend mindst burde kunne tjene 2 rdl. daglig eller 12 rdl. pr. uge med 6 arbejdsdage. Det kan anføres, at ifølge den af dugmagerlavet samtidig foreslaaede takst skulde daglønnen blive 2—3 rdl. Hoppe forudsatte, at saavel den ugifte som den gifte svend havde frit logis, en omstændighed der tyder paa, at forholdene i saa henseende havde ændret sig siden 1741, da svendene beklagede sig over den høje husleje. At man lagde en ugift svends budget til grund for takstberegningen betød ikke, at man satte en anden takst for den gifte. Hvis en svend var gift, gik man ud fra, at hans kone og eventuelle børn havde arbejde paa samme fabrik⁵¹⁾.

Paa samme tidspunkt, juni 1812, regnede man med, at en tøjmagersvend kunde tjene 12½ rdl. ugentlig, en betaling, som lavet ansaa for „ikke overdreven, men er endog villige at tillægge noget efter omstændighederne“. En sejlmagersvend tjente 2½ rdl. daglig, altsaa 15 rdl. ugentlig, medens en garversvend havde 9—10 rdl. om ugen paa egen kost, men med logis hos mesteren⁵²⁾.

Med hensyn til lønnen for de *ukvalificerede arbejdere*, bl. a. spindere og silkevindere, møder forsøget paa at fremskaffe oplysninger, som muliggør en sammenligning, store vanskeligheder. For klædefabrikationens vedkom-

⁵⁰⁾ Da. kanc.'s 2. dept.'s forestill. 1813 nr. 257 og 1814 nr. 93.

⁵¹⁾ Indlæg t. da. kanc.'s 2. dept.'s reg. 1812 nr. 1794.

⁵²⁾ Anf. st., for tøjmagerens vedk. sammenlignet med oplysninger om, hvormeget arbejde, der kunde udføres i en uge (danske kanc.: komm. ang. haandværkeres og detailhandlers fordringer 1812 1/12: Indk. klager, besvælinger . . . m. v. 1812—14).

mende lader en saadan sig dog med et vist udbytte foretage mellem aarene 1740 og 1813, idet skotrokken, der endnu anvendtes sideordnet med spindemaskinen sidstnævnte aar, paa dette felt allerede var i brug 1740, eftersom dugmagerne vanskeligt kunde anvende garn spundet paa de almindelige rokke. 1740 udgjorde spindelønnen ifølge klædefabrikant Daemens takst 3 skill. lybsk eller 6 skilling dansk pr. streng, medens den efter dugmagernes opgivende i maj 1813 androg 3 mk. 8 skill. kurant eller $9\frac{1}{2}$ skill. rigsbankmønt pr. streng. Regner man med at en spinder i 1740 ligesom i 1813 kunde præstere 3 strenge daglig, bliver den respektive dagløn 1 mk. 2 skill. kurant og 1 mk. 12 skill. rbm. Sammenstilles nu disse tal med væverlønnen i de nævnte aar for 1 smit à 2 800 traade, nemlig 2 mk. i 1740 og 1 rbd. i 1813, vil man se, at medens spindelønnen i de nævnte aar forholdt sig som 2 : 3, var forholdet for væverlønnens vedkommende 1 : 3. For en maskinspinder laa lønnen 1813 noget højere end for haandspinderen, idet den udgjorde 2 skill. rbm. pr. streng. En maskinspinder kunde spinde 20 strenge daglig og altsaa fortjene $2\frac{1}{2}$ mk. rbm. om dagen⁵³⁾.

Af det anførte vil ses, at spinderne var relativt daarligere stillede 1813 end 1740. Som tidligere anført⁵⁴⁾ regnede klædefabrikant Hude 1811 med en dagløn af 6 mk. for en væversvend og $3\frac{1}{2}$ à 4 mk. for en arbejdsmand til at trække maskinerne. En haandspinder derimod skulde kun have $1\frac{1}{2}$ à $1\frac{3}{4}$ mk. daglig, ikke stort mere end et barn ved haspemaskinerne, der fik c. 1 mk. 4 skill. Hermed er i og for sig spinderens eller spinderskens placering paa rangstigen angivet.

Som allerede tidligere⁵⁵⁾ paapeget rekruteredes spinderne fra den her behandlede periodes begyndelse af befolkningens laveste lag, blandt soldaterkoner, gadesælgersker o. lign., og udgjorde en uorganiseret masse af lejlig-hedsarbejdere, der gik til og fra spindearbejdet, alt eftersom muligheden for anden og bedre beskæftigelse bød sig til. Med andre ord, der var tale om en højst ustabil og yderst udisciplineret arbejdskraft. I og for sig skulde man have ventet, at denne tilstand havde ført til bestræbelser for gennem en lønhævning at bedre forholdet. Imidlertid gik man andre veje. Ikke blot søgte man at begrænse sælgekonernes virksomhed; men man greb ogsaa til ved tvang at tage forbrydere, arbejdsføre betlere og andre underlødige befolkningselementer i manufakturpolitikens tjeneste. Mangelen paa arbejdere førte 1736 til, at Johan Plump til sit sejldugsmanufaktur paa Vodrofsgaard fik overladt en snes fanger under behørig vagt. Med videre sigt planlagdes oprettelsen af tugt- og manufakturhusene i Stege (1737), Viborg (1740) og

⁵³⁾ Grundlaget for denne beregning er Daemens „notta“ i bilag t. kkl. ty. journ. A (1740) nr. 902 og dugmagerlavets skrivelse i pakken: Da. kanc.: komm. ang. haandværkeres og detailhandlers fordringer... 1812—14.

⁵⁴⁾ Ovenfor s. 215.

⁵⁵⁾ Ovenfor s. 87.

Odense (1752). Ikke blot straffefanger, men ogsaa fattige, navnlig arbejdsuvillige betlere, samt „ulydige og opsætsige børn“ fra omegnen skulde her sysselsættes med strikning, spinding og vævning. Hertil sluttede sig indretningen af spindehuse for købstædernes fattige ved privat eller offentlig foranstaltning, bl. a. de under Holmsteds linnedspindedirektion stillede spindier i København, Helsingør og Roskilde. Nogen større praktisk betydning som leverandører til den københavnske tekstilindustri fik dog ingen af disse indretninger. Tugt- og manufakturhusene synes selv at have forarbejdet størsteparten af det der spundne garn til grove varer, og købstædernes spindier sygnede snart hen. I Roskilde spindestue var der saaledes 1740 kun 3—4 spindere, saa at man maatte leje bønderkoner fra omegnen til at spinde for at kunne præstere tilstrækkeligt⁵⁶⁾.

Holmsteds tanke om at udbrede linnedspindieret blandt de fattige videreførtes i 1771 paa bredere basis af den da oprettede almindelige plejedirektion med Niels Ryberg i spidsen. De fattige skulde indeles i tre klasser: de, som paa grund af alderdom, sygdom og invaliditet ikke selv kunde sørge for deres underhold, og som derfor skulde nyde understøttelse; de stræbsomme nødlidende, som ikke kunde finde beskæftigelse og fortjeneste, og som derfor skulde hjælpes til en saadan; samt endelig de notoriske lediggængere, der maatte tvinges til at arbejde. Tanken var, at plejedirektionen skulde indrette et raavaremagasinet, hvorfra de fattige kunde forsynes med spind. Direktionen gik dog langt videre og anlagde et lærredsmanufaktur i stor stil paa almindeligt hospital. Som tekniske ledere knyttedes hertil den skotske fabriksmester Gordon, den engelske heglemester Howden og den irske blegemester Moore, foruden Sachseren Voelcker. Indretningen skød dog over maalet. Der arbejdedes væsentligt i fine varer, som det kneb at faa afsat, medens fattigvæsenet maatte indkøbe grovere varer til sit eget brug. Forskellige misligheder, begaaede af mestrene i ly af bestyrernes ukyndighed, resulterede i, at man 1781 ophævede foretagendet. Iøvrigt var det ikke blot paa almindeligt hospital og med linnedtilvirkning, de fattige sysselsattes, andre havde arbejde for Guldhuset og Børnehuset eller andre fattigtiftelser, medens et ikke helt ringe antal beskæftigedes af private fabrikker, saaledes at de modtog et efter den indtjente arbejds løn og deres behov afstemt pengebidrag fra fattigvæsenet. Det fejlslagne forsøg med linnedmanufaktur betød heller ikke, at man opgav tanken om at beskæftige de fattige ved industriel virksomhed. I tiden 1786—90 indrettedes rundt om i de københavnske kirkesogne arbejdshuse, hvor de fattige kunde arbejde for private husholdninger eller fabrikker eller, hvis dette ikke forslø, kunde forsynes med spind for fattigvæsenets regning. Antallet af de saaledes syssel-

⁵⁶⁾ Bilag t. kkl. da. Journ. A nr. 1327.

satte var naturligvis stærkt svingende, alt efter konjunkturerne paa arbejdsmarkedet.

Fattigvæsenets beredvillighed til at yde understøttelse som et supplement til den af fabrikanterne udbetalte arbejds løn rummede selvsagt en stor fristelse for arbejdsgiverne. Kunde arbejderen ikke leve af den løn, fabrikanten bød ham, maatte fattigkassen træde hjælpende til⁵⁷⁾. Ogsaa udenfor hovedstaden møder vi dette samarbejde mellem fattigvæsenet og fabrikanterne. I Aalborg fattigkommission fandt man det saaledes 1816 nødvendigt at tvinge fattige arbejdsføre og børn til at tage arbejde hos fabrikanter og andre næringsdrivende⁵⁸⁾.

Bestræbelserne for at skaffe garn paa billige betingelser til manufakturerne bragte 1760 regeringen til at udstede en plakat, hvorved der udlovedes præmier til de godsejere, som indsendte det fineste eller den i forhold til deres hartkorn største kvantitet garn. Samtidig tilvejebragtes i København et forraad af uld, hvorfra liebhavere kunde forsyne sig. Dette forsøg paa at knytte forbindelsen mellem manufakturernes og den landlige husflid fik dog ingen umiddelbar betydning⁵⁹⁾. Snart efter gav et forslag om indretning af et fattigvæsen for Sjælland, saaledes at man især lagde an paa at forsyne de fattige i købstæderne med arbejde, kommercekollegiet anledning til at anstille betragtninger over det tab, der i reglen var forbundet med den slags indretninger paa offentlig bekostning. I stedet for kom man ind paa tanken om at bringe en forbindelse i stand mellem fabrikanterne og de fattige, saaledes at de første paatog sig opsynet med spinderierne og deres forsyning med arbejde imod, at kommercefondet ydede bidrag til dækning af uldens og garnets transport. 1776 tilvejebragtes der en forhandling med klæde- og tøjfabrikanterne for at faa fastslaaet, hvorvidt disse vilde paatage sig at forsyne en eller anden købstad- eller en københavnsk friskole med spind og igen aftage garnet. Herved viste det sig, at dugmagerne ikke var tilbøjelige til at anlægge spindrier udenfor hovedstaden, dels fordi det garn, de anvendte, skulde spindes paa skotrokke, som var ukendte og højst upopulære i provinsen, og dels fordi der var forbundet en særlig risiko med trans-

⁵⁷⁾ Om det københavnske fattigvæsens forhold til industrien se bl. a. Carl Bruun: *Kjøbenhavn III* (1901) s. 325 ff. og en beretning af H. August 1825 i da. kanc. 2. dept., bilag til ordre ang. komm. til at gøre forslag om fabriksanlæg u. fattigvæsenet 1822 ⁹/₁ (reg. nr. 24 a samt da. kanc.: komm. ang. fattigvæsenet i Kbh. 1778 ²⁵/₃ (dokumenter til forhandlingsprotokollen).

⁵⁸⁾ Stiftamtmd. Moltkes bemærkn. ⁹/₂ 1816 i Aalborg amts indk. breve fattigvæsenet ang. 1816 (landsarkivet i Viborg).

⁵⁹⁾ Plakat ¹⁸/₄ 1760. Sml. bilag t. fabriksdirektoratets journ. 1820 nr. 101, hvori en „historisk beretning om, hvad der af regeringen er virket for spindrierne i Danmark efter 1760“.

porten og behandlingen af den fine uld. Derimod var tøjmagere, der benyttede kamgarn, spundet paa almindelige rokke og af indenlandsk uld, villige til at gøre forsøget, saa meget mere som de havde haft vanskeligst ved at faa spindere i København. Resultatet blev, at der knyttedes en forbindelse mellem dugmagere og de københavnske friskoler, hvor børnene den halve dag skulde spinde eller udføre andet haandarbejde. Tøjmagere paatog sig foreløbig at forsyne Vordingborg, Køge, Næstved, Ringsted, Roskilde og Hillerød med spindearbejde⁶⁰). Endnu i 1808 havde tøjfabrikant Henrik Nehrmann spindestuer, ledede af udsendte spindemestre i Hillerød, Næstved og Ringsted. Sidstnævnte sted synes spindestuen dog nærmest at have været opsamlingssted for garn spundet i omkringliggende landdistrikter, hvor Nehrmann havde udstationeret spinderokke⁶¹). Ogsaa i jyske byer, f. eks. Aalborg, Aarhus og Randers, oprettedes spindestuer, til dels i forbindelse med skoler.

Omtrent samtidig begyndte man at virke for oprettelsen af spindestuer eller -skoler paa landet. 1777 oprettede Niels Ryberg den første spindeskole i Køng i tilknytning til linnedfabriken paa hans gods Øbjerggaard, aaret efter den anden i Ring. 1780 stiftedes det næstvedske patriotiske selskab med det formaal at fremme høravlens og linnedspinderiet. Det oprettede et antal spindeskoler i Næstved og omegn. I egnen omkring Brahetrolleborg paa Fyn var der, da assessor Lunding 1787 besøgte stedet, 11 spindeskoler, der ligesom de sjællandske spandt hørgarn. Paa de kongelige godser i Nordsjælland, paa Jægerspris gods og mange andre steder fulgtes eksemplet. Ganske vist traf Lunding ved sine besøg i flere af disse skoler i sommeren 1787 kun faa spindere, men om vinteren var tallet betydeligt højere. Mange, ogsaa ældre folk spandt da hjemme for skolerne. Til eksempel havde Ring skole, hvor Lunding kun traf 20 elever, om vinteren 250 hjemmespindere, medens de 11 skoler i Brahetrolleborgegnen hver havde 60—70. Børnene i disse skoler undervistes i de almindelige skolefag om formiddagen og spandt om eftermiddagen, om vinteren undertiden til kl. 9 om aftenen, saaledes at de maatte have lygter med, naar de gik hjem⁶²).

At det kneb med tilgangen om sommeren, skyldtes, som Lunding bemærker, at markarbejdet da sysselsatte alle hænder. Iøvrigt noterer han sig forbindelsen mellem de økonomiske konjunkturer og søgningen. Det var især i de dyre aaringer, folk tyede til spindeskolerne om arbejde. Efterhaanden som landboreformerne øgede beskæftigelsesmulighederne paa landet, og de bedre konjunkturer gjorde sig gældende, tabte spindeskolerne terræn.

⁶⁰) Ovenanførte „historiske beretning . . .“.

⁶¹) Nehrmanns bo i hof- og stadsrettens skifter 1808/9 Prot. 4 nr. 34 (landsark. f. Sjæll.).

⁶²) Rawert (1850) s. 475, Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784—1818 s. 5 ff., Henr. Ulsøes rejsejournal 1779 og Lundings rejsedagbog 1787 I og II.

Hensynet til den billige arbejdskraft var et vigtigt ledemotiv for arbejdet paa oprettelsen af spindeskoler. Men andre motiver gjorde sig ogsaa gældende. Med særlig interesse noterede Lunding sig paa sin rejse de unges færdighed i at spinde fint garn, medens de ældre spinderes frembringelser ofte var grove og ujævne. Det var ikke nogen ny opdagelse. Allerede husflidsindustrien, den jyske uldindustri og kniplingsindustrien havde forstaaet at drage sig *børnearbejdet* til nytte. Det ansaaes almindeligt for heldigst, at børnene anbragtes ved strømpestrikningen eller knipleskrinet saa tidligt som muligt, ofte i 5 aars alderen, for at de kunde opnaa den rette færdighed og i tide blive vænnede til arbejdsomhed. For manufakturernes kom hertil som et andet væsentligt moment, at børnene lettere end de voksne kunde indordnes under den disciplin, som var et særkende for manufaktur- og fabriksindustrien fremfor haandværket og husflidsproduktionen.

1737 bad strømpefabrikant Joh. Wilh. Engelbrecht kommercekollegiet om, at han maatte faa anvist 30 matrosbørn til sit manufaktur, hvor han savnede knytttere. Han havde skaffet sig de nødvendige læremødre til at oplære børnene og bad nu kollegiet træffe foranstaltning til, at disse kunde underkastes læremødrenes disciplin. I konditionerne regnedes der med børn over 8 aar. De skulde bindes til at arbejde hos Engelbrecht i 4 à 5 aar og ikke modtage løn de første 2—3 aar. De afgaaendes pladser skulde besættes med nye. Kollegiets kommitterede, hvorimellem formodentlig Fr. Holmsted, fremholdt heroverfor, at, da der var tale om børn, som fik brødet hos deres forældre, kunde kollegiet ikke disponere over dem, men maatte henvise fabrikanten til at aftale konditionerne med forældrene. Imidlertid henledte de opmærksomheden paa konventhusets over 300 forældreløse børn, som de mente, han kunde faa saa mange af, han maatte ønske. Dette forslag bifaldtes af kollegiet, som lovede at tale fabrikantens sag hos konventhuset⁶³).

I 1744 henvendte silkefabrikant Charles Maillot sig ligeledes til kollegiet om at faa stillet børn fra vajsenuset til disposition. Han var ked af at have med matrosbørnene fra Nyboder at gøre, fordi de fleste af dem var „daarligt opdragne og udsvævende“. Derimod mente han, at børnene fra vajsenuset i forvejen var „vænnede til disciplin“ og egnede sig bedre til professionen. Husets direktion modsatte sig dog hans ønske, da han først vilde have børnene fra 14—15 aars alderen og forudsatte, at de stadig fik bolig, føde og underhold i stiftelsen, hvorimod han vilde betale dem en løn stigende fra 1½ mk. ugentlig efter 3 maaneders forløb til 4 mk. ugentlig de sidste 4 aar af en syv aars læretid. Som direktionen hævdede, dimitteredes børnene netop i 14 aars alderen og maatte da selv tjene til deres underhold. Muligvis har

⁶³) Kkl. ty. journ. A nr. 236 m. bilag. Sagens — saavel som andre lignende sagers — videre forløb har ikke kunnet efterforskes, da der ikke for nærværende er adgang til fattigvæsenets arkiv.

kendskabet til Maillots haardhed som arbejdsgiver paavirket denne afgørelse. I hvert fald fik andre, som hanskemageren Joineau — og vist ogsaa hans kollega Bourguet — overladt pigebørn fra vajsenshuset til oplæring i hanskesyning⁶⁴).

I regeringskresen saa man med sympati paa børnearbejdet som et gavnligt middel til at vænne ungdommen til flid. Ved oprettelsen af det kgl. opfostringshus i København 1753 bestemtes, at de der anbragte drenge, 200 i tallet, fra deres 5. aar skulde „vænnest til spinden af ulden og linned, til strikning og siden til vævning og andet i fabriker forefaldende arbejde“. Naar de — i 14—15 aars alderen — var tilstrækkeligt dygtige og stærke, skulde de overlades til fabrikanter eller andre med forpligtelse til at tjene disse indtil deres 24. aar uden anden løn end kost og klæder. Ved børnenes opdragelse paa stiftelsen laa vægten saa ganske afgjort paa udviklingen af deres industrielle færdigheder, selv om der ogsaa indrømmedes plads til en grundig undervisning i kristendom og en mere nødtørftig i læsning, skrivning og regning⁶⁵).

Den samme forening af praktisk økonomiske og filantropiske hensyn møder vi i andre af tidens stiftelser. Saaledes i Øresunds friskole i Helsingør, oprettet 1786 for børn i yderlig armod, hvis forældre enten var døde eller saa fattige, at de ikke kunde forsørge dem, eller saa „ildtænkende, at de selv anføre dem til betleri“. Disse børn, der skulde være i alderen fra 8 til 14 aar, modtog daglig 3 timers undervisning i kristendom, regning og skrivning og maatte derefter i 7 timer arbejde paa en reberbane eller lære spinding og vævning hos tøjfabrikør Nehrmann og hustru. Skolen var sikkert i sin art en mønsteranstalt. Børnene boede paa skolen. Hver havde sin seng, „hvorudi en med hø udstoppet madras, en ditto hovedpude, et uldent tæppe og et par lagen“. Kosten bestod af følgende: Om morgenen smørrebrød og vand, om middagen god, sund og stærk mad med øl og om aftenen igen smørrebrød og vand. Æn gang om ugen i det ringeste skulde de have kødsuppe og kød. Der var endogsaa — i hvert fald paa papiret — ud over tid til spisning og andagt afsat tid til leg. Derimod maatte børnene ikke have forbindelse med deres eventuelle forældre, et værn mod uheldig paavirkning⁶⁶).

Baade i det ene og det andet manufaktur møder vi børnearbejdet som en faktor, man regnede med. 1756 henvendte tøjfabrikant Anton Hübner i Odense sig til kommercekollegiet om udlevering af mere bomuld, ikke fordi han manglede garn, „men kun for de smaa børns skyld, da de ellers intet kunde fortjene“⁶⁷). Af en indberetning om Hoffmanns manufaktur paa Jon-

⁶⁴) Bilag t. kkl. ty. journ. 1744 nr. 3987 og kkl. ty. forest. ³⁰/₃ 1738 nr. 86.

⁶⁵) Den trykte fundats af ²⁷/₆ 1753.

⁶⁶) Indlæg t. sjæll. reg. ¹³/₁₀ 1786 nr. 841.

⁶⁷) Bilag t. kkl. ty. journ. 1756 nr. 1549.

strup 1775 ses, at der blandt spinderne var 6 bønderbørn — den ældste 12 aar —, der under en kradsers opsyn spandt fint, jævnt garn og daglig kunde præstere 2 strenge. Desuden var 7 mindre bønderbørn beskæftigede med uldplukning⁶⁸⁾.

Børnearbejdet begrænsedes ikke til tekstilindustrien. Det synes at have spillet en forholdsmæssig ligesaa stor rolle i tobaksindustrien, i hvert fald i de noget større virksomheder. Eksempelvis kan nævnes, at af 47 arbejdere ved Michael Jeebs tobaksfabrik i Aalborg 1798 var de 29 børn, „mest smaa“, medens samtidig Chr. Winthers fabrik sammesteds havde 22 børn mod 20 voksne. I Fønss' fabrik i Aarhus var forholdet 1789 26 børn mod 16 voksne, og i Randers havde tre tobaksfabriker 1819 21—25 børn mod 13 voksne⁶⁹⁾. Noget lignende stillede forholdet sig i kartefabrikerne. 1790 sysselsatte Hans Jacobsens kartefabrik i Varde 7 svende og 13 børn, hvilke sidste, som „ellers intet kan bestille“, fortjente 1 à 2 skill. eller mere daglig. En kartefabrik i Aalborg havde 1799 et par voksne og 28 fattige børn i alderen 5—12 aar i arbejde. Selv paa Charles Axel Nordbergs fabrik til fremstilling af maskinkarter i København var der 1799 9 børn mod 3 voksne arbejdere⁷⁰⁾.

Den udvikling paa det tekniske omraade, som begyndte at gøre sig gældende i slutningen af aarhundredet, skabte ved sin opdeling af arbejdsprocesserne i en række tildels meget enkle led ny muligheder for anvendelse af børns arbejdskraft. Regeringens tillidsmand ved indførelsen af en række tekniske forbedringer, den svenskfødte professor J. M. Ljungberg, var en ivrig talsmand for kvinders og børns beskæftigelse i industrien. Børnene kunde allerede sættes i arbejde i deres 6. aar, hævdede han. Ikke blot vænede man dem derved til arbejdsomhed, men satte dem i stand til at bidrage ikke uvæsentligt til familiens udkomme. Navnlig fandt han børn egnede til arbejde ved spindemøllerne. Men ogsaa ved staal-, jern- og messingfabrikationen var der manipulationer, saasom slibningen og poleringen, hvor de kunde gøre udmærket fyldest⁷¹⁾.

Maskinernes indførelse betød saa langt fra nogen formindskelse i brugen af børnearbejdet. Mange maskiner kunde udelukkende passes af børn, og ved andre kunde selv meget smaa børn anvendes som hjælpearbejdere. 1815 beskæftigede agent Quists klædefabrik i Aalborg, som da dreves med maskiner, 28 voksne arbejdere og 19 børn. Og 1819 var forholdet paa I. C. Mode-

⁶⁸⁾ Bilag t. kkl. da. journ. D (1775) nr. 482.

⁶⁹⁾ Koncepter til indberetninger om fabriker i Aalborg raadstuearkiv (landsarkivet i Viborg), Aarhus stiftamts kollegiekopibog 1789—1800 fol. 48 ff. (smstds.), samt tabell. indberetn. om fabr. 1819 i kkl.

⁷⁰⁾ Ribe stiftamts ekspeditionsprot. 1787—91 fol. 440 ff., koncepter til indberetn. i Aalborg raadstuearkiv (Viborg) og fabrikkafgets diverse journalsager vedk. kommerceraad Ch. A. Nordborg & søn 1778—1804.

⁷¹⁾ Brudstykke af betænkn. (21/11 1790) i Schimmelmansske papirer, pk. 8.

wegs klædefabrik i Dronningens Tværgade i København 91 voksne og 50 børn⁷²).

Tydeligst fremtræder den betydning, man tillagde børnearbejdet, maaske gennem de udfoldede bestræbelser for at tillempe børnenes skolegang efter fabrikernes tarv. 1809 fik klædefabrikanterne i Fredericia dér indrettet en særlig aften- og søndagsskole for børn, som arbejdede i fabrikerne, hvilket 1815 førte til en konflikt med skolekommissionen, som forlangte stadig skolegang af børnene, medens fabrikanterne hævdede, at de ikke kunde undvære dem om hverdagen. Samme aar havde fabrikant Nordberg kvaler med fattigdirektionen i København, fordi han fordrede de samme børn paa arbejde ved hans kartefabrik uafbrudt hele dagen. Direktionen fastholdt, at børnene skulde passe deres skolegang, men vilde gaa med til at give ham et hold børn om formiddagen og et andet om eftermiddagen, en ordning, den havde med flere andre fabrikanter⁷³). Værkerne i Ørholm og Usserød fik indrettet særlige fabriksskoler, for at børnene ikke skulde spille for megen tid paa den lange skolevej. Ja, sidstnævnte sted fik man endog gennemført, at arbejderne med deres børn maatte henhøre under den nærmestliggende Hørsholm kirke, fordi børnene „til utrolig tab for ejeren af manufakturet savnes i meget længere tid, medens de hos præsten i Birkerød forberedes til konfirmationen“⁷⁴).

I det foran sagte ligger forklaringen paa de lave lønninger for den store masse af industriens arbejdere. De fattige saavel som børnene, soldaterkvinderne og de landboer, hvis arbejdskraft manufakturterne tog i anvendelse, var ikke udelukkende henviste til at skulle klare sig med den fortjeneste, industrien bød dem. Deres indtægter her suppleredes af fattigvæsenets bidrag, af familiefaderens fortjeneste eller af andre indtægtskilder. Netop det lave lønniveau medførte imidlertid, at denne arbejdskraft bevarede sin ustabile karakter. Den store masse af industriarbejdere vedblev stort set at være lejlighedsarbejdere. Udbudet af arbejdskraft svingede med konjunkturerne paa arbejdsmarkedet i almindelighed. Flertallet af landboer, som søgte arbejde paa spindeskolerne, kom der, som Lunding forstod, kun af den bitre nød. Med de ved landboreformerne forbedrede beskæftigelsesmuligheder og lønforhold indenfor landbruget, mindskedes søgningen til spindeskolerne. En lignende, om end forbigaaende, virkning havde den store brand i København 1795. Den omfattende byggevirksomhed stimulerede beskæftigelsen paa en række tilsluttede omraader. Følgen blev mangel paa arbej-

⁷²) Koncepter t. indberetn. i Aalborg raadstuearkiv (Viborg) og bilag t. fabriksdirektoratets journ. 1820 nr. 114.

⁷³) Danske kanc.'s 1. dept.'s ekstraktprot. 1 Q (1815) nr. 661 og bilag til industrifagets journ. Q (1812) nr. 751.

⁷⁴) Bilag t. kkl. da. journ. SS (1796) nr. 1021.

dere til industrien, først og fremmest spindere. Mange vævestole maatte standse af mangel paa garn. Fabrikanterne, som med den lave spindeløn ikke havde vist nogen større interesse for regeringens forsøg med fremstilling af spinde- og kartemaskiner, tyede nu til kommercekollegiet om hjælp til at faa saadanne igang⁷⁵). Efter en periode med aftagende beskæftigelsesmuligheder 1799—1806 fulgte krigsaarene 1807—13 med endnu større vanskeligheder ved at skaffe arbejdere, atter navnlig spindere, til fabrikerne, dels fordi handelsspærringen fremkaldte oprettelsen af mange ny anlæg, og dels fordi udskrivningerne til hæren lagde stærkere beslag paa kvinders og børns arbejdskraft til andre formaal⁷⁶). Naar spindelønnen alligevel holdt sig saa lavt, skyldtes det formodentlig bl. a., at spindemaskinerne nu for alvor begyndte at komme i brug i klædeindustrien, takket være statens støtte. Efter fredsslutningen ændredes ganske vist atter forholdene paa arbejdsmarkedet; men samtidig begyndte man i ledende krese at faa øjnene op for fordelene ved at indføre spundet garn udefra. Understøttelserne til spindeskolerne hørte lidt efter lidt op, og man modererede i overensstemmelse med fabriksdirektørens opfattelse tolden paa udenlandsk garn⁷⁷).

Spørgsmaalet om *arbejderens retslige stilling* overfor fabrikanten, et forhold, der er af betydelig vigtighed for forstaaelsen bl. a. af lønudviklingen, skal her kun behandles rent skitse-mæssigt⁷⁸).

Bestemmende for forholdet mellem arbejder og arbejdsgiver var i første række de kgl. konfirmerede lavsartikler og lavenes vedtægter og for de udenfor lavene staaende virksomheder bestemmelser i disses privilegier, eventuelle fabriksreglementer og endelig kontrakter sluttede mellem fabrikanten og den enkelte arbejder. I denne sidste forbindelse skal henvises til en udtalelse af fabriksdirektionen 1797, hvori den tilraadede, at det blev paalagt fabriksentreprenørerne at afslutte saa bestemte og tydelige kontrakter om arbejdslønnen, opsigelsestiden og arbejdernes øvrige forpligtelser, at disse kontrakter ved enhver opkommende tvist kunde danne grundlag for sagens afgørelse. Forslaget begrundedes med, at de almindelige anordninger om tjenestefolk ikke var anvendelige paa fabriksarbejdere, og at der ikke fandtes nogen særskilte bestemmelser for disse, saafremt de ikke hørte under lavene⁷⁹).

⁷⁵) Administrationen for den danske manufakturhandel. Indk. breve til ekstraktprot. 5 (1797) nr. 1926 og 1931.

⁷⁶) Se mange klager i de tabellariske indberetn. om fabr. 1809.

⁷⁷) Lehmann til kkl. $\frac{11}{3}$ 1820 og $\frac{5}{6}$ 1822 i bilag t. Kbh.'s toldkontors journ. 1844 nr. 982.

⁷⁸) En i flere henseender mere udførlig redegørelse er meddelt af Albert Olsen i Hist. Medd. om Kbh. 2. R. III, s. 81 ff.

⁷⁹) Bilag t. kkl. da. journ. T T nr. 227.

Til de anførte bestemmelser sluttede sig tid efter anden en række tilkendegivelser af mere almén karakter vedrørende enkelte særlige sider af forholdet mellem arbejderne og arbejdsgiverne.

Af saadanne, der i særlig grad har berøring med lønspørgsmaalet, skal her fremhæves spørgsmaalet om arbejdernes ret til at tage arbejde, hvor de maatte ønske det, og i forbindelse hermed reglerne for opsigelse samt spørgsmaalet om deres organisationsret.

Allerede ved lavsartiklerne af 1741 for dug- og tøjmagere samt silkevæverne var det for disse lavs arbejdere blevet fastsat, at de ikke maatte forlade deres mestres tjeneste, før de havde erstattet dem, hvad de havde betalt for deres indforskrivning eller ydet dem i forskud. I tilfælde af overtrædelse, skulde baade arbejderen og den mester, som tog ham i sin tjeneste, ifalde bødestraf. En ulempe ved bestemmelsen var det, at den ikke havde gyldighed for de fabrikanter, som stod udenfor lavene. Saa tidligt som i okt. 1741 klagede saaledes tøjmagerlavet over, at en række navngivne særligt privilegerede fabrikanter fralokkede dem deres spindere, som de lige havde ofret møje og bekostning paa at faa oplært, ved at byde dem en bagatel højere løn⁸⁰). Men heller ikke lavenes egne medlemmer overholdt paabudet. Den 3. nov. 1755 fandt regeringen det derfor nødvendigt at udstede en almindelig forordning om, at ingen fabriksarbejder, som var forskrevet udefra paa en fabrikants bekostning, maatte forlade dennes tjeneste de første 3 aar efter antagelsen, forudsat at arbejdsgiveren overholdt sine forpligtelser. I dette øjemed bestemtes, at saadanne indforskrevne arbejdere skulde indtegnes i generalmagasinets protokoller. For at undgaa en altfor vidtløftig og kostbar procedure — og maaske for at sikre sig en afgørelse i overensstemmelse med regeringens industripolitiske retningslinier — bestemte forordningen af 5. febr. 1759, at sager af denne art mellem fabrikanterne indbyrdes eller mellem disse og deres arbejdere ligesom ogsaa sager vedrørende lønstridigheder, opsætsighed o. l. skulde afgøres summarisk af generalmagasinets direktion. Denne fik altsaa foruden sine andre beføjelser ogsaa den at virke som en særlig fabriksret, en funktion, der 1782 overtoges af den da oprettede fabriksdirektion. Det er iøvrigt værd at bemærke, at forordningen 1759 ikke blot taler om indforskrevne arbejdere, men om arbejdere, „ouvriers“, i almindelighed, altsaa ogsaa f. eks. spindere. Ingen saadanne, hed det, maatte antages af nogen mester uden at forevise behørig afsked fra deres forrige arbejdsgivere.

Det er efter ordlyden af nævnte forordninger uklart, om de besad gyldighed for andre virksomheder end de under generalmagasinet sorterende, altsaa i det væsentlige tekstilmanufakturernes. Principet i forordningen 1755, at ingen arbejder maatte træde i tjeneste hos nogen anden fabrikant, før

⁸⁰) Bilag t. kkl. ty. journ. 1741 nr. 1789.

han havde modtaget sin „formelige afsked“, optoges imidlertid i de særlige privilegier, som efterhaanden udstedtes for fabriksmæssige garverier, metal-, porcelæns- og fajancefabrikerne o. fl. a., ligesom det knæsattes i et af kongen 26. marts 1759 stadfæstet reglement for sukkerraffinaderiernes folk. Derimod henhørte disse virksomheder ikke under generalmagasinets jurisdiktion, men maatte betjene sig af den sædvanlige ofte tidsspildende og bekostelige retslige fremgangsmaade. Et forsøg paa 1775 at faa dette forhold ændret opgaves atter⁸¹⁾.

Arbejdernes forpligtelse til ikke at forlade arbejdsgiverens tjeneste, før de havde gjort rent bord med hensyn til eventuelle økonomiske mellemværender og derefter modtaget deres afskedspas, blev udgangspunktet for indførelsen af et faktisk stavnsbaand for det store flertal af arbejdere. Som allerede omtalt, udbetalte mestrene ofte forskud til arbejdere for at lokke dem til sig. Men endnu hyppigere geraadede arbejderne i gæld til deres arbejdsgivere som en følge af den periodiske arbejdsløshed. Denne var et i datiden stadigt opdukkende fænomen, selv paa tidspunkter, hvor der tales om mangel paa arbejdere⁸²⁾. Forklaringen paa denne tilsyneladende selvmodsigelse er naturlig nok. Den ufuldkomne organisation af samspillet mellem fabrikationsprocessens enkelte led, først og fremmest mangelen paa tilpasning mellem spinderi og væveri, et i datiden allevegne konstateret forhold, medførte stadige afbrydelser. Gang paa gang maatte vævestolene staa stille, fordi spindrierne, der i stort omfang betjentes af lejlighedsarbejdere, ikke i øjeblikket kunde levere garn. Til andre tider skyldtes standsningen fabrikanternes kapitalfattigdom, som forhindrede dem i at indkøbe tilstrækkelige forraad af materialer. Arbejdsløsheden hørte paa en maade til dagens orden, hvilket bl. a. fremgaar af, at kommercekollegiet stadig i industriprivilegier og arbejdskontrakter fastslog fabrikantens forpligtelse til at sørge for beskæftigelse til sine folk. En forpligtelse, der som fremhævet af magasin-direktionen overfor silkefabrikant Maillot, var et naturligt modstykke til arbejdernes forbindtlighed til ikke at forlade arbejdsgiverens tjeneste⁸³⁾.

Under alle omstændigheder er det en kendsgerning, at mange arbejdere i tidens løb kom i en trykkende gæld til fabrikanterne, som ganske bevidst benyttede sig heraf til at forhindre dem i at søge anden tjeneste. Blandt de overordentlig mange eksempler i fabriksdirektionens justitsjournal skal anføres, at en arbejderske, der havde tjent hos en klædefabrikant Schmidt i 14 aar og var kommet i gæld til ham, 1783 klagede sin nød til direktionen. Til trods for, at fabrikanten havde lovet hende saa meget arbejde, som hun

⁸¹⁾ Kkl. da. forest. 27/1 1775 nr. 33.

⁸²⁾ Se bilag t. kkl. ty. journ. A (1735—39) nr. 1125, da. journ. A (1736—40) nr. 1125, bilag t. da. journ. E (1775) nr. 638, 13 og kopibog 1/1—20/6 1774 s. 240 ff., samt dokum. til lavskommissionens forhandlingsprot. 1794 nr. 24 og 25 (danske kancelli).

⁸³⁾ Ovenfor s. 83.

stand, dugmagersvendene viste overfor flyveskyttevæven, hvor det efter fabrikanternes mening ogsaa drejede sig om aftalt spil⁹⁴).

Forordningen af 21. marts 1800 opretholdt forbudet mod arbejdsnedlæggelse, men mildnede dog straffebestemmelserne noget. Samtidig udtaltes det, at al tvang af „udlændiske lavsfordomme, vedtægter eller skikke“ ikke maatte taales.

Nærmere bestemmelser for arbejdnernes forhold under arbejdet gaves, i hvert fald for de større virksomheders vedkommende, ved særlige fabriksreglementer. Som eksempler paa saadanne kan anføres et af sukkerraffinadørerne d. 13. dec. 1758 vedtaget og af kongen approberet reglement for arbejdet ved sukkerraffinaderierne og den bondevenlige Joh. Ludv. Reventlows „politianordning for Brahetrolleborg linnedmanufaktur“ 18. okt. 1794⁹⁵).

Om *arbejdstiden* fastsattes for sukkerraffinaderiernes vedkommende følgende: Arbejdet skulde begynde „fra den tid, de om morgenen tidlig er ordinerede at opstaa“ og vare til kl. 7 el. 8 formiddag, hvorefter der beregnedes én time til spisning og hvilestund. Derefter fortsattes arbejdet til kl. 12 og siden efter én times middag og hvilestund fra kl. 1 til 7 om aftenen, eventuelt længere, hvis det gjordes nødvendigt. Man forstaaer, at raffinadørerne fandt det fornødent at foreskrive arbejderne, at de burde være i seng kl. 10, „at de om morgenen des muntrere og bekvemmere ved den anbefalede tid kan opstaa og forrette deres foresatte arbejde“. Paa Brahetrolleborg linnedmanufaktur var arbejdstiden om sommeren fra kl. 5 morgen til 8 aften med to timers middag og om vinteren fra 6 morgen til 8 aften med én times middag, altsaa en arbejdstid paa 13 timer. Og denne arbejdstid skulde vel at mærke være effektiv. Ingen lediggang og ingen unyttig omløben maatte finde sted paa værkstedet, ligesom tobaksrygning var strengt forbudt. Ogsaa her var sengetiden kl. 10 om aftenen, da manufakturets porte lukkedes. Paa det kgl. privilegerede bomuldsmanufaktur arbejdedes der om sommeren 13, om vinteren 12 timer⁹⁶). Og ved silkemanufakturerne regnedes der som tidligere anført med en effektiv arbejdstid paa 12—14 timer daglig. Dette har da formentlig været normen.

Søndagsarbejde var forbudt, men paa kommercekollegiets henstilling blev der set igennem fingre med overtrædelser fra fabrikkernes side — derimod ikke fra haandværkernes⁹⁷).

Om forholdet mellem arbejderne og deres foresatte bestemtes, at de første skulde være de sidste hørige og lydige, medens disse skulde afholde sig fra

⁹⁴) Se ovenfor s. 213.

⁹⁵) Se den trykte anordn. af 20/3 1759 og kkl., sager vedk. linnedmanufakturerne m. v. 1735—97.

⁹⁶) Kontrakt- og instruktionsprot. 1782—94 s. 22.

⁹⁷) Indlæg t. da. kanc.'s brevbog 25/7 1789 nr. 2500.

brugen af skældsord og hug. At mishandlinger — navnlig af mindreaarige — ikke desto mindre fandt sted, siger næsten sig selv⁹⁸). Spørgsmaalet, i hvilken udstrækning, kræver dog nærmere undersøgelse. Det samme gælder spørgsmaalet om arbejdernes leveforhold, især paa de større anlæg, hvor de som regel nød fri bolig. Forhaabentlig har det været et enestaaende tilfælde, naar en fabrikant 1816 affandt sig med sit løfte om frit værelse og adgang til køkken til en arbejderske med to børn ved at indkvartere dem paa et høløft, hvor børnene blev syge af træk, og saa ovenikøbet bestred hendes ret til at forlade arbejdet, skønt hun var gældfri. Det skal tilføjes, at fabriksdirektionen i denne som i andre sager stillede sig paa arbejderens side⁹⁹).

Paa et punkt stillede de styrende sig velvilligt til arbejdernes organisatoriske bestræbelser, nemlig hvor disse tog sigte paa at afbøde mulige ulykkelige følger af sygdom, alderdom og død. Ved indretningen af de saakaldte fabrikslav overførte man til disse den for haandværkslavene gældende forpligtelse til at betale syge- eller tidepenge til en fælles kasse. Saaledes fastsattes det ved dugmagerlavets artikler 22. maj 1741, at alle svende hvert kvartal skulde betale 24 skilling til svendenes bøsse til bestridelse af eventuelle syge svendes pleje og de afdødes begravelse. Forsømte nogen svend denne pligt, skulde mesteren fradrage beløbet i lønnen og indbetale det. Svendekassen forvaredes hos lavets oldermand, og han og de to ældste svende havde nøglerne til dens laas. Lignende bestemmelser fandtes ogsaa i silkevævernes og tøjmagernes artikler af 23. og 30. jan. 1741, i tobaksspindernes af 11. maj 1750 og i strømpevævernes af 30. sept. 1751. Silkevæversvendenes kvartalsvise bidrag var 2 mk., tøjmagernes 12 skill. Hos tobaksspinderne betegnedes kassen som „hjælpekassen“, og som dens formaal angaves, at den skulde hjælpe de svende, som „formedelst alderdom, sygdom eller anden tilfælde gøres udygtige og uformuende til at arbejde“. 1743 fik dugmagersvenderne kgl. stadfæstelse paa særlige artikler for deres sygekasse. Selv om der her ikke tales om det periodiske bidrag, fremgaar det dog af forestillingen, at dette var det samme som i lavsartiklerne. Herudover skulde kassen oppebære forskellige bødeindtægter. Hjælpeydelsen i sygdomstilfælde fastsattes til 1 rdl. ugentlig¹⁰⁰).

Ogsaa ikke-lavsorganiserede svende fik deres sygekasser, saaledes skibsbyggersvenderne (anordning af 11. nov. 1757 § 13) og kattuntrykkersvenderne (reskript af 2. okt. 1801), samt overskærersvenderne, der fik fabriksdirektionens stadfæstelse 5. nov. 1798¹⁰¹).

⁹⁸) Se eksempelvis bilag t. kkl. da. journ. A A (1786) nr. 168 og bilag til fabriksdir.'s journ. 1815 nr. 173.

⁹⁹) Bilag t. fabriksdir.'s journ. 1816 nr. 333 og tilhørende forklaringsprot. ²⁹/₄ 1816.

¹⁰⁰) De trykte artikler af ⁹/₁₂ 1743, bilag t. kkl. ty. journ. 1743 nr. 3621 samt ty. forestill. 1743 nr. 626.

¹⁰¹) Fabriksdir.'s kopibog 1797—98 s. 141.

Den betydning, man tillagde sygekasserne, fremtræder i en strid mellem strømpevæverlavet og de udenfor dette staaende strømpefabrikanter i 1775. Da oldermændene havde nægtet svendene fra de privilegerede manufakturer optagelse i lavsbogen og hjælp i sygdomstilfælde, foreslog oldgesellerne sygebøssen flyttet bort fra lavets kontrol til en af de udenfor staaende fabrikanter. Striden, der ogsaa rummede andre momenter, endte med lavets ophævelse 1777. Men man opretholdt forpligtelsen for svendene af begge kategorier til at betale bidrag — 3 mk. kvartalet — til sygekassen. Dette skete efter indstilling fra fabrikskommissær N. L. Reiersen, som ikke var nogen tilhænger af lavsorganisationen, men vel forstod at værdsætte dens socialpolitiske betydning¹⁰²).

Ganske naturligt opstod tanken om at søge tilsvarende foranstaltninger truffet for de større industrivirksomheders arbejderstabe. 1784 gjordes der et interessant forsøg med oprettelsen af en syge-, begravelses- og pensionskasse ved det kgl. privilegerede bomuldsmanufaktur, saaledes at udgifterne fordeltes paa arbejderne og manufakturet¹⁰³). Iøvrigt indrettede dette en særlig sygestue for arbejderne og sluttede kontrakt med livgardens regimentsfeltskærer om de syges behandling og pleje¹⁰⁴). Ogsaa Usserød uldenmanufaktur havde sin egen sygekasse og kontrakt med en læge¹⁰⁵).

I det store og hele gælder det dog, at denne udvikling ikke berørte de ufaglærte og uorganiserede arbejdere. Blev deres helbred ødelagt, eller blev de for gamle til at gøre fyldest ved arbejdet, fik de deres afsked af fabrikanterne. Saa maatte det blive fattigvæsenets sag at yde dem bistand¹⁰⁶).

¹⁰²) Bilag t. kkl. da. journ. E nr. 558 og 862 samt F nr. 48 og 513.

¹⁰³) Se nærmere J. O. Bro Jørgensen: Forsikringsvæsenets historie i Danmark indtil det 19. aarh. (Kbh. 1935) s. 369 ff.

¹⁰⁴) Det kgl. privil. bomuldsmanuf.'s arkiv (rigsarkivet), pakken: kontrakter og instrukser 1780—94.

¹⁰⁵) Den da. manufakturhandel, indk. breve til ekstraktprot. 9 (1809) nr. 3026. Allerede langt tidligere var der for det vestind.-guin. kompagnis sukkerraffinaderis vedk. truffet aftale med en læge om pleje af dets syge (raffinaderiets direktørers resolutionsprot. 1729—58 s. 24 f. ^{28/12} 1730).

¹⁰⁶) Beretn. af H. August (da. kanc. 2. dept., bilag til ordre ang. komm. til at gøre forslag om fabriksanlæg u. fattigvæsenet 1822 ^{9/1}, reg. nr. 24 a).